

Ўзбекистон

I

Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги •
Ўзбекистон миллий Университети

Э. ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун дарслик

I китоб

Тошкент - 2002

Мазкур дарслик умумий психология фанига бағишланган бўлиб, психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятлари тўғрисидаги материалларни ўзида мужассамлаштирган. Дарсликнинг ўтмишдошларидан фарқи шундаки, унда барча психологик категориялар, муаммолар янгича методологик ёндашув негизига суянган ҳолда талкин қилинади. Унинг биринчи қисмида психологиянинг предмети, тадқиқот методлари, принциплари, психиканинг эволюцион тараққиёти, фаолият ва онгнинг психологик тахлили умумлаштирилган.

Дарсликнинг иккинчи қисмида шахс тўғрисида тушунча, унинг тузилмаси, назариялари, асосий методлари, шахс эҳтиёжлари, мотивацияси, қизиқиши, эмоцияси (ҳиссиёти), характери, иродаси, қобилияти, темпераменти, билиш жараёнлари ҳамда уларнинг жаҳон психологияси фанида ўрганилиши масалалари ўз ифодасини топган.

Дарслик психолог мутахассисларни назарий ва амалий маълумотлар билаи қуроллантириш имкониятига эга.

Дарслик психолог мутахассисларга, аспирантларга ва олий мактаб ўқитувчиларига мўлжалланган.

ТАҚРИЗЧИЛАР: Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти бўлим бошлиғи, психология фанлари номзоди, доцент М.Ш.Расулова;
Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти Р.Ю. Тошимов

МАСЪУЛ МУҲАРРИР: Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти М.М.Маматов

ЎзМУ Ўқув методик Кенгашининг 2002 йил. Мажлис қарори билан нашргатавсия этилган. «Университет» нашриёти, 2002.

МУҚАДДИМА

Йигирма биринчи аср фан ва техниканинг янги бир юксалиш палласига кирганлиги билан, шунингдек, карама-қарши тизимлар барҳам топганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади. XXI аср жаҳон цивилизацияга олтин ҳарфлар билан битилган сон-саноксиз зар вароғларга эга бўлиши билан бирга экология муаммоларининг юзага чиқарганлиги туфайли бошқа асрлардан кескин ажралиб туради.

Ер куррасида фаровонлик, мўл-кўлчилик, тинч, осойишта ҳаёт бўлиши учун китъалараро, миллатлараро ҳамкорлик йўлга қўйилиши. экологияни мусаффолаштириш учун стратегик қуроллар ва технологияни зарарсизлантириш, она заминни ва мовий осмонни авайлаш лозим. Ер фарзанди деган нуктаи назар билан жаҳондаги миллат ва элатларни ҳамкорликка ундаш оркали абадийлик қонуниятини сақлаб қолиш мумкин, холос.

Маълумки, жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни тадқиқот этишга мўжалланган фанлардан биттаси психология ҳисобланади. Психологик билимларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида татбиқ этиш қўлама кенгайиб бориши унинг масъулияти ва нуфузи ортаётганлигидан далолат беради. Худди шу боис психолог мутахассисларга нисбатан ижтимоий буюртманинг қўпайиши уларни ҳозирги замон талабига жавоб берадиган даражада тайсрлашни такозо қилмоқда. Истиқлол шарофати туфайли илмий ёндашувларга, олдинги методологик муаммоларга ҳолисона муносабатда бўлиш имконияти ёзужудга келди. Мамлакатимиз президенти И.А.Каримов асарларида, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонун» да, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»да, "Миллий гоё ва миллий истиқлол мафқураси" ҳужжатида мутахассислар олдида улкан талаблар ва масъул вазифалар юкломқда.

Ана шу вазифаларни амалиётда ўз ифодасини топтиришда умумий психология фани муҳим роль ўйнайди. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида умумий психология фани касбий билимлар, кўникмалар ва малакаларни шакллантириш борасида устувор ўрин эгаллайди. Шунинг учун психолог ихтисослигига ушбу фан уч йил мобайнида ўқитилади.

Мазкур қўлланма умумий психология дастурига асосланган ҳолда яратилган бўлиб, талабалар учун зарур материаллар изчил равишда, муайян тартибда жойлаштирилгандир. Умумий психология ўқув қўлланмаси 2 жилддан иборат бўлиб, биринчи китобда умумий психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятларига бағишланган материаллар жамланган. Иккинчи китобда билиш жараёнлари юзасидан маълумотлар умумлаштирилади. Назарий ва амалий материаллар нисбати мақсадга мувофиқ тақсимланган бўлиб, назария билан амалиёт бирлиги принципига тўла риоя қилинган.

Қўлланма психология мутахассислигининг бакалавриатура босқичи учун мўжалланган.

БИРИНЧИБУЛИМ
ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

I БОБ ПСИХОЛОГИЯ
ФАНИНИНГ ПРЕДМҲТИ

I. Психология хақида тушунча

Жаҳон фанларининг муайян қонуниятларга асосланиб турқумларга киритилишига қўра, психология фани бу тизимда нуфузли ўрин эгаллашга барча объектив шарт ва шароитлар етарлидир. Қатъий ишонч билан айтилган фикрнинг замирида бир қатор муҳим, ҳам табиий, ҳам ижтимоий омиллар ётиши шак-шубҳасиздир. Чунки психология фани инсоният томонидан кашф қилнган фанларининг ичида энг мураккаби бўлиб, биосферик таълимотдан келиб чиққан ҳолда психика юксак даражадаташқил топгап материянинг хусусиятини акс эттирувчи категория сифатида ўрганилиб келинган. Лекин бугунги кунда неосферик таълимотга бнноан фазовий муносабатлар, сайёра-лараро алоқалар, ўзаро таъсирлар, моддалар, заррачалар, нурлар ҳара-кати, алмашилиши, кўшилиши тўғрнсида мулоҳазалар, фаразий асосда бўлса ҳам, юритилмокда. Айниқса, биосферага кириб келаётган моддаларнинг ўзаро бирикуви, муанян фазовий майдоннинг ҳосил қилиши, тўпланиши инсон тана аъзоларига ижодий таъсир кўрсатиши, натижада фавқулоддаги ҳолатлар содир бўлиши, кашфиётлар юз берпши, интуитив (лотинча *Intuitus* сннчковлик, диққат билан қарамок ёки ички сезгирлик демақдир) шаклдаги руҳий ҳолатларнинг кучайиши намоён бўлиши му.мкин. Булар қаторига телспатик(юнонча *tele* узокин ра!Бо5 сезаман деган маъно англатади) самаралар, ўта сезгирлик, экстрасензитивлик (лотинча *extra* ўта зепвих сезгирлик дегани), экстрасенслик (лотинча *extra* ўта, яепзиз ҳис қиламан маъносини билдиради) каби психологик ҳолатларнинг кечиши сабабларини киритса бўлади. Шунингдек, омадсизлик, ичкишлик, касалнинг интнзор кутиши, насиб этмаслик, ишқий кечинмалар, тушда аён бўлиш каби руҳий ҳолатлар, ҳодисалар ҳанузгача ишончли далиллар билан тушунтириб берилгани йўк. Аммо бу борада билиш объекти (лотин. *Objectus* жисм демақднр) билан субъектининг (лотин. *Subiectus* ташки оламни билувчи инсон) бирикувида психологиянинг қулай имкониятга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Ушбу фикрни яққолаштириш мақсадида айрим мисоллар ва талкинларни кайтадан таҳлил қилиб ўтадим. Жумладан, чакалок дунё юзини кўришдан эътиборан идрокида теварак-атрофни ва унга меҳригиёси билан термилаётган кишилар муҳитини акс этира бошлайди, даставвап объектив (ташки) ва субъектив (ички, одамлар ўртасидаги) муҳитга мослашиш содда инстинктлар (лот.пзхшсгш табиий кўзгатувчи, туғма хусусият демакдир), шартсиз рефлекслар (лот.геЯехш акс этириш) ёрдамида оддий таъсирланиш ва таассурот тарзида на-моён бўлади. Тараққиётнинг мазкур даврида у ўзлигини тушуна ва англай олмайди, ҳатто бунинг юзага келиши ҳақида мулоҳаза юрити-ши ҳам асло мумкин эмас. Бола бир ёшгача даврда тез суръатлар билан ривожланади, йил давомида унинг жисмоний аъзолари 50 фоизгача такомиллашиши мумкин. Жисмоний ўсиш-психик (руҳий) тараққиётни тезлаштиришга пухта замин ҳозирлайди, натижада кўриш, ушлаш, юриш, талпиниш, ғазабланиш ва қувониш, самимий-лик ҳам бегуборлик сингари инсоний туйғулари вужудга келади, нутқ фаолияти пайдо бўлиши унинг тушуниш даражасини янги бир сифат босқичига кўтаради. Психиканинг муайян хусусиятлари, ҳолатлари, ҳодисалари, хоссалари, сифатлари, фазилатлари, қонуниятлари орқали моддий дунёни тушуна боради ва унда ўз фаолиятининг мазмуни-да барча объектларни амалга ошира бошлайди. Болалик дунёсининг ички мураккаб қатламларидан аста-секин «ўзлик» ни, шахсий «мен» ликни тушуниш туйғуси, сезиш, ҳис қилиш жараёнлари шакллана бошлайди ҳамда у ёки бу ҳар хил хусусиятли тўсикларни енгиш им-конияги рўёбга чиқади. Мазкур тараққиёт босқичи психология фани-да «мен» даври ёки «ўзлик»ни англаш даври деб юритилади, у болада нутқ пайдо бўлганидан бошланиб, бир неча ривожланиш босқичлари-и ўз ичига камраб олади. «Мен» даврининг англашилган шакллари ва кўринишларининг намоён бўлиши ўсмирлик даврига тўғри келади. Ўсмирлик даврида ўғил ва қизларнинг руҳиятида ўзликни англашга ооғлик бир талай муаммоли саволлар ва уларнинг турмушда қарор топтириш туйғулари, истаклари, орзулари пайдо бўлиб, кўпинча бу нарсалар яққа шахснинг «кимлиги», «қандайлиги», «кимга ва нима учун кераклиги» га йўналтирилади. Боланинг психик хусусиятлари, функциялари (лот.Гипс110 ижро этиш, бажариш деган маъно англатади) уни қуршаб турган жонли ва жонсиз табиат ажойиботларини жисмоний ва ижтимоий воситатар орқати эгаллаш учун хизмат қилади.

Худди шунга ўхшаш ўзлигини англаш жараёни инсониятнинг барча тарихий ва эволюцион (лот. evolutio табиий равишда ўзгариш) тараққиёти давларига хос хусусият саналади. Ибтидоий жамиятда кишиларнинг куч-қуввати яшаш учун курашга ва ташқи дунёни эгаллашга сарфланган, ана шу тариқа табиат хақидаги дастлабки билимлар, тажриба сабоқлари орқали ўзлаштирилган. Ярим йирткич ҳолатдаги аждодларимиз оловни кашф қилганлар, ёввойи ҳайвонларни овлаганлар, табиат неъматларидан баҳраманд бўлганлар ва худди шу қабилда табиат билан таниша бошлаганлар, моддий дунёнинг сарҳадлиги, табиатнинг эҳсонлари ва офатлари, ҳайвонот оламини маданийлаштириш (хонақиллаштириш), ер илмини ўрганиш бўйича билимларнинг тўпланиши натижаеида инсон табиатнинг қуллигидан қутили борган сонидан эътиборан ўзлигини (қимлигини) англаш имконияти тугила бошлаган. Лекин у даврнинг одамлари болага ўхшаб ўзлигини оқилона, одилона, омилкорлик билан тасаввур эта олмаганлар. Инсоният тараққиётининг тарихий давларида кишиларда ички руҳий имкониятлар юзага чиқа бошлаган, тугма майл ва лаёқатлар аломатлари аста-секин истеъдодга, қобилиятга айлана борган. Аммо бу жараён бирининг ўрнига иккинчисини механик (юнонча теспашке қурол ёки содда тарзда демақдир) равишда юзага келганлигини бмл-дирмайди, батки, аксинча, мураккаб сифат ўзгаришлари, органларнинг такомиллашуви, тажрибаларда тўпланган татбиқий билимлар тартибга солинаётганлигини ифодалайди. Инсоннинг жисмоний (бно-логик), руҳий (психик), ижтимоий (социал) ривожланиши натижаеида ер курашида моддий дунё, маънавият, ёзув, санъат, адабиёт, фан, техника яратилган. Буларнинг замирида инсон тафаккури, онги, ақл-заковати, кучли иродаси, мустақкам характери (юнонча сбагакег киё-фа, хислат дегани), ижодиёти, хаёлати ётади. Инсоният тараққиёти-нинг муайян босқичида одам ўзини ҳаяжонлантирган, таажжубга солган саволларига жавоб излаш имконияти вужудга келган. Бунинг натижаеида «Инсон қандай фикрлайди?», «Одам қандай янгилик яра-тиши мумкин?», «Ижод қилиш қай йўсинда пайдо бўлади?», «Мод-дий дунёни қай тариқа бўйсундириш мумкин?», «Ақл-заковатнинг ўзи нима?», «Инсонга унинг ички руҳий дунёси қайси қонунлар асо-сида бўйсунди?», «Инсон ўзига ўзи таъсир ўтказа оладими?», «Ўзга-ларга-чи?» каби турли-туман муаммолар ечимини қидиришга ҳаракат қилади. Мана бунинг барчаси психологик билимлар туғилиш нуқта-сини вужудга келтиради ва ана шу дақиқадан бошлаб инсон ўзини ўзи англайди. Бинобарин, психологик билимлар

намоён бўлиши ўзини ўзи англашни омилига айланади, улар борган сари тобора уйғунлашиб, мутаносиблашиб бориб, изчил, узлуксиз алоқага ўсиб ўтади. Бебаҳо аҳамиятга эга бўлган инсониятнинг буюк ютуғи- бу тафаккурнинг кашф қилинишига олиб келди. Авваллари унинг фикри, ҳаёли ташқи дунёни эгаллашга қаратилган бўлса, тафаккур кашф қилинган даврдан бошлаб субъект-объект (инсон фикрлаши ташқи оламга қаратилган) муносабати ўрнини субъект (инсоннинг фикри ўзини ўзи англашга йўналтирилган) муносабати эгаллай боради. Демак, инсон объектив дунёни субъектив тарзда акс эттириш орқали ўзини ўзи тадқиқ қилишдек мураккаб, калтис ишни амалга оширишга қарор қилади.-Ана шу боисдан, психология фанининг вазифалари кўлами кенгайди, мураккаблашди, ички таркибда кескин бурилиш ясаб, ўз предметиға инсонни илмий жиҳатдан ўрганишдан ташқари ўзини ўзи англашни ҳам киритди.

Психология фанининг бошқа фан соҳаларидан фарқли томони шундан иборатки, унинг амалий, татбиқий жиҳатлари мавжуд бўлиб, ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида бевосита қатнашади, муайян даражада таъсир ўтказади. Психология бошқа фанлардан фарқли ўларок ўз татбиқий маълумотлари, натижаларининг кўпқирра, кўпёклама эканлиги билан тубдан ажралиб туради ва мутлақо бошқа сифат кўрсаткичига эга. Айниқса, бу борада ўзини ўзи бошқариш алоҳида аҳамият касб этади, шунинг учун у табиатни ўрганиш илмидан тафовутланиб, ўзининг психик жараёнлари, функциялари, ҳолатлари, ҳиссийети, иродаси, характери, темпераменти кабиларни бошқаришда ўз аксини топади. Инсон ўзини англай бориб, ўз инсоний хислати, хусусият, сифати, хулқини ўзгартириш имкониятига эга бўлади.

Ҳозирги кунда жаҳон психологияси фани ўзини ўзи бошқариш ва такомиллаштириш, ўзини ўзи кўлга олиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи тарбиялаш бўйича бой материаллар тўплаган, бу эса ўз навбатида инсон муносабати, мақсади, ҳолати, кечинмалари ўзгариши ва янгидан яралиши ҳақида илмий-татбиқий маълумотлар беради, куналик турмуш психологияси ранг-баранглигини таъминлаб туради. Психология инсон психикасини аниқлаш, шакллантириш, янги шароитга кўчириш, такомиллаштириш, ривожланиш динамикасини таъминлаш, янги сифат босқичига ўтишини қайд қилиш имконияти борлиги билан ўта амалий, татбиқий фанга айлангандир. Психология фанининг соҳалари унинг амалиёт учун муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради (ҳуқуқшунослик психологияси, клиник психология, меҳнат психологияси, савдо психологияси, социал психология, педа-

гогик психология, махсус психология, спорт психологияси ва ҳоказо). Психология амалий, татбиқий жиҳатдан ўз предметига эга бўлиб, амалий социал психолог, инженер (муҳандис) психолог, оилавий психотерапевт, тиббиёт психологи, мактаб психологи каби соҳаларни ўз ичига камраб олгандир.

Юкорида билдирилган фикрларга яқун ясаб, шу нарсани алоҳида таъкиллаб ўтиш керакки, психология фани кўҳна тарихга эга бўлишга қарамай, у жуда навқирон фандир, чунки илмий психология немис психологи В. Вундт томонидан 1879 йилда Лейпциг(Германия) университетидан асос солинган биринчи экспериментал лаборатория очилишидан бошланади. Шунинг учун эндигина рефлексияни (лотинча геПехиз ўзининг руҳий ҳолатини таҳлил қилиш дегани) илмий жиҳатдан ўрганишни психология фани предмети таркибига киритиш даври (мавриди) келди.

Психология фани табиатшунослик фанлари вафалсафа негизда пайдо бўлган бўлиб, то ҳанузгача унинг на гуманитар, на табиий фанлар қаторига киритилиши аниқлангани йўқ, лекин шунга қарамадан, уни ҳар иккала йўналишдаги соҳалар бўйича тўпланган маълумотлар, қонуниятлар бирлашувининг маҳсули деб аташ мумкин. Аммо психологиянинг таркибида ҳам гуманитар, ҳам ижтимоий билимлар мавжуд бўлишидан қатъи назар, у алоҳида хусусиятга эга бўлган мустақил фандир. Бизнингча (Э.Ф), унинг моҳиятини ёритиш учун бошқа ман-бага муурожаат қилиш ҳақиқатга яқинроқ маълумот бериши эҳтимол. Чунки психология фани яққол инсон фазилати, муайян таракқиёт хусусиятлари, механизмлари, қонуниятлари, ўзига хослик, алоҳидалик, яққоқлик табиати юзасидан баҳс юритади. Психология фанини таҳлил қилишда унинг қай фан соҳаси билан алоқасини аниқлашдан кўра илмий ва қундадик турмуш психологияси ўртасидаги муносабат тўғрисида мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, ҳар қандай фан негизда одамларнинг турмуш ва амалий тажрибаси муайян даражада ўз аксини топган бўлади. Масалан, қимё предмети моддаларнинг хусусиятлари, уларнинг зичлиги, оғирлиги, ўзаро бирикуви тўғрисидаги қундалик турмуш билимларига суянади, математика фани сонлар, микдорий муносабатлар, геометрик шаклларнинг хосштарлари, тригонометрик функциялар ҳақидаги инсон тасаввурлари асосига қурилади. Лекин психология юзасидан ана шундай мулоҳазалар юритиш ёки билдириш мумкин эмас, чунки унинг замирида тубдан бошқача ўзига хослик ётади. Ҳар қайси шахс қундалик турмушнинг ўзига хос психологик билимларини эгаллаган бўлиб, ўз

савияси, салоҳияти билан турлича камолот кўрсатгичига эгадир, ҳатто турмуш тажрибасида тўпланган билимлар илмий психологик билимлардан устунроқ туриши ҳам мумкин (қари билгани-қари билмас). Чунки, йирик ёзувчилар (шахслараро муносабат ва муомала, мулоқот хусусиятлари юзасидан кузатувчанликка эгадирлар), врачлар, ўқитувчилар, руҳонийлар, савдогарлар узлуксиз равишда кишилар билан муомалага киришишлари натижасида уларнинг ички дунёси ва хулқ-атворида оид билимлар билан юксак даражада қуроллангандирлар. Лекин ҳар қандай инсонда ҳам озми ёки кўпми психологик билимлар мавжуддир, бунинг далили сифатида одамларнинг бир-бирларини тушунишлари, таъсир ўтказишлари, хулқ-атвор оқибатини олдиндан башорат қилиш, кишининг яққоқол хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унга ёрдам кўрсатишни таъкидлаб ўтишнинг ўзи қифоя.

Энди кундалик турмушнинг психологик билимлари билан илмий психологик билимлар ўртасидаги тафовутлар юзасидан мулоҳаза юритиш айни муддаодир. Кундалик турмушга оид психологик билимлар, даставвал, яққол ва алоҳида олинган ҳолат, вазиятни ўз ичига камраб олади. Масалан, синчков бола ўз муддаосига етиш учун отасига, онасига, бувасига, опаси ҳамда акасига ҳар хил услуб билан таъсир ўтказади, турлича воситалардан фойдаланади. У қўзланган мақсадига эришиш учун қатта ёшдаги одамларнинг индивидуал-типологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутаяди. Кундалик турмушга оид психологик билимлар аниқ вазиятга қаратилганлиги, бирор шахсга йўналтирилганлиги билан илмий психологик билимлардан фарқ қилади.

Илмий психология эса муайян методлар, воситалар, услублар, усуллар, операциялар ёрдамида маълумотлар тўплаш ва уларни умумлаштиришга интилади, изланётган объектнинг хусусияти, ҳолати, муносабати, боғланиши қабиларни ақс эттирувчи илмий тушунчалар, таърифлар, қонуниятлар, ҳоссалар ёрдамида психологик механизмлар кашф қилишга ҳаракат қилади.

Одатда шахснинг хусусиятлари, сифатлари, фазилатлари, ҳислатлари, хулқ-атворлари, хатти-ҳаракатлари бўйича турмуш шароитидаги билан фан оламидагилар (ҳатто илмий тушунчалар, атамалар) ўзаро ўхшаб кетса-да, лекин илмий психологик мазмун, моҳият, маъмуа ўзининг тузилиши, таркиби, аниқлиги, мантқан изчиллиги, маънонинг йиғиклиги билан кескин ажралиб туради.

Юқорида юритилган мулоҳазалар кундалик турмуш тажрибасида тўпланадиган психологик билимлар билан илмий билимлар ораси-

даги дастлабки (биринчи) фаркни шарҳлашга йўналтирилганлиги бо-ис алоҳида аҳамият касб этади. Лекин шу нарсани ёддан чиқармаслик керакки, турмушга оид амалий психологик билимларга асосланмасдан туриб, психологик назарияларни яратиш мумкин эмас. Ҳолбу-км шундап экан, амалий билимлар генетик келиб чикнши нуктаи назаридан бирламчи ҳисобланади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, кундалик турмуш психологик билимлари аксарият ҳолларда фаросатлилик, сезгирлик, топкирлик хусусияти асосида интуитив тарзда намоён бўлиши кузатиладм. Бунинг асосий сабаби шуки, кўпинча эгаллаиётган билимлар ҳаётин тажрибада учраган воқелликка нисбатан муносабат, амалий синовлар негизида вужудга келади, кейинчалик ундаги айрим дағаллик ва нуқсонлар силлиқланади. Шунинг учун ундай психологик билимлар махсус услублар ёрдамида қабул қилинади, аммо мантикий таҳлил қилинмасдан туриб тўғридан-тўғри муомалатизимига узатилади.

Турмушда учрайдиган ғўдакларнинг ҳар хил шаклдаги хархашалари ва уларнинг мақсадга эришиш истаклари кундапик ҳаётий тажрибаларнинг синовларида тобланади, сезгир болалар катта ёшдаги одамларнинг заиф ва мустаҳкам томонларини пухта ўрганадилар, бу борада муайян қарорга келганларидан сўнг ҳар қайси шахсга яққоҳол ёндашишини амалиётга татбиқ қилиб кўрадилар. Ана шу тариқа амалий психологик билимлар маълум тизимга киритилади. уларнинг барқарор хусусият касб этганлари эса турмушда қўлланила бошланади.

Ижтимоий ҳаётда (муҳитда) жуда кўп учрайдиган, айниқса, ўқитувчилар, мураббинлар, тренерлар, раҳбарлар, врачлар фаолияти-да намоён бўлувчи таълимий, тарбиявий, тиббий услуб арзимас ижо-бий силжишни пайкаш имкониятини яратади. Амалий фаолиятда эришилган ушбу самара психологик таҳлилга муҳтождир, чунки уни келтириб чиқарувчи объектив ёки субъектив омилларни далиллаш анча мушкулдир. Бунинг учун ўзгаларга таъсир ўтказиш усули, улар-да ички имкониятга ишонч туйғусини уйғотиш кўзғовчиси, таъсир берилувчанликни кучайтирувчи мотивлар (французча тойт* кўзғатувчи сабаб маъносини билдиради) табиатини чуқур таҳлил қилиш керак. Фақат мана шу йўл билангина силжишнинг психологик маъно касб этишини далиллаш мумкин, холос.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлардан фарқи шундан иборатки, илмий жиҳатдан асосланган билимлар англашилган, мантикий пухта, оқилоналик хусусиятига эга

бўлади. Илмий психологик билимлар фарз вағояларни илгари суриш лакикасидан бошлабоқ шакллана боради, улардан келиб чиқадиган оқибатларни мантиқан текшириш билан яқунланади. Бунда ҳам олға сурилган ғоялар текшириш жараёнида бирон-бир тасдиқ ёки инкор маъносига эришсағина илмий психологик билимлар тизимига кири-тилади.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлар билан қиёсланишни давом эттирсак, унда улар ўртасидаги тафовутлар янада яққолроқ кўзга ташлана бошлайди. Ўзидан ўзи маълумки, ҳаёт психологиясида тўпланган билимларни мерос сифатида бевосита қолдириш ёки уларни ёш авлод онгига қайсидир йўл билан узатиш имконияти ўта чеклангандир. Чунки кекса (катта) авлод томонидан яратилган турмуш психологиясини ёш авлод тўғридан-тўғри қабул қила олмайди. Ҳар бир ёш яққол равишда ҳаётий психологик билимларни шахсий тажрибасидан ўтказганидан кейингина уларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилади. Ана шу боисдан кекса еки катта авлод билан ёш авлод ўртасида юз берадиган низолар, тушунмовчиликлар узлуксиз, тўхтовсиз равишда давом этаётганлиги сабабли абадият қонуниятларига айланиб кетгандир. Авлодлар ўртасидаги қарама-қаршилиқлар, англашилмовчилик тўсиғи, ҳаёт диалектикасини вужудга келтириб, мангулик муаммосига айланиб қолган инсоф, иймон, нафосат, адолат, эрк тушунчалари атрофидаги баҳсларни давом эттиришга пухта замин ҳозирлайди. Илмий психологик билимлар бундан фарқли ўлароқ тажрибаларда, илмий тушунчалар ва қонуниятларда янада ойдинлашади, сўз ва аломатлар орқали, нутқ ёрдамида муайян ёзма нутқ манбаларида қолдирилади. Шунинг учун уларнинг ёйилиш қўлами кенг, тарқалиш суръати тездир.

Қундатик турмушда тўпланадиган психологик билимлар қузатишлар, мулоҳазалар у ёки бу яққол ҳолатга нисбатан қарорга қилишлар замирига қурилади. Илмий психологик билимлар ташхис қилиш, синаш, тажриба (эксперимент) ўтказиш орқали бир воқеликни бир неча марта такроран текширишлар ёрдамида умумлаштирилади. Агарда қундалиқ турмуш психологиясининг материштлири табиий равишда рўй берган вазият, ҳолат, воқелик қабиларни таҳлил қилиш натижасида юзага келса, илмий психологик билимлар кенг қамровли тажриба маълумотларига таянади. Тажрибалар эса бир неча босқичлардан, қисмлардан ташкил топган ҳолда вазиятлар табиий қўринишини қу-тиб ўтирмасдан, балкн зарур шароит яратилади.

Шу фактни (омилни) яна бир маротаба таъкидлаш ўринлики, илмий психологияда катта ҳажмдаги материаллар, шу жумладан, қонуниятлар, хусусиятлар умумлаштирилади, инсоннинг ички имконияти, истеъдоди, ишчанлиги, қобилияти юзасидан умуминсоний тавсифга эга бўлган теран хулосалар чиқарилади. Бунинг натижасида одам психикасини аниқлаш, башорат қилиш, айрим руҳий нуқсонларни тузатиш, нохуш кечинмаларнинг олдини олиш имконияти туғилади, бу эса ижтимоий, ижтимоий психологик боғланишлар моҳиятини оқилона тавсифлаш учун хизмат қилади. Ижтимоий ва яққоҳол турмуш оғирликлари ва ташвишларини қамайтириш, ақлий ҳамда жисмоний зўриқишларни пасайтириш, шахслараро низоларни бартараф этиш сингари саъй-ҳаракатларни фақат илмий психологик материалларга асосланган ҳолда ошириш мумкин.

Шуингучун психологиянинг турли соҳаларида (ёш психологияси, педагогик психология, тиббиёт психологияси, социал психология ва бошқалар) ўтказилган тадқиқот ишлари илмий асосда психика, психик ҳолат, психик ҳодиса, психик жараён, психик функция, психик хусусият, ижодиёт, фаолият, онг, ҳулқ, муомала сингари тушунчалар бўйича материаллар тўплаб беради, шунингдек, психик акс эттиришнинг (физик, физиологик, психик, онг, ўзини ўзи англаш) моддий асослари, механизмлари юзасидан қонуният очишга имкон яратади, ҳатто инсоннинг ўзлигини англаш ва бошқариш сари етаклайди.

Энди психология фанининг предмети тўғрисидаги саволга жа-воб беришга ҳаракат қилайлик. Маълумки, психология тарихида бу муаммони таҳлил қилишга бағишланган сон-саноксиз тадқиқотлар мавжуддир. Лекин улар ҳақида батафсил фикр юритмоқчи эмасмиз, чунки бу нарса навбатдаги параграфда берилиши режалаштирилган.

«Психология» (юнонча $\psi\chi\upsilon\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$) сўзини ўзбек тилига таржима қилсак, у «жон», «руҳ» ҳақидаги «фан, таълим» деган маъно англатади. Бироқ ҳозирги даврда «жон» тушунчаси ўрнига «психика»ни қўллашда давом этмоқдамиз. Лингвистик нуқтаи назардан «жон», «психика» тушунчалари айнан бир хил маънони билдиради. Лекин «психика» тушунчаси бугунги кунда «жон»дан кенгроқ қўламга эга бўлиб, ҳам кўзга кўринувчи, ҳам кўзга кўринмовчи томонларини ўзида акс эттиради. Психиканинг таркибий қисмлари фаолият, ҳулқ, муомала яққол намоён бўлиш хусусиятига эга бўлса, билиш жараёнлари, психик ҳолатлар, ички кечинмалар, ижодий режалар, илмий фа-разлар мияда мужассамлашгани учун улар кўзга кўринмайди. Психо-

логия фанининг кейинги даврдаги тараққиёти улар ўртасида бир та-лай тафовутларни келтириб чиқарди.

Психика тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун даставвал психик ҳодисалар моҳияти билан танишамиз. Одатда психик ҳодисалар деганда ички, субъектив тажриба фактларнинг (воқеликнинг) намоён бўлиши тушунилади, бошқача сўз билан айтганда психика ҳаётнинг сезги, идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл каби ҳар бири алоҳида олинган яққол шаклларида иборатдир. Ички, субъектив тажрибанинг ўзи нимани англатади? Инсондаги қувонч ёки зерикаш туйғулари, унинг нималарнидир эса тушириши, бирон-бир хоҳиш ёки интилиш кечинмалари, хотиржамлик ёки хаяжонланиш, ҳадиксираш ҳисларининг барчаси шахснинг ички дунёсини таркибий қисмларидир, яъни буларнинг ҳаммаси субъектив психик ҳодисалар саналади.

Субъектив ҳодисаларнинг асосий хусусияти-уларнинг бевосита субъектга тааллуқлилигидир. Агар инсон идрок қилса, сезса, фикрласа, эласа, хоҳиш билдирса, албатта ана шу ҳодисаларни бир даврнинг ўзида тушуниб (кузатиб) ҳам туради. Инсон интилса, иккиланса, бир қарорга келса, биз уларнинг барчасини содир бўлаётганлигини англаб турамиз ҳам. Шунинг учун психик ҳодисалар бизнинг руҳиятимизда содир бўлишидан ташқари, улар бевосита кўз ўнгимизда намоён бўлиб туради. Образли қилиб айтганда, одамнинг ички дунёсида турли ҳодисалар вужудга келади, кечади, одатда шахс бундай ҳодисаларни қарақатлантирувчи кучи ҳамда уларнинг томошабини ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаб ўтилган субъектив ҳодисалар хусусиятидан келпб чиққан ҳолда айрим психологлар психология фани субъектив кечинмаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг кечиши билан шуғулланиши зарур, унинг асосий методи ўзини ўзи кузатиш (шахснинг ўз фикрлари, ҳис-туйғулари ва хатти-ҳаракатларини ўзи кузатиши) бўлмоғи керак деган хулосага келадилар. Лекин психология фанининг кейинги даврдаги тараққиёти бундай чекланганлик фанни мутлақо таъминлай олмаслигини тасдиқлади.

Психиканинг турли шаклларда кўриниши, жумладан, психик жараёнлар, англашилмаган ҳолатлар, ҳулк-атвор, психосоматик (юнонча ρϋσϋε «жон» копно «тана» маъносини англатади) ҳодисалар, инсон ақл-заковати ва қўлининг мўъжизакорлиги моддий ва маънавий маданият маҳсулини яратди. Ҳар қандай фактларда (воқеликда), ҳодисаларда психика намоён бўлади, ўзининг хусусиятларини ажратади, фақат улар орқалигина психикани ўрганиш мумкин.

Психологик воқелик-факт деганда субъектнинг ички кечинма[^]ларининг таркибий қисмлари билан бир каторда уларнинг объектш шакллари (хулк-атвор, тана қаракати, жараёни, фаолият маҳсули, ижтимоий-маданний ҳодисалар) орқали психиканинг хусусиятлари, ҳолатлари, қонуниятларини ўрганиш тушунилади. Бошқача сўз билаётганда, инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳукм сурувчи объектив борлик. яъни атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит. шароит ва бошқаларнинг психикада акс этиши психологик воқелик деб аталади.

Шундай қилиб, юқорида биз психология тўғрисидаги тасаввурлар, унинг предмети ҳамда унга қирувчи илмий тушунчалар, психологик ҳолатлар, воқелик юзасидан фикр алмашдик, илмий психологик материаллар ўртасидаги боғлиқлик ва тафовут бўйича мулоҳаза юритдик.

Бугунги кунда психология тўғрисидагина эмас. балки униш соҳалари бўйича ҳам бой илмий материаллар тўпланган. Жаҳон психология фани тажрибасидан мана бундай соҳалар мустақил тадқиқот предметиға эга эканлиги ҳақида ишочли далиллар мавжуддир: меҳнат психологияси (инженерлик психологияси. авиация психологияси. космик психологияси), педагогик психология (таълим психологияси. тарбия психологияси, олий мактаб психологияси, маҳсул психология. истеъдод психологияси) тиббиёт психологияси (психотерапия, психогигиена, психофармокология, патопсихология), юридик психология (меҳнат тузатиш, суд психологияси, суд психологик экспертизаси) ҳарбий психология, савдо ва реклама психологияси, спорт психологияси. ёш психологияси, киёсий психология, психофизиология, экспериментал ва амалий психология қабилар.

Психология предмети қуйидагиларни қамраб олиши зарур:

- 1) психологик билиш жараснлари (сезги, идрок. хотира ва ҳоказо)
- 2) психиканинг шакллари (фаолият, хулк, муомала),
- 3) психиканинг ҳолатлари (кайфият, хаёлпаршонлик қабилар),
- 4) психиканинг ҳодисалари,
- 5) психиканинг хислатлари, фазилатлари. сифатлари, хоссшшири,
- 6) психиканинг қонуниятлари,
- 7) психиканинг механизмлари,
- 8) психик шароит, муҳит, вазият,
- 9) ўзаро сабабий боғланишлар, , :
- 10) тадқиқот методлари, воситалари, материаллари, принциплари ва ҳоказо.

2. Психология фанининг вужудга келиши

Психология фанининг вужудга келиши, шаклланиши, ривожланиши тўғрисида батафсил маълумот бериш ушбу курс учун шарт эмас чунки унинг психология тарихи соҳаси мавжуддир. Шунга қарамаздан, психология фанининг пайдо бўлиши ҳақидаги айрим илмий материаллар, маълумотлар юзасидан қисқача мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқ.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида қадимги одамлар табиий ҳамда ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ибтидоий жамоа аъзоларининг психологик хусусиятларини аниқлаш, улардан шахслараро муносабатларда оқилона фойдаланиш, ўзининг хатти-ҳаракати, шахсий фаолияти ва муомалага киришишида уларни ҳисобга олишга интилиб яшаб келганлар. Кўп минг йиллик ижтимоий ҳаёт тажрибаларига асосланган равишда одамлар шахснинг индивидуал (лотинча *тсГтсЗиит* алоҳида, яққоҳол одам) хусусиятларини жон билан боғлашга ва унинг таъсири билан изоҳлашга ҳаракат қилишган. Қадимги одамларнинг тасаввурларига қараганда, инсон танасида жон жойлашган бўлиб, у шахсга оид хусусиятлар, хислатларни вужудга келтириш имкониятига эга эмиш. Қадимги аждодларимизнинг «жон» тўғрисидаги тасаввурлари шунга боғлиқ, мутаносиб тушунчасини келтириб чиқарди ва бунинг натижасида анимизм (лотинча *апппа «жон»* деган) таълимоти инсоният томонидан кашф қилинади. Ижтимоий халқларнинг тасаввурларида руқ инсоннинг танаси билан узвий боғлиқ ҳолда ҳукм суради, гўёки яшайди. Шунинг учун ижтимоий ҳодисалар, ҳатто онг, шунингдек, реал воқеликлар (ўлим, уйку, беҳуш бўлиш, бетоблик) «абиларни содда тарздаги моддийлик (мавжудлик) нуктаи назаридан талкин қилишга уринганлар. Содда тафаккур шакллари билан қуролланган қадимги одамлар атроф-муҳит тўғрисидаги ранг-баранг ҳолатлар, ҳодисалар моҳиятини илмий жиҳатдан далиллаш имкониятига эга бўлмаганлиги сабабли идрок қилинган нарсани унинг ҳақиқий моҳияти тарзида акс эттиришган. Уларнинг тасаввурларида қуйидагича талкинлар кенг ўрин эгатлаган:

- 1) ўлим-уйқунинг бир тури, лекин р\х баъзи бир сабабларга қўра танага қайтиб келмайди;
- 2) туш кўриш-уйқудаги танани тарқ этиб юрган ҳаракатдаги руҳнинг таассуротидир;
- 3) руқ-инсоннинг айнан ўзидир;
- 4) руҳнинг эҳтиёжлари, турмуш шароитлари тирик одамники-дан тафовутланмайди;

5) архумларнинг рухдари муайян машғулотлар тизимига, ижтимоий қонун-қоидаларга риоя қилувчи ҳамжамиятни яратар эмиш;

б) тирик инсонлар билан марҳумларнинг руҳи бир-бирига боғ-лик бўлиб, моддий жихатдан ўзаро алоқадордирлар.

Қадимги инсонлар табиатнинг қудрати (куч-қуввати) олдидаги заифлиги туфайли яқка шахс ҳам, жамоа ҳам руҳга итоаткор тарзида тасаввур этилиши натижасида дин, ибодат тушунчалари пайдо бўлади.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида меҳнат-ни режалаштириш, ишлаб чиқариш муносабатлари,- ишлаб чиқариш кучлари ва уларнинг табақалашуви, одамлар тафаккурининг ривожланиши туфайли жоннинг (руҳнинг) моддийликдан ташқари хусусия-ти, кўриниши юзасидан гоёлар вужудга келади. Бунинг натижасида анимистик тасаввурлар ўрнини руҳни борлиқнинг натуралистик (лотинча паШга-табиат маъносини англатувчи) фалсафий манзараси тарзида изоҳлаш намоён бўла бошлади:

1. Руҳ оламнинг ибтидосини ташкил қилувчи нарсалар (сув, ҳаво, олов)нинг инсонлар ва ҳайвонларга жон бағишловчи шакли (Фалес эрамиздан олдинги VII - VI асрлар, Анексимон V аср, Гераклит V1-1^г асрлар);

2. Эрамиздан олдин ижод қилган юнон файласуфларининг илмий изланишлари натижасида материянинг жонлилиги, яъни гилозоизм (юнонча Биле- «модда» го1 «ҳаёт» маъноси) тўғрисидаги гоё юзага келади;

3. Материянинг жонлилиги қакидаги гоёни ривожлантирган атомизм (юнонча а1ото5-«бўлинмас» дегани) намояндалари (Демокрит эрамиздан аввалги У-1У асрлар, Эпикур 11\1-III асрлар, Лукриций I аср) бир қанча фикрларни илгари сурдилар, жумладан:

А) Руҳ танага жон бағишловчи моддий жисмлар;

Б) Моддий асос сифатидаги ақл;

В) Ҳаётни бошқарувчи идрок вазифасини бажарувчи аъзо;

Г) Руҳ билан ақл тана аъзолари, бинобарин, уларнинг ўзи ҳам танадир;

Д) Улар шарсимон, кичик ҳаракатчан атомлардан иборатдир.

Атомистларнинг фикрлари таҳлили шуни кўрсатдики, унда тананинг (жонли нарсанинг) ақс эттиришидан тортиб то психикага (юксак ақл идрокгача) жонлилиги хусусиятининг материяга хос хусусият эканлигининг эътироф этилиши ўша давр учун буюк илмий воқелик эди.

кЭжоридаги психолог олимларнинг муяоҳазалари организмнинг анатомик- физиологик тузилиши, миянинг таркиби сингари моддий асослар^{га} суянган холда реал воқеликни тушунтириш имкониятига эга эмас эди. Худди шу омилдан келиб чиққан қолда инсоннинг тафаккур^{ни} шахсий фазилатлари, унинг мақсад қўзлаши, гавдани идора этишга қобиллигини далиллаш тўғрисида фикр юритиш мураккаб рухий жараён ҳисобланади.

Жумладан Афлотун (эрамиздан аввалги 428/27 -347 йиллар) жоннинг таркибий қисмлари тўғрисидаги тушунчани психологияга олиб киради: а) ақл-идрок, б) жасорат, в) орзу-истак кабилардан иборат бўлиб, улар бош, кўкрак, корин бўшлиғига жойлашгандир. Афлотун психологияда дуализм (лотинча сктПз икки мустакил маъно билдиради) гаълимотини рухий оламни, тана билан психикани иккита мустакил нарсадеб изоҳлайди.

Афлотуннинг шогирди Арасту (эрамиздан олдинги 384-322 йиллар) ўзининг таълимотида психологияни табиий- илмий асосга қуриб, уни биология ва тиббиёт билан боғлаб тушунтиришга эришган. Арастунинг «Жон» тўғрисидаги китоби маълум бир давр учун тараккий- парвар маъба вазифасини бажаради. Унда одамларнинг ва қайвонларнинг кундалик ҳаётини лаҳзаларини кузатиш орқали яққол воқеликни тасвирлаш, таҳдил килиш жараёнлари мужассамлашган-дир. Арастунинг таъкидлашича, жон қиемларга бўлинмайди, лекин у фаолиятнинг озикланиш, ҳис этиш, ҳаракатга келтириш, ақл, идрок каби турларга оид қобилиятларда рўёбга чиқади. Унинг мулоҳазаси-ча, сезги билишнинг дастлабки қобилияти, у тасаввур шаклида из қолдириши мумкин.

Қадимги дунёнинг кейинги ривожланиши паллаларида психологик ғоялар мукамаллашиб, унга оид таянч тушунчалар вужудга кела бошлади, ҳатто рух ҳозирги замон психикаси каби қўлланиш қўлами кенгайди.

Психика категориясининг негизида идрок ва тафаккурдан ташқари онг тушунчаси юзага келди, бунинг натижасида ихтиёрий ҳаракатлар ва уларни назорат килиш имконияти туғилди. Масалан, румолик шифокор Гален (эрамиздан олдинги II аср) физиология ватиббийёт ютуқларини умумийлаштириб, психиканинг физиологик асослари тўғрисидаги тасаввурларни янада бойитди. Унинг илгари сурган ғоялари «онг» тушунчаси талқинига муайян даражада яқинлашади.

XVII аср биология ва психология фанлари тараккиёти учун муҳим давр бўлиб ҳисобланади. Жумладан, француз олими Декарт

(1596-1650) томонидан хулқ-атворнинг рефлектор (гайриихтиёрий габнатга эга эканлигини кашф этилишн, юракдаги мушакларнинг ишлаши (фаоляти) кон айланишнинг ички механизми билан бошқарилаётганлиги тушунтирилиши муҳим а\ампят касб этади. Айниқса рефлекс (латинча геЯехих акс эттириш) организмнинг ташкн таъсирп конуний равишдаги жавоб реакцияси сифатида талкин қилиниш. асаб-мушак фаолятини объектив тарзда билиш воситасига айланди. сезги, ассоциация, эҳтирос юзага келишини изоҳлашга имкон яратилди.

Психология фанининг илмий асосга курилишида инглиз олими Гоббс (1588-1679) руҳни мутлақо рад этмб, механик харакатни ягона воқелик деб тан олиб, унинг қонуниятлари психологиянинг ҳам қонуниятлари эканлигинн таъкидлади. Унинг негизда эпифеноменализм (юнонча ер1 ўта, р\аиютепоп гайритабийй ходиса) вужудга келдм. яъни психология танадаги жараён.парнинг сояси сингари рўй берадиган руҳий ходисалар тўғрисидаги таълимотга айланди.

Нидерландиялик олим Спиноза (1632-1677) онгни катта кўламга эга материядан сира қолишмайднган воқелик, яъни яккол нарса деб тушунтирди. У детерминизм (лотинча сктентппага белгилайман) принципининг, яъни табиат, жамият ходисаларининг, шу жумладан. психик ходисаларнинг объектив сабаблари билан белгиланиши ҳақидаги таълнмоттаргиботчиси эди.

Немис мутас)аккири Лейбниц (1646-1716). инглиз файласуфи Жон Локк (1632-1704), инглиз тадқиқотчиси Гартли (1705-1757). француз Дидро (1713-1784) кабнлар гоёлар ассоциацияси (боғланиши) конуни, идрок ва тафаккурнинг пайдо бўлиши, қобилиятлар психологияси ҳақида муҳим таълимотларини яратиш билан фаннинг ривожланишига муҳим хисса қўшдилар.

XVIII асрга келиб нерв системасини тадқиқ қилишда улкан ютуқларга эришилди (Галлер, Прохазка), бунинг натижасида психика миянинг функцияси эканлиги ҳақидаги таълимот вужудга келди. Инглиз тадқиқотчиси Чарльз Белл ва француз Франсуа Мажанди томонидан ёзувчи ва харакат нервлари ўртасидаги тафовут очиб берилди, унинг негизда рефлектор ёйи деган янги тушунча психология фани да пайдо бўлди. Буларнинг натижасида ихтиёрий (онгли) ва ихтиёрси: >, (онгсиз) рефлектор турлари кашф қилинди. Юкоридаги илмий кашфиётлар таъсирида рус олими И.М. Сеченовнинг (1829-1905) рефлектор назарияси рўёбга чикди ва ушбу назария психология фанининг физиологик асослари, механизмлари, бош мия рефлексларининг ўзига хос хусусиятлари табиатини очиб бериш имкониятига эга бўлди»

Психология фанининг эксперимента, психоаналитик, бихевио-
пистик эмпирик, эпифеномалистик, гештальт, ассоциатив, вюрц-
бург. психогенетик, редуционизм, солипцизм, гуманистик, биогене-
тик. социогенетик каби йўналишлари томонидан тўпланган маълум-
отлар hozirgi замон психологиясини вужудга келтирди. Худди шу
йўналишларнинг ранг-баранг методикалари, методлари умумий пси-
хология фанининг предметини ва унинг тадқиқоти принципларини
аниқлаб берди.

3. Психиканнинг физиологик механизмлари

Психиканнинг рефлектор табиати, хусусияти тўғрисида мулоҳаза
юритилганда рус олими И. М. Сеченов ва унинг шоғирдлари томони-дан
тўпланган материаллар тасаввур этилади. И. М. Сеченовнинг «Бош мия
рефлекслари» номли асарида катъий равишда фикр билдириши-ча, «онг
ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра
рефлекслардан иборатдир». Психик ҳодиса сифатида онгнинг ҳаракати
танасиз рухнинг хусусиятига эмас, балки тадқиқотчининг мулоҳазисига
қараганда, рўй бериш, вужудга келиш усулига, тузили-шига биноан
рефлексга ўхшаш хислатга эга бўлган жараёндир. Шун-дан келиб
чиккан ҳолда фикр янада ривожлантирилса, психик (рухий) ҳодиса
инсоннинг шахсий ғояларини, ҳиссий кечинмаларини, сезги ва идрок
жараёнларини ўзи кузатиш жараёнида акс этувчи воқелиқдан-гина
иборат эмас. Балки у рефлекс^{сингари} ташқи кўзгатувчиларнинг
таъсирини ва унга жавобан билдириладиган ҳаракат реакциясини ҳам
ўзида мужассамлаштиради. Маълумки, И. М. Сеченовгача бўлган пси-
хологик, физиологик назарияларда инсоннинг онгида образлар, тасав-
вурлар, мулоҳазалар, ғоялар тарзида инъикос (акс) этирилиувчи
ҳодисаларни психология фанининг предмети сифатида тан олинар эди.
Лекин бу психологик воқелиқ Сеченов томонидан организмнинг муҳит
билан ўзаро таъсир ҳаракатининг алоҳида шаклидан иборат-эканлиги,
психологик яхлит жараённинг айрим ҳолатлари, унинг лаҳ-залари
тариқаси тушунтирилди. Психологияда тан олиб келинаётган» психик
жараёнлар онгнинг ичида туғилади ва унинг ичида яқунлана~ Ди, деган
ғоя И. М. Сеченов томонидан инкор қилинади, асосиз" даъво эканлиги
таъкидланади.

И. М. Сеченовнинг фикрича, психик ҳодиса бус-бўтун (яхлит)-
рефлектор ҳаракат т\файли юзага келувчи ва унинг маҳсули бўлиши-
оилан бирга ҳам вужудга келмаган, лекин таъсир ўтказиш эҳтимоли-
мавжуд қутилмадан бохабар қилувчи омил функциясини ҳам бажара-

ди, яъни илгарилаб кетувчи башорат вазифасини ижро этади. Бунда! дадил илмий мушоҳадалар психик жараёнлар умуман қандай рол| ўйнаши мумкинлиги, уларнинг ўрни тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун моддий негизни вужудга келтиради. Психик жараёнлар орга низмда сигнал ва бошқарув (регулятив) функциясини ижро этиб ўзгарувчан шарт-шароитларга ҳаракатни мослаштиради, шунингдек мазкур дақиқада юқори самарага эришишни таъмилайди. Психик жа раён миянинг бўлмалари (таркибий қисмлари) функцияси тарикасида ташқи олам (борлик) тўғрисидаги ахборотнинг қабул қилиниши, сак ланиши, қайта ишланишини ўзида мужассамлаштирувчи жавоб фао лиятининг идора қилувчиси ҳисобланади. Шунинг учун одамларнинг билимлари борлик тўғрисидаги тасаввурлари, шахснинг шахсий таж рибаларининг йиғиндиси (мажмуаси) рефлекс ҳаракат таркибига киради. Шундай қилиб, психик ҳодисалар деганда миянинг ташқи (куршаб турган олам) ва ички (физиологик тизимдаги организмнинг ҳолати) таъсирларга жавобини тушунмоқ керак. Бошқача сўз билан айтганда, психик ҳодисалар: биринчидан, бу фаолиятнинг фавқулодда таъсир этаётган (сезгирлар, идрок), иккинчидан, ўтмиш тажрибада (хотира) акс этган кўзгатувчига жавоб тарзида рўёбга чиқадиган, маз кур таъсирни умумлаштирадиган, учинчидан, пировард натижаларни (тафаккур, хаёл) олдиндан пайқашга ёрдам берадиган, тўртинчидан, монотон таъсиротлар оқибатида фаолиятни (хис-туйғу, ирода) кучай тирадиган ёки сусайтирадиган, бешинчидан, умўман фаоллаштириб юборадиган, ўзгача таъсиротлар натижасида уни тормозлайдиган, ол тинчидан, шахс хулқ-атворидаги (темперамент, характер ва ҳоказо-лар) тафовутларни аниқлайдиган доимий регуляторлари (идора қилувчилари) дир.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, И. М. Сеченов психиканинг реф лекторлиги ва фаолиятнинг психик жихатдан бошқарилиши таълимот ини ҳаспўшлаб берди. Бу илғор ғоя, муҳим таълимот, назария рус олими И.П.Павлов (1849-1936) томонидан экспериментал тасдиқлан-ди ва хусусий ҳолатларда кенг қўламда яққоллаштирилди. И.П.Павлов ҳам одамларнинг, ҳам ҳайвонларнинг зашқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия билан бошқарилиши қонуниятини очган эди. Унинг мазкур қонуниятларга тааллуқли қарашлари йиғиндиси бирин-чи ва иккинчи сигналлар тизими тўғрисидаги таълимот тарикасида фан оламида арзигулик мавқе эгаллади.

Теварак-атроф муҳитидаги нарса ва ҳодисаларнинг кўриниши. эшитилиши, ҳид тарқатиши, товланиши, енгил ёки оғирлиги, каттик

ёки юмшоқлиги кабилар ҳайвонлар учун шартсиз кўзгатувчи сигнал бўлиб хизмат килади, кейинчалик улар шартли рефлексга айланиши мумкин. Ҳайвонлар ўз хатти-ҳаракатларида И.П.Павлов таъбири билан айтганда, биринчи сигнал системасининг сигналлари («биринчи сигналлар») га риоя этадилар. Бинобарин, уларнинг психик фаолияти биринчи сигналлар системаси босқичида амалга ошади ва унга узлуксиз равишда амал килади. Инсон фаолияти ва хулқ-атвори учун ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (яккол, тасаввурлар, тимсоллар, образлар) уларни бошқариши, йўналтириши, ҳаракатлантириши фаоллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, (йўл, кўча) коидалари, автомобилъ. электровоз сигналлари, хавф-хатар белгилари шахс учун муҳим роль ўйнайди. Шунини унитмаслик керакки, инсоннинг хулқ-атворини сигнал кўзгатувчилар механик равишда бошқармайди, балки мазкур кўзгатувчиларнинг мияга ўрнашиб қолган тимсоллари, яъни сигналлари бошқариб туради. Муайян тимсолга эга бўлган тимсоллар нарса ва ҳодисачар тўғрисида сигнал жўнатади, бунинг натижасида инсоннинг хатти-ҳаракатини бошқариб туради.

Одамларда ҳайвонлардан фарқли 3'ларок, биринчи сигналлар системаси билан бир каторда иккинчи сигналлар системаси ҳам мавжуддир. Иккинчи сигналлар системасининг сигналлари одамлар томонидан тапаффуз этилган, қабул қилинган, эшитилган, ўқилган тушунчалар ва сўзлардан («иккинчи сигналлари»дан) ташкил топади. Одатда биринчи сигналлар системасининг сигналлари тимсолий сигналлар, ўз навбатида сўзлар билан алмаштирқлади, узатилади, Сўз биринчи синаплар системаси сигналлари ўрнини босиши, умумлаштрнши ва улар вужудга келтирадиган жамики хатти-ҳаракатларни амалга ошириши мумкин. Сигнапнинг кузатувчилари билан уларнинг мияда сўзларнинг мазмуни, моҳияти, маъноси тарзида мужассамлашувини ўзаро тафовутлаш мақсадга мувофиқ. Мабодо сўзнинг маъноси шахсга таниш бўлса, у ҳолда унинг хулқ-атворини бошқара олади, табиий ёки ижтимоий муҳитга мослашувини таъминлашга ёрдам кўрсатади. Агарда сўзнинг маъноси нотаниш бўлса, у одамга фақат биринчи сигналлар системасининг синаплари тарзида таъсир ўтказад. Ди ёинки шахс учун мутлақо кийматсиз, аҳамиятсиз нарсага айланиб Қолади. Юкоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда психика объектив борлиқнинг субъектив образининг воқелик тарзида мияда акс этиши деб баҳолаш мумкин.

Психикани акс эттириш имкониятини тўғри, оқилона талқин қилиш учун билиш назарияси, билиш манбалари, шакллари, услублари,

ҳақиқатни ўлчаш мезонлари, воситалари, йўллари кабиларга илмий ёндашиш лозим. Психикани ўрганишда объект билан субъектнинг ҳамкорликдаги хатти-ҳаракатини ҳисобга олиш шахснинг борлик тўғрисидаги билимларининг чинлиги (ҳақиқатлиги), инъикоснинг ўхшашлиги муаммолар ечимини топишга пухта негиз ҳозирлайди.

Психология фани психикани ўрганишнинг тадқиқот методлари-га, яққол вазибаларига, изланишнинг ранг-баранг мавзуларига эга бўлиб, вазиёт ва шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда уларга муурожа-ат килади.

Психология фани таъсир кўрсатувчи (ўтказувчи) объектлари ҳисобланмиш субъектнинг ички психик (руҳий) ҳолатига, шунингдек, ташки таассуротлар натижасида вужудга келадиган ўзгаришлар жараён сифатида қай йўсинда кечишини текширади. Психология акс эттирилувчи нарса ва ҳодисачарнинг инъикос жараёнига айланиш механизмларини, субъектнинг ўз фаолиятини режалаштиришни, назорат қилишни, бошқаришни тадқиқот этади.

Психика фаоллик хусусиятига эга бўлиб, у майларда макбул ечимни қидиришда, хатти-ҳаракат вариантлари эҳтимоллигини ҳаёдан ўтказишда, ундашда, турткиларда ўз ифодасини топади. Худди шу боис психик акс эттириш (инъикос) суёт нарса эмас. бапки у ҳара-кат, хатти-ҳаракат, таъсир, ўзаро таъсир кабиларни танлаш. киёслаш, излаш, ажратиш билан бевосита алоқадор шахс фаолиятининг муҳим жабҳаси саналади.

Ҳозирги замон психологиясида фаолият, жараён ва ҳулкатворнинг фаол бошқарилиши тескари алоқа аппаратининг ишлашини такозо этади (П.К.Анохин, А.Н.Бернштейн ва бошқалар). Тескари атоқа тушунчаси кибернетика, физиология, психология фанларида кенг кўламда кўлланилиб келинмоқда. Тескари алоқа психология билан физиология фанларида ҳар бир жавоб ҳаракати қап қилинаётган вазифа (муаммо) мияда баҳоланилиши тушунилади. П.К.Анохин нуқтаи назарича, организмда муайян цикл билан иш бажарувчи яхлит система мавжуд. Мазкур системада марказдан жавоб ҳаракатига буй-рук берилишининг бирорган ҳам лаҳзаси тескари йўналишда (перифериядан марказга қараб)ҳаракатнинг натижаси ҳақида зудлик билан ахборот (тескари алоқа) юборилмагунча тугалланмайди. Тескари алоқа аппарати (системаси) ёрдами билан организм ўз ҳаракатининг натижасини образ (тисол)билан таккослаб кўради. А.Н.Бернштейн талқинича, натижага нисбатан образ олдинроқ пайдо бўладн, воқе-ликнинг ўзига хос модели тарзида унинг юз -бериши тўғрисида ол-

диндан (илгарилаб кетиб) ахборбт, хабар, маълумот беради («башорат эхтимоллиги» назарияси).

П.К.Анохин ва А.Н.Бернштейн назарияларига асосланган ҳолда психиканинг мавжудлиги ҳаракатнинг изчил дастурини (ирограмма-сини) тузиш, олдинига ичкк режада иш бажариш, хулк-атвордаги эхтимол кўринишларини танлаш, босқичларини амалга ошириш туфайли ҳаракат килиш имкони туғилади.

Табиатшунос олимларнинг мулоҳазаларича, биологик эволюция жараёнида шахс психикаси хулқ-атворни бошқаришнинг апоҳида аппаратлари тарзида пайдо бўлади, сифат жиҳатидан ўзгариб боради. Ижтимоий муҳит, шахслараро муносабат, жамоавий, оилавий турмуш (ҳаёт) конунлари, конуниятлари таъсири остида одамлар шахсга айлана бошлайди (ижтимоийлашув натижасида), уларнинг ҳар бирида микромуҳитнинг, камол топган тарихий шароитнинг излари ўз аксини қолдиради. Умумийлик (этник) билан хусусийлик (шахслилик) ўртасида ўзаро уйғунлик ҳукм сурса-да, лекин аҳолида олинган инсоннинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари шахсий хусусият касб этади,

Юкорида юритилган мулоҳазалардан келиб чиккан ҳолда психология фанига таъриф бериш мумкин. Психология-воқеликнинг мияда образ тарзида юзага келтирувчи психик омиллар, жараёнлар, ҳолатлар, конуниятлар, хоссалар, вазиятлар, хислатлар, фазилатлар, механизмлар тўғрисидаги фандир. Инсоннинг шахсий хусусиятга эга бўлган хулқ-атвори ва фаолияти воқеликнинг миядаги образлар ёрда-ми билан бошқарилиб туради.

4. Психология ва унинг моддий асослари

Психиканинг моддий асослари тўғрисида фикр юритилганда, энг аввало, у миянинг хусусияти эканлигини таъкид этиш жоиз. Би-лиш жараёнлари тўғрисида гап кетганида, албатта сезги, фикр, онг кабилар маҳсул равишда ташкил топган материянинг олий маҳсули эканлигини уқтириш мақсадга мувофиқдир. Организмнинг психик фаолияти тананинг кўп миқдордаги аъзоларининг ёрдами билан ишга тушади. Аъзоларнинг баъзи бирлари таъсиротларни қабул қилса, бошқалари уларни сигналларга айлантиради, хатти-ҳаракатларнинг режасини тузади ҳамда унинг амалга ошишини назорат қилади. Шу-нингдек, уларнинг бир гуруҳи хатти-ҳаракатга куч-қувват, ғаГфат, шижоат бағш этади, яна бир тури эса мушакларни, пайларни ҳаракат-лантиради. Мана шундай мураккаб функциянинг йиғиндиси (мажмуа-

си) организмнинг ташки мухитга мослашувини, унга мувофиқлашувини, ҳаётий вазифатар ижро этилишини, бажарилишини таъминлайди

Органик оламнинг микроорганизмдан то инсонга қадар бир нечм ўн миллион йил давом этган эволюцияси давомида хатги-ҳаракатлар! нинг, хулк-атворнинг физиологик механизмлари узлуксиз равишд! мураккаблашиб, табакаланиб, бунинг оқибатида организм мухитнинг ўзгаришларига тез реакция килувчан, мослашувчан хусусият касЭ этиб борган.

Жумладан, бир хужайрали амёбанинг ҳаёт кечириши унинг озука кидириш имконияти, уз ҳаётини муҳофаза қилиш қобиляти муайян даражада чеклангандир. Ундаги ёлғиз хужайранинг ўзи ҳам сезувчи, ҳам ҳаракатланувчи, ҳам овқат ҳазм килувчи вазифаларн! ижро этади. Мураккаб тузилишга эга бўлган ҳайвонларда аъзолар-нинг ихтисослашуви озуқани кўриш, уни фарқлаш, хавф-хатарни тез сезиш, аниқ мўлжал олиш имкониятини беради. Ихтисослашувнинг асосий функцияси сигналларни идрок қилишдан иборат хужайралар-нинг вужудга келишида ўз аксини топади. Мазкур хужайралар рецeп-тор деб номланмиш хужайралар туркумини юзага келтиради. Хужайраларнинг бошқалари мушак тўқималари ишини, безларнинг шира ажратишини назорат қилади. Бундай хужайралар эффекторлар дейилади. Ихтисослашув аъзоларни ҳамда функцияларни бир-бирдан ажратади. Организмнинг асосий бошқарув имконияти яхлит нарса сифатида ҳаракат қиладиган марказий нерв системаси воситасн билан эришилади.

Нерв системасининг асосий унсурлари нерв хужайралари (нейронлар) ҳисобланиб, уларнинг функцияси кўзгатишдир. Нейрон хужайра таначасидан, дендритдан, аксондан ташкил топади. Марказий нерв системаси бош мия ва орқа миядан иборат.

Ҳозирги замон фанининг кўрсатишича, орқа мия ва мия найчасп рефлектор фаолиятининг туғма (шартсиз рефлекслар) ҳисобланган шаклларни амалга оширади, катта ярим шарларнинг қобиғи эса ҳаёт-да орттирилган, психика ёрдами билан бошқариладиган хулк-атвор шакллариингоргани санштанади.

Мия катта ярим шарлари фаолиятининг умумий қонунлари И.П.Павлов томонидан кашф этилган. Ҳозирги замон физиологияси маълумотига қараганда, мияда ҳосил бўладиган тўлқинлар турли частотадаги электромагнит тебранишларига ўхшаб кетади. Мияда электроэнцефалограмма кўринишдаги кучайтиргич ёрдамида ёзиб олиш мумкин бўлган электр тоқлари пайдо бўлишининг кашф этилиши

ахамиятга эга. Чунки космонавт миясининг биотоклари ёзуви марказий нерв системасида юз берадиган ўзгаришлар кўсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Одамнинг психик ҳаётида катта ярим шарлар қобиги сиртининг ешона қисмлари алоҳида роль ўйнайди. Психик функциялар муайян гарзда чап ва ўнг ярим шарлар ўртасида тақсимланиши чуқур ўрганилган. Маълумки, психиканинг мазмуни тирик мавжудод ўзаро муносабатда бўладиган ташқи олам билан белгиланади. Шунинг учун ташқи олам инсон мияси учун шунчаки оддий биологик муҳит эмас, балки одамлар томонидан уларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида яратилган ҳодисалар олами ҳамдир.

Психик ва нерв-с)изиологик жараёнларнинг ўзаро муносабати масаласи мураккаб муаммолардан ҳисобланади. Психиканинг ўзига хос хусусиятлари нерв-физиологик хусусиятларидан қандай муҳим белгилари билан фаркланишини аниқлаш муҳим ахамиятга эга. Агарда мазкур ўзига хослик мавжуд бўлмаганида эди, у ҳолда психология мустақил билим соҳаси сифатида тадқиқ этилиши ҳам мумкин эмас-ди. Психик жараёнлар ўзида ички, физиологик жараёнларнинг эмас, балки ташқи объектларнинг таъсифини мужассамлаштиради.

5. Психика ва акс эттириш

Психика - бу юксак даражада ташкил топган материянинг системали хоссаси (хусусияти), субъект томонидан объектив борлиқни фаол акс эттириш, мазкур борлиқ манзаларини субъект ўзидан узоклаштирмай ифодалаши, худди шу аснода ўз ҳулқини ва фаолиятини шахсан бошқаришдир. Психикада ўтмишнинг, ҳозирги давр ва келаси замоннинг ҳодисалари ифодаланган, тартибга солингандир. Ўтмиш ҳодисалари инсон хотирасида мужассамлашиб, шахсий тажрибаларда намоён бўлади. Ҳозирги замон аклий жараёнлар, ҳиссий кечинмалар, образлар ва тасавурлар мажмуасида ифодаланади. Келажак эса турткиларда, мақсад, эзгу ниятларда, шунингдек, фантазия, виждон азоби, армон ва тушларда акс этади. Инсон психикаси ҳам англанилмаган, ҳам англанилган хусусиятга эга бўлиб, англанилмаган психика ўз навбатида ҳайвон психикасидан сифат жиҳатидан кескин тафовутга ва устуворликка эга.

Ташқи объектларнинг психика шаклида маҳсус тана аъзолари қурилмасининг фаол ва илгарилаб инъикос этиши шарофати билан мазкур объектларнинг хусусиятига мутлақо мутаносиб ҳаракатларни амалга ошириш имконияти юзага келади. Шу билан бирга психика-

нинг вазият устуворлиги ва кидирув фаоллиги туфайли организмнинг таркиблари ўртасида яшаш учун кураш рўёбга чиқади.

Худди шу боисдан психикани аниқловчи асосий белгиларининг таъсирчанлиги - ички вужудга келиши имконияти жуддир: предмет муҳити образини акс эттириш, тирик тана аъзолари Ф^{330811*} типпиши бугунги кунда муҳим аҳамиятга эга. Чунки нинг қаракат килиш, уларнинг мазкур муҳитда ориентацияси. у била, юзасидан фикр оилд р^{етмайдиған}, пайкаш имкониятига эга алоқага киришиш эҳтиёжидан қониқиб, тўғри алоқалар тесқари ало,^{инсон тм. ^отм} муъжизалари, сирлари мавжуддир, уни ҳисобга

киш принципи бўйича акс эттириш тўғрилигини назорат қилиш билар. Инсоннинг назорат инстанцияси сифатида ижтимоий амалие хизмат қилади. Тесқари алоқа шарофатн туфайли образ билан ҳараката, натижасини такқослаш амалга оширилади, пайдо бўлувчи ҳолат & натижасидан олдинроқ содир бўлади. чунки у борлиқнинг ўзига хо! модели сифатида юзага келиш имкониятига эга. Генетик келиб чиқ, шига биноан, психика ўзининг рефлектор типига ва тарихига * оулган алоҳида цикли тнзим снфатида рўёбга чиққан. Рефлекторли, организм ҳаётининг объектив шароитлари бирламчилигини билдир, ди. Идрок қилинувчи мазкур тизимнинг тарқибий қисмлари ижрс этувчанлиги. ҳаракатларнинг мақсадга йўналганлигига, образ таъсирига «тесқари» қонуний утиш жараёни ҳисобланадн. Психиканнинг рефлектортабиатиминтбиринчи шундайилмийталқинирусфизиологги И.М.Сеченов томонидан амалга оширилган бўлиб, бир қанча асрлар давомида нсихика алоҳида танасиз нарса, уни ҳаракатп келтирувчи, уни нерв жараёни билан алмаштирувчи, унга тенглаштирувчи механик материалистик йўналишга кучли зарба эди.

Психиканинг фаоллиги реаллик билан бевосита мулоқотга қиришиш жараёнида намоён бўлади. чунки нерв аппаратларида ҳаракатланувчи физикавий, кимевий кўзгатурчиларни қайта қурпш кўзда тутилди. Қўзғовчиларда, уларнинг доирасидаги ҳатти-ҳаракатларга куч-қуввдт берувчи, узлуксиз раишда интилувчи, хулқ-атвор дастури оажарилншини таъминловчи, унга қидирув жараёни ва вариантлар танлашни ўзида қамраб олувчи фаолликнинг хусусиятларидир. Психика биологик эволюциянинг маълум бир босқичида вужудга келган бўлиб, унинг ўзи омилларнинг бири сифатида организмни уларниш яшаш шароитига тобора кучайиб борувчи мослашувни таъминлаб туради. Психиканинг инсонда пайдо бўлиши сифат жиҳатдан мутлақо янги тузилишга эга, чунки у ижтимоий-тарихий тараккиётнинг қонуниятлари билан шартлангандир. Фаолият регуляциясининг юксак даражаси сифатида онг вужудга келади, психика фаоллигининг юксак кўриниши манбаи тариқасида эса шахс шаклланади. .

Бизнингча, мртпаологик нуктаи назардан психика таҳлил қилин-неосферик алоқалар натижалари, уларнда, албағга биосфер^{^ ^ ^ ^} ҳолатлар (ходисалар)

бўлмаган оо^Гиз Йўк Шунингдек, қарама-қаршилик мавжуд экан олмасдан иложиш у • ю аь хаотйк (бетартиб) тм^{ини} тан олиш <Бил н тм/сликлизим> Ю***тм^пиш, материянинг умумий хусусиятидан иборат бўлиб, , ^оншг белгилари ва аломатларини турли даражада адекват о^*Ртм қилишга қобилятлилиги, бошқа объектларнинг муноса- (^_?I ва гузианининг тавсифларини ифодалайди Инъикоснинг ху- о^тм ти материянинг ташқил топганлик даражасига боғлиқ, чунки у ^Сн ,, ва ноорганик табиатаа, ҳайвонот оламида, ижтимоий ҳаётда ўта "опдаваноксакташқил топган тизимдасифатжиҳатдан хилма-хилдир. Организмда аастлабки акс эттиришнинг вужудга келиши тирик тананинг ички ва ташқИ стимуллариининг жавоб реакциясига танлаб муносабатда бўлиш манбаидан келиб чиқувчи сезканувчанликдан бошланади Бу психикага бўлган акс эттиришнинг содда кўриниши б - б ик ени ривоЖланиш жараёнида сезувчанлик қоби- лиятига эга бўлгани туфайли сезги вазифасини бажарувчи бирламчи психологик образлар пайдо бўла бошлайди, улар организм ҳаракати эҳтиёжини фазовий чамалаш (мўлжаллаш) мақсадини амалга ошириш учун хизмат қилади х ана шу даврдан бошлаб муҳитга, экологияга тўғри мослашиш ва ҳаракатни идора қилиш функциялари юзага келади. Акс эттиришнинг содда шакллари мураккаброқ шакллариининг ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар сифатида хизмат қилади. Органик дунёнинг кейинги эволюцион тараккиёт даврида воқелиқнинг ҳам сенсор, ҳам ақлий образларни қамраб олувчи содда сабабий алоқалар ва вақтни идрок қилиш юзага келади, бунинг натижасида ҳатти-ҳаракатни тўғри ифодалаш имкони ва фаоллик хусусияти туғилади. Бевосита ҳаракат қилувчи кўзгатурувчи организмнинг тўғридан тўғри реакциясига жавоби олдиндан, илгарилаб акс эттиришни келтириб чиқаради. Инсон фаолиятининг ижтимоий шартланганлиги туфайли инъикос фаоллиги ошибгина қолмай, балки у сифат жиҳатидан мутлақо бошқа хусусият касб эта бошлайди. Акс эттиришнинг тан-

- ловчанлик ва мақсадга йўналганлик хусусиятлари ҳамкорлик фаолияти тарафидан меҳнат қуроли орқали табиатни ўзгартириш эҳтиёжга даражаси кўрсаткичи аниқланади. Мазкур тарафларда психик асос эҳтиёжга табиат ҳиссий образлари, балки мантикий тафаккур, мада ниёт маҳсулини ўзида ифодаловчи ижодий фантазия ўз навбатида тарафларни таркибига киритиб белгилар, аломатлар тарафларнинг моҳиятига қоришиб, яратувчи сифатида асос эҳтиёжнинг тубдан, радикал ўзгаришга олиб келади. Бундай тарафдаги инсоннинг моҳиятида идеал образнинг пайдо бўлишига пухта замин ҳозирлайди, имкониятларнинг рўйга чиқиши учун барча шарт-шароитлар яратилади. Асос эҳтиёжнинг тўғрилиги, адекватлиги ўзини келиб чиқиш манбага кўра, мазкур манбанинг моддий тавсифи билан миёда нерв импульсларини қайта ишлаш ўртасидаги кийимий тарафнинг мужассамлаштирилади ва субъектнинг психологик ҳолатидан намоён бўлиши, ривожланиши, ўзгариши, такомиллаштирилади каби ҳолатларни ҳам бевосита, ҳам билвосита усуллар ёрдами билан турлича шаклда, тарзида, кўринишда ифода-лайди.
- Психология тарафидан асос эҳтиёжнинг куйидаги кўринишлари тан олинади: физик, физиологик, психик, онг, ўзини англаш.

- **НБОБ**

- **ПСИХОЛОГИЯ ТАРАФИНИНГ ТАРАФЛАРИ ВА ТАРАФЛАРИНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ**

- **Психология тарафининг тарафлари ва тарафларнинг ўзига хос хусусиятлари**

- Инсон ўзининг кимлигини англашга интилишдан, ўз руҳий дунёсини ва ўзгалар руҳиятини билиш тарафидан пайдо бўлишдан, табиат ва жамият ҳодисаларини тушунишга эҳтиёж сезишдан, ўтмиш, ҳозир-ги замон, келажак ҳақида мулоҳаза юритишдан тарафларнинг психология тарафидан ривожлана бошлади. Психологик билимлар жуда узоқ ўтмиш тарихга эга бўлса-да, лекин у тарафидан фалсафадан XIX асга келиб ажралиб чиқди. Психологияни алоҳида тарафидан ажралиб чиқишга ўша даврда кишилик жамиятида юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар сабаб бўлди, чунки булар ижтимоий заруриятнинг таъсирини эди. Психологик ҳолатларни тадқиқ қилиш, яъни психика моҳиятини тушуниш мақсадида ўша даврда экспериментал илмий психологик лабораториялар вужудга кела бошлади. Илк психологик тадқиқотлар лабораторияси немис олими В. Вундт тарафидан 1879 йилда Лейпциг университетидан ташкил қилинди. Худди шу лаборатория тарафидан бўйича бошқа мамлакатларда бир қанча мустақил лабораториялар очилди. XIX аснинг охири ва XX аснинг бошларига келиб психология тарафидан тўғрисидаги илмий тушунчаларда кескин ўзгаришлар юзага келди ва тарафларнинг таъсири натижасида психологиянинг тадқиқот объекти тарафидан инсонга муҳитнинг таъсири, унинг ҳуқуқ-атворини ўрганиш муаммолари тан-лао олинди. Шу даврда психология тарафининг ривожланишига ижобий ҳисса қўшган психология мактаблари вужудга келди, жумладан Америка (АҚШ) психологиясининг асосий йўналишларидан бўлган бихе-виоризм. Германия гештальтпсихология мактаби, Венада З.Фрейд-нинг психоанализи ва бошқалар. Шу мактабларнинг ҳаммаси ўзининг нуқтаси назарига асосланиб, психология тарафининг таркибий қисмларини ўрганишга ҳаракат қилди. Психологик концепцияларнинг ранг-°аранглиги сабабли ва с} >ан-техниканинг ривожланиши таъсири билан психология ўзининг тадқиқот объектига эга бўлган қўллаб-°арга ажрала бошланди. Ҳозирги даврда психологиянинг назарий ва амалий ютуқлари атроф-муҳит ҳамда жамиятнинг жуда кенг қирра-Ригататбик қилинмоқда.

• 2
H

• 2
4

Психология фанини муайян соҳаларга бўлишда аниқ, яққол фаолиятининг психологик томони, инсоннинг жамиятга нисбатан психологик муносабати, тараккиётининг психологик жабҳаси асос қилиб олинган. Қуйила психология соҳаларининг гавсифига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Умумий психология-умумий психологик қонуниятлар, механизмлар, мураккаб ички боғланишлар, назарий ва методологик принциплар, илмий тадқиқот методлар, психиканинг фило ва онтогенетик ўзгаришларини, илмий тушунчатар ва категориялар, билиш жараёнларини амалий ва назарий жиҳатдан тадқиқот қиладиган соҳа. Умумий психология бошқа соҳалар каби шартли равишда қабул қилинган номдан иборатдир. Психология фанининг илмий тушунчаларини, категориялари (шахс, мотивация, фаолият, муомала, онг)ни, тадқиқот методларини умумий психологияда умумлаштириш учун унинг бошқа соҳаларидаги текшириш натижаларини мавхумлаштириш мақсадга мувофиқ. Шунинг билан биргаликда умумий психологиянинг тадқиқот натижалари психологиянинг бошқа соҳалари учун асос бўлиб хизмат қилади. Умумий психология фани асосий категориялар, тушунчалар, психик жараёнлардолатлар, ҳодисалар, индивидуал-типологик хусусиятларни ўз ичига олади. 1. Психик жараёнлар: сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл ва бошқалар. 2. Иродавий жараёнлар: мотив, мотивиция, эҳтиёжлар, интилишлар, қарор қабул қилиш кабилар. 3. Ҳиссий жараёнлар: ҳис-туйғулар, эмоция, кайфият, эмоционал тон, стресс, аффект сингарилар. Психик ҳолатларга психик жараёнларнинг маълум бир сифатларининг кўринишлари киради. Масалан, ҳиссий жараёнлардан психик ҳолат сифатида кайфият, психик хусусиятларга қобилиятлар ва бошқалар киради. Умумий психологиядаги бу бўлиниш шартли равишда амалга оширилган бўлиб, унда жараён тушунчаси умумий тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг жараёний хусусиятга эга эканлиги таъкидланади, ҳолос. Психик ҳолат тушунча-си психик ҳолатларга нисбатан нисбий статиклигини англатади. Психик хусусият тушунчаси эса тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг мустақамлигини, қайтарувчанлигини акс эттиради ва бу нарса шахс тузилишида ўз ифодасини топади, Умумий психологиядан бошқа соҳалар, билимлар асос сифатида фойдаланилади, худди шу боисдан у универсал хусусият қасб этади.

Экспериментал психология - экспериментал методлар ёрдамида психик ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг умумий соҳаси. Психология фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқишида экспериментал тадқиқ

Ўтказиш асосий роля. ўйнага- XIX асрда элементар додисалар устидан илқбор амалии э кикотлар ўтказилган. Бу физиологик лаборатори« Р ўнкниияларни ўрганиш экспериментал психоло- ўрганиш билан бошланган. Бу тадқиқотлар алохида фан сифатида фалсафа ва яратиб бер- жудга келишига муҳим асос чиқишига В. Экспериментал психология фан сифатида Р Вундт ўзининг катта хиссасини қўшган котлар ўзини ўзи қўзатиш функцияларини ўрганишга қаратилган тал ишлар томонидан олиб нинг қўпчилиги Т.Л.Морган, о.м. сихик функция-борилган. Экспериментал тадқиқотлар ҳам ларгина эмас, балки хиссиётларнинг индивидуал текширилган Экспериментал психологиянинг тадқиқотлар ГсГарининг наз

Мехнат психологияси-инсоннинг меҳнатга муҳолиятининг қонуниятлари ва Р» ишлаб чиқариш психология соҳаси. Меҳнат психологиясининг объекти ришда ва меҳнатда шахснинг фаолияти, уни «Мехнат дам олишининг ишлаб чиқаришига кўп унумдорлигига ишчини боқиш учун ,«тўқсан Р бўлса, унга қанча қулай шарт-шароит яратилса, психологик таъсир юзага келади. Шу асосда «жорида»фанлар. меҳнат хологик илиқ муҳит яратиш учун меҳнат ва ди. Меҳнат психологиясини Г-Мюнс ишлаб чиқариш унумдорлиги» (191 ва сифатида ву- (1914) китоблари чиққан даврда жудга келганлиги эътироф этилган Меҳнат пазифаси ишлаб чиқариш муносабатларини ж. Ли натқашларга зарур шарт-шароит, психологик нинг, ишлаб чиқаришда жисмоний фалокатларнинг, зўриқишларнинг олдини олишдир. Авиация психологияси-авиасаноат ва ўрганиди. меҳнат фаолиятида кечувчи «Сихологик» Гация тизимини Авиация психологиясининг предмети мураккаб бошқаришдаги инсон психикасининг Р гузилишини Авиация психологияси объекти шахс фаолияти, жамоа

ташкил килишнинг шарт-шароитлари ҳисобланадм. Авиация психологияси субъекти учувчилар, муҳандис, техник хизмат кўрсатиш таркибини ташкил этувчи стюардессалар ва бошқалар. Авиация психологияси соҳа сис)атида учувчи қурилмалар яратилиши вақтидан, яънн XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидан вужудга келган, Авиация психологияси туғилишининг асосий сабаби учувчи аппаратлар ишлатишда ва бошқаришда инсон омили хавфсизлигига шарт-шароит яратиш эҳтиёжидир. Авиация психологияси психологияниш бошқа соҳалари билан узвий боғлиқдир.

Муҳандислик психологияси-инсон ва машина ўртасидаги муносабатни, инсонга машинанинг психологик таъсирини ва инсоннинг машина билан муносабати жараёнининг психологик қонуниятларини тадқиқот методлари ёрдами билан ўрганувчи психология соҳаси. Муҳандислик психологияси фан-техника революцияси таъсирида вужудга келган бўлиб, қуйидаги муаммоларни текширадн: 1) инсон ва ЭҲМ каби автоматика тизими юкламасида инсон вазифасини таҳлил қилиш; 2) ЭҲМ операторларининг ҳамкорлик фаолиятида мулоқот жараёни ва уларнинг ўзаро таъсирини тадқиқ қилиш; 3) оператор фаолиятининг психологик тузилишини таҳлил этиш; 4) оператор ишининг сифатига, тезлигига, самарадорлигига таъсир қилувчи омилларни текшириш; 5) инсон томонидан ахборот қабул қилишни тадқиқ этиш; 6) оператор фаолиятини бошқариш механизмини ўрганиш; 7) ЭҲМ ни бошқаришдаги буйруқларни инсон томонидан қабул қилиш хусусиятини аниқлаш; 8) операторлар учун психодиагностика ва профориентация методларини ишлаб чиқиш; 9) операторларни ўрганишни оптималлаштириш.

Муҳандислик психологиясининг юқоридаги муаммоларини текшириш натижасида ёлғиз оператор фаолиятидан умумий меҳнат фаолиятини ўрганишга ўсиб ўтилади.

Қрсмик психология-вазнсизлик ва бўшлиқда аниқ мўлжал ола билмаслик шароитида, организмда жуда кўп ортикча таассуротлар юкланган пайтда рўй берадиган нерв-психологик зўриқиш билан боғлиқ бўлган алоҳида ҳолатлар туғилганда киши фаолиятининг психологик хусусиятларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси

Экстремал психология-инсоннинг ўзгарган муҳит шарт-шароитларида психик фаолиятининг кечиши қонуниятларини ўрганадиган психология соҳаси. Экстремал шароитда инсонга бир қанча факторлар таъсир қилади: монотония, макон ўзгариши, хавф омили, вақт, шахсий аҳамиятга молик ахборотнинг ўзгаригни, ёлғизлик, гуруҳин

изоляция ва ҳаётий хавф. Экстремал шароитга инсон мослашининг биологик вазифаси экстремал шароитда ишловчиларни танлаб олиш (космос, арктика, ёнгин ва ҳоказо), машклантириш, тренинг ўтказишдан иборат.

Педагогик психология-тарбия ва таълим муаммоларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. Педагогик психология шахснинг мақсадга мувофиқ ривожланиши, билиш фаолиятининг ва шахсда ижтимоий ижобий сифатларни тарбиялашнинг психологик муаммоларини ўрганади. Педагогик психологиянинг мақсади - ўқитишнинг оқилона ривожлантирувчи таъсирини, шарт-шароит ва бошқа психологик факторлардан келиб чиққан ҳолда кучайтиришдир. Педагогик психология XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий тараққиётнинг таъсири натижасида вужудга келган. Экспериментал психология тадқиқотчилари педагогик психология ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Бундан ташқари, педагогик психологиянинг фан сифатида тараққий этишда ўша даврда юзага келган психологик йўналишлар ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтқазган. Бихевиористик психология йўналиши педагогик психология учун асос қилиб тарбиячи ва ўқитувчига восита қилиб ташқи муҳит таъсирини олади. Ташқи муҳит канчалик ижобий таъсир қилувчи омил бўлса, яъни қулай шарт-шароит вужудга келса, демак, шахснинг тарбияланиши шунчалик ижобий кечади.

Ҳозирги замон педагогик психология ривожланиши натижасида инсоннинг индивидуал психологик фарқлари, ижтимоий-тарихий тажрибалар таъсири ҳамда бошқа одамлар ўртасидаги мулоқот, муомала таъсири борлигини, шунингдек, яна бир канча факторларни ҳисобга олган ҳолда шахсни ривожлантирувчи таълим орқапи ўқитиш ва тарбиялаш ётади. Педагогик психологияни шартли равишда бир неча турга ажратиш мумкин: а) таълим психологияси; б) тарбия психологияси; в) ўқитувчи психологияси; г) олий мактаб психологияси кабилар.

Тиббиёт психологияси - касалларнинг даволаниши, гигиена, профилактика, диагностика жабҳаларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Тиббиёт психологиясида тадқиқотлар тизимига касалликларнинг кечиши, уларнинг шахс психологиясига таъсири қонуниятлари, инсоннинг касалликдан соғайишига микросоциал гуруҳ таъсири Урганилади. Тиббиёт психологияси ўз ичига клиник психология, патопсихология, нейропсихология, соматопсихология каби бўлимларни камраб олади. Тиббиёт психологияси таркибига психотерапия соҳасини ҳам киритадилар. Тиббиёт психологиясининг асосий муаммоси

ГилГло V ШНИ»Г ИНСОН пс «-логиясига таъсирини тадқиқ
 б йтэ; ,п I НГ аСоСИИ МГМОСИ ИНСЕТМГ "сихологиясига ижо-
 вий даволаш мухитчи татқиқ ип «шнни п тезлаштиривчи. ижо-
 мияга физиологик туиГшТо 7тм" КХОДИСАЛАР биллаи
 соҳа-неГ фопсихология Доривор моТ ""АТМ УргаНаДИГан
 тига тя-кгибии « «оривор моддаларнинг киши психик фаолия-
 Га олаГ I Ии ТекШИРЭДИГАН Соҳа - психофармокология. Беморларни
 тадбиолаГ; Г*"" ЖТМН стматмни таъминлаш чора-
 тадоирлари тизимини ишлаб чиийт л,,,,о, эн шугулланувчи соҳа- пси-
 хопрофилактика.

нинг п^И I ИКНИСИГОГЯн ХУКУК ДоИраси,*атм муносабатлар одамлар-н ятлар н
 К > 7 япини Хукукий 60 < аРиш механизмлари ва коНу-2Гс27ми.ЛхТ ПСтТм
 СоКаси Э^Риментад психология
 Гк лаГшто^я тя РИИИ ЭЛШ,арида ЮРВДИК "тмотм я соҳасида
 илк лаборатория тадқиқотлари ўтказилган. Бу тадқиқотчилар гувоҳ
 ларнинг курсатмаларини ва сўроқ олиб («,,,,,; ^Т
 мақсад қилиб қўйган эдилап Юп асосларини урганишни
 А.К.Доилнинг қахрамони Шепшик-УТМ Юридик психолог сифатида ёзувчи
 психология бўйича тадқиқГ " А Мумкин, ЮридИК ШШт ГРоС,
 КАРБ^В.ШСк^Ниббшкар сихологлартомониданолиббо-

«Тн.. К.И. _ .Г ..О\ТМТМГ\.. . _
 ГУВОХПИ* „С^ жиноятчилар шахсини тадқиқ қилиш,
 ... Л.Ч Лтг ЧМ,и текшириш,СУД ПТМОЛЯ:
 Юрндик психоло ия ум аМГпс хоГ-и ТОМОНЛАРИ ишлао ЧИКИЛГАН, Уларнинг
 шаклларини ^Х^^": "А*"*" " *ЭПГ, ХоС

холо сГ ёки ах То ТаР аш ПСИХОЛОТМяс и, яъни пенитенциар пси-
 Хапбъи ТУЗаТИШ МСХНаТ "тмлотм яси кабилар.
 таъси^Р_ИИ бийГ ЮГИЯн ХаРсИЙ *аолиТМ_ инсон психикасига

»ГТМТМГ, тм ГРТМР бШМ» ЖаВГч,ла» "У»Тин,,,,г „с,,**ХАРБИЙ**

масаласи УяПЙ,Й,, УзгаРИШ, булинмаларда психологик мухит
 ҳоказо. Ҳарбий психология негизида социал

ПСИХОЛОГИЯ, меҳнат психологияси, муҳандислик психологияси, педагогик психология соҳаларининг назарий-амалий материаллари, умум-башарий қонуниятлар ётади.

Спорт психологияси-спорт мусобаказари ва машкланиш фаолиятида инсон психикасининг ривожланиши, гуруҳий муносабатларнинг психологик қонуниятларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа XX асрнинг 60-70 йилларида жадал суъатлар билан ривожлана бошлади ва унинг "илк тадқиқотлари спортчиларнинг индивидуал психологик фарқларини ўрганишга қаратилган эди. Ҳозирги даврга келиб эса спорт психологияси ўрганаётган муаммолар кўлами кенгайди, шу боисдан унинг асосий вазифаси спортчиларнинг психик ва жисмоний камолотга таъсир ўтказувчи муҳим шарт-шароитларни яратиш беришдир. Бундан ташқари, спорт психологияси спортчиларнинг шахс сифатида ривожланишига, эришган ютуқларига психологик ёрдам кўрсатиш жабҳалари билан ҳам шуғулланади.

Савдо психологияси-жаҳон мамлакатларида кенг ривожланган бўлиб, тижорат таъсирининг психологик негизлари, объектив ва субъектив шарт-шароитларини, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга, жинсга оид ва бошқа хусусиятларини, харидорларга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайдиган соҳа. Савдо психологияси савдо-тижорат рекламалари, модалар психологияси ва шу каби масалаларни тадқиқ қилади. Айниқса, сотувчи-харидор муносабати, кишиларга таъсир ўтказиш, уларда илик ҳис-туйғу, ишонч уйғониш механизмлари, мантқан уларни муомала жараёнида ишонтириш, қизиқтириш, ижтимоий аҳамиятини тушунтириш билиш, низомли ҳолатларнинг олдини олиш, хизматда мулоқот маданияти ва унинг гренингларида унумли фойдапаниш, харидорларнинг психологик хусусиятларини англаган ҳолда муносабатда бўлиш қонуниятларини тадқиқ этиш ҳам мазкур соҳасининг текширув предметиға қиради.

Ижодиёт психологияси-бадиий кадрларни ўзлаштиришда, Уларнинг янги кўринишларини ижод қилишда ва шу кадрлар инсон томонидан идрок қилишда кечадиган психологик ҳолатларни ҳдмда бу ҳолатларнинг шахс ҳаёти, фаолиятига таъсирини ўрганувчи психология соҳаси. Ижод психологияси бир томондан психологизм таъсири остида, иккинчи томондан эса аксилпсихологизм исқанжасид^а ривожланади. Психологизм тарафдорлари бадиий асарлар яратиши индивидуал онг таъсирида вужудға келади, деб талқин қилишади. Аксилпсихологизм бу асарларға субъектнинг психик фаоллигининг таъсирини инкор қилди.

Ҳозирги замонда санъат асарларининг тарихий жиҳатдан уларни ижодкорларининг шахсий хусусиятлари бирламчи эканлигидан келиб чиқилади. Замонавий санъат психологияси санъаткорларнинг қобилиятларини асар яратишда ҳиссий кўринишларни, шахслараро муносабатларни психологик нуқтаи назардан ўрганади. Санъатда инсон руҳии олами амалий жиҳатдан текшириш, баҳолаш, ўзига ҳоc жиҳатларини гуруҳлаш, индивидуал, гуруҳий, жамоавий таъсир хусусиятларини шарҳлаш имконияти мавжуд. Санъат психологияси "ижтимоий тарбия беришнинг психологик механизмлари, йўллари қонуниятлари, методлари қабиларни тадқиқ этувчи МУҲИМ соҳалардан биридир. Бугунги кунда унинг қуйидаги соҳалари ўз тадқиқот предмети ва объектига эгадир: ижод психологияси, санъат психологияси оиди таржима психологияси, бадиий ижодиёт психологияси, халқ амалии санъат психологияси, бадиий меъморлик психологияси қа-оилар.

Ёш психологияси- шахснинг психик ривожланиш қонуниятларини инсон тугилишидан то умрининг охиригача бўлган даврни, яъни онтогенезни ўрганадиган психология соҳаси. Ёш психологияси болалар психологияси сифатида XIX асрнинг охирида вужудга келган Оулиб, уфан ва техника таракқиёти, жамият талабига биноан болалар психологияси таракқиётида қўлланилаган. Ёш психологияси қозирги замонда болалар психологияси, ўсмирлик ва ўспиринлик психологияси, етуқлик психологияси, геронтопсихологиядан иборатдир. У инсоннинг онтогенезда ривожланиш жараёнида психик ҳолатларнинг кечиши, психик функцияларнинг роли, уларнинг ўзгариши, ҳаракатлантирувчи кучлар, механизмлар, таъсир ўтказувчи объектив ва субъектив факторлар, таракқиёт қонуниятларини тадқиқ қилади/Ёш психологияси умр ўтиши билан психологик фарқлар, индивидуал психологик хусусиятлар ўрганишини ўрганади, тадқиқотларда мадания, ижтимоий-тарихий, миллий таъсири ҳисобга олади. Шунинг учун ёш психологиясининг объектлари ўта мураккаб бўлиб, таракқиётлар таракқиётини текширишни тақозо қилади. Жаҳон психологиясида тупланган барча назарий материалларга, шу жумладан генетик моделлаштириш (Л.С.Виготский) методларига, эгизаклар методига ва шунга ухшаш ўта мураккаб жараёнларнинг лонгитюд (узлуксиз) услуби ердидек текширишга асосланади. Ёш психологиясининг асосий вазифаларидан бири- болани психик ривожланишининг ижобий шаклда ташкил этилиши, ёш, даврлари инқирози босқичлари, жараёнлари ва паитларида психологик ёрдам кўрсатиш чора-тадбирларини ишлаб

кишдан иборатдир. Еш психологияси педагогик психологиянинг «амий, амалий, тажрибавий асоси бўлиб хисобланади, лекин бошқа охалари билан ҳам узвий алоҳида фаолият кўрсатади, инсон камолотининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ижтимоий аҳамиятга молик материаллар тўплайди.

Махсус психология- нормал психик ривожланмаган туғма ёки кейинчалик орттирилган нуқсонлар, дефектлар таъсири остидаги инсонларнинг психологиясини тадқиқоғ қилиш соҳаси. Унинг бир неча булнмлари ҳукм суради: патопсихология-ривожланиш жараёнида психиканинғ айниши, миядаги касалликнинг турлича кечиши, психиканинғ тамоман издан чиқиши ҳолларини ўрганувчи соҳа; олигофренопсихология-психик ривожланишнинг миядаги туғма асоратлар билан боғлиқ патологияси тўғрисида тадқиқот ишларини олиб борувчи соҳа; сурдопсихология-қулоқ эшитишнинг бутунлай қар бўлиб қолгунга қадар жиддий қамчиликлари, нуқсонлари билан шуғулланувчи, болани вояга етказишнинг омилқор йўл-йўриқларини топувчи, коррекцион-тузатиш ишларини олиб борувчи соҳа; тифлопсихология-чала кўрувчи ва мутлақо кўзи ожиз одамларнинг психологик ривожланишини тадқиқ қилувчи соҳа. Махсус психологиянинг яна ўзига хос тор бўлимлари ҳам мавжуд бўлиб, инсонларнинг касаллиги, нуқ-сони, ақл-идроқ даражаси, нутқ фаолияти патологиясига биноан тадқиқот ишлари олиб борилади.

Қиёсий психология- психологиянинг мураккаб бўлимларидан бири бўлиб, психиканинғ филогенетик ҳолатлари ва уларнинг шаклларини тадқиқ қиладиган соҳаси. Қиёсий психологияда ҳайвонлар психологияси одамларники билан қиёсланади, уларнинг ҳулқ-атворидаги ўхшашликлар ва тафовутлар сабаблари текширилади, ҳаракатлантирувчи қучлар, таъсир ўтказувчи воситалар, омиллар аниқланади. Зоопсихология қиёсий психологиянинг бўлимидан иборат бўлиб, у турли гуруҳларга, турларга мансуб ҳайвонлар, жониворлар психикасини, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганади. Этология-биологик ва психологик жабҳалар қоришмасидан иборат бўлиб, ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатидаги туғма аломатлар, механизмлар инсонники билан умумий негизга эга эканлигини ўрганувчи соҳа.

Дифференциал психология-шахслар ўртасидаги тафовут ва фарқларни ҳамда гуруҳ аъзолари орасидаги номутаносибликларнинг психологик томонларини, яъни психологик фарқларини ўрганувчи психология соҳаси. Дифференциал психологияга Ф.Гальтон асос солган бўлиб, у индивидуал фарқларни статистик анализ қилиш учун бир

канча усуллар ва асбоблар яратган. Дифференциал психология термини немис психологи В. Штерн ўзининг «Индивидуал фарқлар психологияси» (1900 йил) асарида ишлатган. Дифференциал психологиянинг асосий методларидан бири- тестдир. Аввал индивидуал тестлар, кейинчалик эса гуруҳий тестлар қўлланила бошланган, улар асосан аклий ривожланишдаги фарқларни ўрганишга қаратилган бўлиб, муайян вақт ўтгандан сўнг проектив тестлар ишлаб чиқилган. Мазкур тестлар кизиқишдаги, интилишдаги, ҳиссиётдаги тафовутлар-ни текширишга қаратилгандир. Тестларнинг фактор анализи ёки ин-теллектга оид маълумот берувчи омиллари ўрганилган. Жаҳон психологиясида энг кенг ёйилган назариядан бири-бу Н.Спирменнинг икки факторли концепциясидир. Бу назарияга биноан, ҳар бир фаолият учун умумий битта фактор мавжуддир, бундан ташқари, ўша фаолиятга қаратилган хусусий фактор ҳам мавжуд. Шу соҳада оид яна бир назарий Л.Тёрстон, Дж.Гильфорд ва бошқаларнинг мультифакторлик ёндашувидир. Мазкур назария умумий фактор борлигини ин-кор қилади, унда бошланғич аклий қобилиятлар асосий ўринга қўйилади. Психология инсон қобилиятлари генетик, биологик омил-ларга асосланган, деган ғоя мавжуд бўлиб, таъкидланишича, улар гўёки наслдан наслга ўтади. Ҳозирги замон дифференциал психология диагностика, прогностика методлари ёрдами билан шахсларни қобилияти бўйича танлашда илмий принцип ва қонуниятларга асос-ланади.

Психофизиология-одамларнинг индивидуал психологик ва психофизиологик фарқларини тадқиқ қилувчи, психиканинг генетикаси-ни ўрганувчи психология соҳаси. Ҳатто дифференциал психофизиология термини мавжуд бўлиб, уни 1963 йилда В.Д.Небилицин томонидан фанга киритилган. Психофизиологиянинг иккита асосий тадқиқот ёндашуви мавжуд: а) мустақил амалий тадқиқотларда олинган физиологик ва психологик натижаларни ўзаро солиштириш, қиёс-лаш; б) бирон бир фаолиятда физиологик функциялар ўзгаришини ўрганиш.

Ижтимоий (социал) психология-одамларнинг ижтимоий гуруҳларга бирлашини, бу гуруҳий тавсифки, шахснинг гуруҳий фаолияти ва ҳулқ-атворини, ижтимоий психологик қонуниятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ижтимоий установка қабиаларни тадқиқот қилувчи психология соҳаси. Қадимги замондан ижтимоий психологик воқелик фалсафий нуқтаи назардан ўрганилиб келинган, лекин шахс, гуруҳ, жамоа муносабатлари қамраб олинмаган. Ижтимоий психоло-

гия фанига асос бўлиб психология, социология, антропология, этн о--рафия, кримонология, фалсафа каби фанлар хизмат килиб келган. XIX асрнинг иккинчи ярмида социал психологияни фан сифатида ривожлантиришга илк уринишлар бошланган. Жаҳон жамоатчилиги томонидан социал психология 1908 йилдан эътиборан алохида фан сифатида тан олинган. Бунга асос бўлиб бир вақтнинг ўзида англи я--лик психолог У-(В) Макдугалл ва америкалик социолог Э.Россларнинг тадқиқот натижалари хизмат килди. Чунки бу ишларда «социал психология» термини қўлланилган эди. Урушдан кейинги йилларда АҚШда ва бошқа мамлакатларда социал психология муам-молари юзасидан тадқиқотлар ўтказиш жараёни кенг ёйилди. Айник-са, АҚШ да ўтказилган Которннинг тажрибаси, Э.Мэйонинг изланишлари социал психология тарихида асосий роль ўйнайди. Бу тадқиқотчиларнинг асосий объекти бўлиб кичик гуру хлар хизмат килган, тажрибалар лаборатория шароитида ўтказилган. Социал психология фан сифатида мулоқот, муомала қонуниятлари, шахслараро муносабат, индивидуал ва гуруҳий ўзаро таъсир, гуруҳларнинг ички ва ташқи тузилиши, уларнинг турлари, таснифи, оммавий ҳолатлар ва бошқаларни текширади.

Социал психология бир неча соҳаларни ўз ичига камраб олади: дин психологияси, оила психологияси, муомала психологияси, кичик гуруҳ психологияси, катта гуруҳ психологияси, модалар психологияси, инсонни инсон томонидан идрок қилиш психологияси, этнопсихология ва бошқалар.

Дин психологияси-психологик ва ижтимоий психологик омилларнинг диний онг билан шартланганлигини, диннинг инсонга таъсирини ўргаиувчи психология соҳаси. Дин психологияси XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида вужудга келган бўлиб, инсонни ибодат қилишдаги, диний анъаналарни, расм-русумларни бажаришдаги ҳиссиёт ҳолатларини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Диний психологияни ўрганиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилмоқда: а) умумий назария: диний онг, унинг тузилиши, диний ҳиссиёт, диннинг шахс шаклланишидаги аҳамияти; б) дин психологияси дифференциацияси: ижтимоий муҳит ва тарихий даврдан шаклланган онг ва ҳиссиёт тадқиқоти; в) диний гуруҳ психологияси; г) диний расм-русумлар психологияси; д) хурфикрлилик таълими психологияси кабидир.

Сиесий психология-жамиятнинг сиёсий ҳаётидаги психологик хусусиятлар, ҳолатлар, қонуниятлар, таъсирчанлик ва таъсир ўтказиш жараёнлари каби жабҳаларни текширувчи психология соҳаси.

Оила психологияси-оиланинг психологиясини ўрганувчи фанла-1 раро тадқиқот қилишга йўналган психология соҳа. Оила психология-си оиланинг психологик муаммоларини ўрганади, у оилага таъсир килувчи омилларни, оиладаги роллар тақсимланиши, эр-хотин муносабати, шахслараро муносабат, ёш хусусиятлари, жинсий тафовутлар-га асосланиб мулоқотга киришиш қабиларни ўрганади. Оила психологияси томонидан тўпланган материаллар оила мустаҳкамли-1 гини сақлаш учун маслаҳатлар беришда, ҳар бир социологик ва пси-хологик дастурлар тузишда қўлланилади. Шунингдек, оила типлари, тузилиши, иерархияси, уларга таъсир килувчи объектив ва субъектив омиллар ҳам мазкур соҳанинг тадқиқот предметига киради.

Бошқарув психологияси-жамиятда фаолият кўрсатаётган шахслар, гуруҳлар ва жамоалар ўртасидаги ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган назорат, баҳолаш, муносабат қонуниятларини, раҳбар фаолияти ва характери, қобилияти хусусиятларини тадқиқ қиладиган илмий психологиянинг соҳаси.

Фан психологияси- илмий тадқиқот ўтказишнинг самарадорлигини ошириш учун психологик таъсир омилларини ўрганувчи психология соҳаси. Фан психологияси фанга оид бошқа соҳалар билан узвий боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришда, илмий марказларда ижтимоий ва индивидуал хусусиятларга эга бўлган психологик қонуниятларни тадқиқ қилади, инсоннинг ижтимоий қобилиятлари, ақлий имкониятлари ҳамда улардан унумли фойдаланиш омилларини текширади. Қашфиётлар амалга оширилиши негизлари, механизмлари, шарт-шароитлари ва унда инсон омилларнинг роли қабиларни ўрганади.

Компьютерлаштириш психологияси- компьютернинг ишлаб чиқаришдаги роли, психик асос этиришга таъсири, шахс тузилишининг ўзгаришини ўрганувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа компьютер ва инсон ўртасидаги диалогик муносабатни ҳам тадқиқот қилади, натижада «техника-инсон-техника» ўзаро таъсири механизмини текширади ва зарур жабҳалар ўзаро таъсирини аниқлайди. Компьютерлаштириш инсон психологиясида муайян ўзгаришларни юзага келтиради, сермахсул техника яратиш тизимини тезлаштиришга муҳим психологик асос яратади. Компьютерлаштиришнинг бош муаммосининг инсонга таъсир ўтказиш механизмларини тадқиқот қилин^дир.

Парапсихология - ҳозирги замон фанининг чегарасидан тан^{ка}ридаги, тушунтириш қийин бўлган психик ҳодисаларни ўрганади. Экстрасенсорика-ўта сезувчанлик, телепатия-фикрни масофага уза^{ти}ш, келажакка башорат қилиш ва ҳоказо. Парапсихологияга нисба-

қизиқиш қадимдан мавжуд бўлиб, унга нисбатан ихлос то ҳозирги , -нгача қамайгани йўқ, гоҳо уни психотроника деб ҳам аташади, Химантия-қўл қафтига қараб фол очиш, инсон келажаги ва унинг тақлири ҳақида олдиндан башорат қилишдан иборат ноилмий соҳа. Спиритизм - ўлган одамлар арвоқлари, руҳлари билан алоқа ўрнатиш мумкин, улар ҳамшиша барҳаёт ва биз билан мулоқотга муҳтож ғояни илғари сурувчи парапсихология соҳаси.

2. Психологиянинг методологияси ва принциплари

Жаҳон психологияси фанида ҳулқ-атвор, муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тарикасида инсоннинг эмоционал ҳаёти ётиши аксарият назариятчи психологлар томонидан таъкидлаб ўтилади. Бу талқиннинг ҳаққонийлигига ҳеч қандай эътирозлар бўлиши мумкин эмас. Чунки мазкур омил экспериментал психологиянинг мустақил соҳа сифатида вужудга келишдан эътиборан устувор, далил тақозо қилмайдиган атрибут сингари тадқиқот предмети моҳиятига сингиб кетган. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, инсон муомаласининг, ҳулқ-атворининг кечиши, фаолиятининг муваффақиятли, сермахсул яқунланиши кўп жиҳатдан шахснинг эмоционал ҳолатларига «эмоционал тон, кайфият, стресс, аффект ва ҳоказо», изоҳланиши мураккаб бўлган руҳий кечинмаларга, юксак ҳис-туйғуларга боғлиқ.

Уйин, меҳнат, ўқиш, муомала ва рошқа фаолият турларининг муваффақиятли кечиши, шахслараро муносабатларда ҳулқ-атворнинг намоён бўлиши ижобий психологик ҳолат сифатида баҳоланса, эмоция ва ҳиссиётнинг барқарор, мақсадга йўналган тарзда ҳукм суриши эҳтимоли эътироф этилади. Ҳис-туйғуларнинг мустақамлиги, барқарорлиги, муқамаллиги сифатларнинг мавжудлиги уларнинг динамик стереотиплар типига айланганлигидан далолат беради, фаолият ва ҳулқнинг шахс томонидан онгли равишда бошқариш услуби шакланганлигини билдиради. Табиатнинг таркибий қисмлари ва жамиятнинг аъзолари билан турли шаклдаги, ҳар хил хусусиятли муносабатга киришиши, улар билан муомала қилиш маромларини даврий «муваққат тарзда» ўзгаришни вужудга келтиради. Ана шу ўзгариш туфайли муваффақият ва муваффақиятсизлик, омад ва омадсизлик, оптимизм ва пессимизм, романтика ва реалия, симпатия ва антипатия, прогресс ва регресс, жўшқинлик ва тушқинлик, фаоллик ва сустлик каби биринчиси ижобий (позитив), иккинчиси эса салбий (негатив) Руҳий ҳодиса келиб чиқади. Фаолият ва ҳулқнинг Ёмалиётида бир те-

пинГГГ ИНЛoBЧИ ЭШЦиона " адн" барқарорлигининг бузи-
лиши унга киес килинган муваффақиятнинг бирламчи омили тугрис
даги илмий маълумотларнинг шуоҳа остида колдиради. Бинобар ' '
жамики нарсанинг бошлангич асоси, манбаи эмоция деган ғоян ' '
унинг кииматини умумий фонда бирмунча кадрензлантиради лек
иккинчи, устувор ва етакчи, умумий ва хусусий объектив ва субъе тив,
муҳим ва номуҳим мезонлар, аломатлар,ўг,чамлар ёрдами билан
баҳоланиши ушбу психологик масала мохиятини оқилона талкин ки
лиш заруриятини вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан упар-
кГпапиГтм^ КелШРИБ ЧИКЗРУВЧИ сабаб Рни ҳаракатлант рувди
ГГТМГ **далилларга асосланиб ТМ**
ТМ

Инсон фаолияти ва хулкининг муайян қонуниятларга асосланган
ҳолда амапга ошиши ҳам объектив,хам субъектив шарт- шароитларга
боглик. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташки)
шарт-шароитларга боглик. Табиий омилларни келтириб чиқару
объектив (ташки) шарт-шароитпар, яъни микро ва макро муҳит мод-дии
борлик, ердамчи воситаларнинг мавжудлиги.уларнин/.оқсак та-лабларга
жавоб бера олиш имконияти, ташқи "қўзгатувчиларнинг
безарарлиги,вакт ва фазовий ўлчовларнинг мувофиоиги мутаносиб
лиги каоилардан таркиб топади. Хулк ва фаолиятнинг намоен бўлиши
учун табиий шарт-шароитлар тизими яхлит ҳолда иштирок этиши
уларнинг муваффақиятини таъминловчи омиллар мажмуаси тарика
дГ тмапи қилиши мумкин, Табиий Шартмрoтмрдаги туқислик-дан ташкари
аирим этишмовчиликлар ва узилишларнинг содир булиши
нуксонларни келтириб чиқаради, бунинг оқибатида руҳиГке чинмапар
фаоллиги, илдамлиги, мақсадга йўналганлиги бузилади

\ абиий шарт-шароитлар муҳит таъсирида инсон руҳий оламида
бир қатор кескин ҳам сифат, ҳам микдор ўзгаришлари ву^удГа к^а-
мос-н^б ўт^ад и лзП ишлар, "ж" ^тм" ^тм ^утмишида на-моен оулади.
Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, табиий МУҲИТНИНГ таркибии қисми
бўлмиш географик муҳит бу борада муҳГм рол уинаиди, купинча у,
биринчидан, биологик шартланган ш2с сифат-ларига таъсир этиб,
фенотипларни генотипларга айлантирати (худу-дии муҳит, рельеф,
стихия кутилиши: зилзила, қор кўчкисн, довхд сув тошқини, оёқ етмас
қирли тоғлар ва ҳоказо). Иккинчидан онтоге-незда шахс
характерологик хусусиятларининг табиий равишда шакл-ланишига
таъсир ўтказади, шунинг билан бирга микро муҳит билан

нлар, ирсий белгилар, аломатлар ўртасида уйғунликни таъминлаб упувчи механизм вазифасини бажаради.

Объектив (табий) шарт-шароитлардан ташқари, инсон омили "илан узвий боғлиқлиги субъектив (шахсга оид, унинг кифасига боғлиқ) шарт-шароитлар муомаланинг, фаолиятнинг, хулқнинг ижтимоий турмушда самарали амалга ошишини узлуксиз равишда таъминлаб туради. Субъектив шарт-шароитларнинг қаторига шахснинг барқарорлиги, характернинг мустаҳкамлиги, эҳтиёж, мотив, маслак, салохиятининг пухталиги, ўзини ўзи бошқариш услубининг қатъий равишда шаклланганлиги, биологик шартланган хислатлар эса ўзаро уйғунлашганлиги кабилар киради.

Одатда объектив (табий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлардаги ўзгаришлар туфайли ижобий (позитив) ёки салбий (негатив) хусусиятли психологик ҳолатлар, ҳодисалар, хислатлар, кечинмалар устуворлиги юзага келиб, моддий асос функциясини бажарувчи олий нерв фаолиятини, марказий нерв системасининг ритмикасини, ишчанлик кобилиятини пасайтиради. Бунинг оқибатида фаолият, хулқ ва муомала амалга оширишда одатий саъй-ҳаракатлар, операциялар, маромлар бузила бошлайди, фавқулодда асабийлик, рухий нуқсонийлик, қонуниятдан четга оғишлик, нохуш кечинмалар ҳокимлиги етакчилик қилади. Худди шу сабабдан, фаолият, хулқ ва муомаланинг муваффақияти шубҳа остида қолиши мумкин, чунки маҳсулдорлик, собитқадамлик, мақсадга йўналганлик сифатларининг доминантлиги йўқолади, натижада ушалмаган эзгу ниятлар армон тарикасида юксак хис-туйғулар сифатида даврий ҳукм суришда давом этаверади.

Инсонинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасодифларсиз, фавқулоддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чунки эҳтимоллар даражасидаги қутилманинг йўқлиги режасиз вазиятларни шахсининг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактикасининг экстремал тарзида ўзгариши индивидуал ва ижтимоий хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишга олиб келади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хатти-ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар ритмикасини издан чиқаради, натижада инсоннинг мотивацион, эмоционал, когнитив, регулятив, хулқий, иродавий тузилиш таркибларининг функцияси бузилади. Шахс тузилишга фавқулоддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, хулқ ва муомаланинг онглилик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик реалияга айланади.

ш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча бу борада кучсизлик, ожизлик килади?

Ушбу муаммо ечимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1) шахс онгли зот, яратувчилик кудратига эга бўлишдан катъи назар-у табиатнинг таркибий қисми, инстинктлар, шартсиз рефлекс-лар таъсирига берилувчандир; 2) шахснинг тана аъзолари (организми) фавкуллодаги ходисалар ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, ҳалокат, тасодиф, стресс, аффект, хавф-хатар-риск); 3) шахс комиллик даражасига эришмаганлиги туфанли сабабий боғланиш оқибатларини, фобия (кўрқиш) билан боғлиқ ҳис-туйғуларни олдиндан сезиш, пайқаш, уларга нисбатан акс таъсир бериш имкони йўқ; 4) шахсда ик-кинчи киёфанинг шаклланмаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан курулланмаганлиги) унинг хавф-хатар курбонига айлантириши шубҳасиз.

Жаҳон психологияси фанининг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет жуда кучсиз аксил таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий баркамоллик туб маънодаги комил инсон тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла муносиблиги, уйғунлашганлиги, ўзаро тақозо этувчанлиги асосий мезон вазифасини бажаради, комиллик даражаси субъектнинг маънавий дунёсига айланмас экан, у тақдирда ҳеч ким тасодифлар, фавкуллодаги вазиятлар шахс томонидан одатий ҳодиса сифатида осойишта қабул қилинмайди.

Муваффақият гарови (кафолати) функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисидаги фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг бирламчилиги, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга пухта негиз ҳозирлайди, бошланғич ҳаракат нуктасини белгилаб беришга хизмат килади. Назарий мулоҳазаларга биноан, фаолият, ҳулқ ва муомала-нинг бир текис, самарали кечиши генетик нуктаи назардан қуйидаги-ларга боғлиқ:

1. Объектив (табiiй) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлар мавжудлигига.

2. Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва фавкуллодаги вазиятлар таъсирчанлигига, устуворлигига.

3. Эмоция ва ҳиссиётнинг ижобий (позитив), салбий (негатив) хусусият касб этишига.

4. Инсоннинг шахслилик ва характерологик хусусиятларининг баркарорлигига.

5. Шахснинг комиллик даражасига эришганлигига ва хоказо.

Шахснинг ҳаёт ва фаолиятида муваффақиятга эришиш, максатига мувофиқ сарф-харакатларни унга йўналтириш учун куйидаги парга эътибор қилиш заруратининг заруратидир:

1) объектив ва субъектив шарт-шароитлар ўзгарса, уларга тузатишлар (коррекция) киритишгатайёргарликка;

2) факулдадаги вазиятларга кўникиш учун шахсга тренинг ёрдами билан таъсир ўтказишга, унда иккинчи кифани шакллантиришга;

3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлигини орттиришга;

4) комилликка интилиш ҳис-туйғуларни такомиллаштиришга;

5) шахс имкониятларни рўёбга чиқишга кўмаклашишга ўзини ўзи кашф қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш. ўзига ўзи таскин бериш, ўзини ўзи қўлга олиш ва хоказо.

Инсон ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада шахснинг таъсирига берилувчандирлар.

Умумий психологиянинг асосий принциплари, детерминизм, онг ва фаолият бирлиги, психиканинг фаолиятида ривожланиши бўлиб ҳисобланади.

1. Детерминизм (лат.с!eптипала) белгилайман. маъносини билдиради) принципи табиат ва жамият ходисалари, шу жумладан, психик ходисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланиши ҳақидаги таълимотдир. Шу боисдан психика, онгнинг объектив борлиқ ва нерв системаси билан белгиланиши илмий психологиянинг буюк ютуғи ҳисобланади. Шунинг учун детерминизм психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига мутаносиб равишда у ҳам ўзгаришини англатади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки; ҳайвонлар психикасининг ривожланишини биологик конун тарзидаги табиий танлаш мезони билан ўлчанади. Ҳайвонлардан фарқли ўларок инсонда онг шаклланишининг пайдо бўлиши муайян босқич-лар орқали ривожланиши моддий ишлаб чиқарилиш воситаларини "Ратиш ҳамда такомиллаштириш, маҳсулотларни қайта ишлаш қо-"Унлари билан белгиланади. Инсон онгининг ижтимоий-тарихий та-Раққиёт хусусиятига эга эканлигини англаши (тушунуш) шахс онги-нинг ижтимоий борлиқка (макро, микро, мизе муҳитига) боғлиқлиги

хақидаги ҳам таоиятшунослик, ҳам инсоншунослик умумий принцип-га асосланган буюк хулоса кишилиқ жамиятининг оламшумул тантанасидир.

2. Онг билан фаолият бирлиги принципини психология фанида қабул қилиниши шундай маънони англатади: а) онг билан фаолият бири-бирига қарама-қарши воқелиқ эмас; б) онг билан фаолият айнан бирор-бирига ўхшаш ҳам эмас; в) онг билан фаолиятнинг бирлиги уларнинг ҳукм суриши механизмидир (*Э.Ф.*). Фаолият ўзининг тузилиши бўйича ички ва ташқи таркибларига эга бўлса-да, воқелиқ ташқи ифодаси билан ажралиб туради. Онг бўлса фаолиятнинг ички режасини, унинг дастурий жабуҳасини акс эттиради. Реал вақтларнинг ўзгарувчан (ривожланишини англатувчи) модели онда юзага келади, одам атроф муҳит билан муносабатга киришганда ундан мўлжал олади, натижада нуқсонларга йўл қўймайди. Фаолият онг ёрдамида амал-га ошади ва ўз навбатида онг мазкур жараёнда' такомиллашади (муаммо ва унинг ечими вариациялар, инвариантлар туртки вазифа-сини ўйнайди).

Илмий тадқиқот нуқтаи назаридан онг билан фаолият бирлиги принципи, биринчидан, хулқ-атвор, фаолиятни мақсадга мувофиқ амалга оширишга қафолат беради; иккинчидан, ҳаракат, саъй-ҳаракатларни муваффақиятларга зоришишнинг таъминловчи ички психологик механизми аниқлашга имкон беради; уларнинг бирлиги психиканинг объектив қонуниятларини очишга муҳим имконияти, пухта шарт-шароит яратади.

Агарда психика фаолият самараси ва маҳсули сифатида талқин қилинса, у тақдирда психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиш принципи тўғри тушуниланган бўлади. Мазкур принцип рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л. Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.М. Теплов, Б.Г.Ананьев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

3. Психиканинг таракқиётини диалектика нуқтаи назаридан тушуниш психик таракқиёт инсоннинг меҳнат фаолиятига, таълимга, ўйин фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлашдан далолат беради. Ижтимоий тажрибани ўзгартириш жараёнининг юз бериши шахс учун психик таракқиётнинг шакли сифатида хизмат қилади ва дастурий билимларни эгаллашга мустаҳкам замин ҳозирлайди. Ҳар қайси фаолият тури инсон психикасини ривожлантириш манбаи ва механизми ролини бажаради. Психологларнинг ушбу принципга тааллуқли фикрларидан намуналар келтирамиз: 1) Л.С.Виготский; таълим пси-

анинг ривожланишини йўналтиради, шу билан бирга бу жараёнда нгли фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади; ?)П.П.Блонский: тафаккур кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспинлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланади; 3) С.Л.Рубинштейн; онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади; 4)Б.М.Теплов: қобилият факат ривожланишда мавжуд бўлади; лекин ривожланиши фаолият жараёнидан бошқача мухитда юз бермагандек, қобилият тегишли яққол фаолиятдан ажралмаган ҳолда пайдо бўла олмайди.

Маълумки, психика юксак даражадаташқил топган материянинг хусусияти ва миянинг маҳсулидир. Психика борлиқнинг сезги органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, билиш жараёнларида, шахснинг хусусияти ва ҳолатларида, диққати, ҳис туйғулари, характер хислатларида, кизикиши ҳамда эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

Психиканинг негизиде миянинг реффлектор фаолияти ётади. ташқи дунёдан кириб келадиган кўзгатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош мия катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ходисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади.

Психофизиологик қонуниятларга биноан миянинг функцияси муваққат нерв боғлаишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади.

Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун онгли фаолиятинининг ҳам назарий, ҳам амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдир «Одамнинг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топади. Бунда мухит, ирсий белгилар, ижтимоий таъсир асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс этиради, ижтимоий-сиёсий мухит таъсири остида билимларни ўзлаштира бо-Ради, ижтимоийлашади. Ижтимоий мухитда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқоди, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, истаклари, тилақлари, хоҳишлари аста-секин ўзгариб боради.

Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб Турган борлиқни янада чуқурроқ, тўлароқ, аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги

ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлари ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

Инсон онгининг ривожланиши унинг ташки оламни фаол акс эттиришда намоён бўлади. Инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечириётган тузумнинг моддий асосига змас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, дунёқараши, маслағи, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, ижод маҳсуллари ва хатти-харакатларининг мажмуасидир.

Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараёндир. Инсоннинг ривожланиши объектив борлиққа ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Уйинни кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутлаа килиши, кизикишининг барқарорлашуви ва бошқалар шахснинг психик ривожланишини ифодалайди.

Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиши жараёндир. Ривожланиш ўзаро боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Шахс ақлзаковатнинг кўрсаткичи, сифати, хусусияти унинг атрофдаги одамлар билан кундалик муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади, ўзаро таъсир натижасида унда ақлнинг ижодий маҳсулдорлиги, теранлиги, тезлиги, мустақиллиги, танқидийлиги, чуқурлиги орта боради.

3. Инсон психикасининг илмий-тадқиқот методлари

Яқин ва узоқ чет эл психологияси фанида инсон психикасини тадқиқот қилиш методларининг турлича классификацияси (таснифи) берилган. Умумий психология соҳаси бўйича хилма-хил илмий асосга қурилган назариялар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси тўқислик ва нуқсонли томонларига эга. Қуйида бнз рус психологи Б.Г.Ананьев тавсия қилган классификацияга асосланган ҳолда методлар хусусиятини ёритиб берамиз.

Б.Г. Ананьев психикани ўрганиш методларининг ташкилий, эмпирик (амалий), олинган натижаларни қайта ишлаш ёки статистик ҳамда натижаларни шарҳлаш деб номлаб, уларни тўртта катта туркумга, гуруҳга ажратган. Мазкур методлар гуруҳи ўз навбатида унинг мақсади ва вазифасига биноан яна бир нечта тоифа ҳамда турларга бўлинади. Навбатдаги фикрда ана шу методларнинг умумий, хусусий ва ўзига хос хусусиятларига ҳамда киёсий тавсифига тўхталамиз.

Тадқиқот методларининг биринчи гуруҳи ташкилий деб номланиб, у ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (қўпёклама) деб аталадиган турларни камраб олади. Қиёслаш методи умумий психология (турли гуруҳларни ўзаро солиштириш), социал психология (катта ёки кичик гуруҳлар ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш), медицина психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш, спорт психологияси (спортсменлар ҳолати, уларнинг укувчанлиги ва ишчанлигини ўзаро чоғиштириш) каби фанларда унумли фойдаланилади.

Умумий психологияси фанида қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларини ўзлаштириш хоссалари, ақлий қобилияти, салоҳияти, тараққиёти динамикаси, шахс жинсий тафовутлари ва ўзига ҳослиги, индивидуал-типологик ҳолатларини ўрганишда татбиқ этилади. Рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин сингари олимлар ва уларнинг шогирдлари тадқиқотларида қиёслаш методидан фойдаланилган. Кейинги йилларда халқ таълими ва олий таълим тизимида ҳамда ишлаб чиқаришда ХХ асрнинг 70- йилларидан эътиборан то ҳозирги давргача «инсон омили» муаммосининг муҳокамага қўйилиши, вақт тақчиллиги, ишчанлик имконияти, қобилияти, психологик мослик масалаларининг алоҳида аҳамият касб этиши мазкур методни кенг қўламда қўллашни тақозо этмоқда. Бундан ташқари, тажрибада олинган микдорий маълумотлар ишончлилик даражасини ошириш учун ҳам қиёслаш методи ишлатилади. Айниқса, синапувчилардаги ўзгаришларни қўндаланг кесим ҳолатда олиб караш, тадқиқот боскичини кесиб, яъни вақтинча тўхтатиб, алоҳида таҳлил қилиш ушбу методга борган сари диққат-эътибор тобора ортиб бораётганлигидан далолат беради. Масалан, тажрибанинг биринчи боскичининг турли ёшдаги вақтинсдаги одамларгатаъсирини аниқлаш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Умумий психологияда қиёслаш методи билан бир каторда лонгитюд (узлуксиз) методи ҳам кенг қўламда қўлланилади. Ушбу методнинг бошқа методлардан фарқли томони шундан иборатки, унинг ёрдамида бир ёки бир неча синапувчилар узок муддат, ҳатто ўн йиллар давомида (А.Терменнинг 50 йиллик узлуксиз тажрибаси ҳозирча рекорд ҳисобланади) текширилади. Лонгитюд методидан АҚШлик А.Термен, немис психологи В.Штерн, француз Р.Заззо ва Ш.Бюлер, рус психологлари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтис, В.С.Мухи-на ва бошқалар кўп даврлардан бери унумли фойдаланиб келадилар.

Мазкур метод оркали ҳар хил жинсли эгизаклар (Ҳасан-Ҳусан Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Ҳасан-Зухра, Фотима-Ҳусац) кўшалоклар кузатилган. Шунинг учун бир талай тадқиқотларнинг «она кундалиги» (Н.А.Менчинская, В.С.Мухина) деб номланиши бе. жиз эмас. Узок муддат давомида муайян бир шахсни (кичик гуруҳни) кузатиш синалувчида янгитдан пайдо бўлаётган фазилатларининг тараққиёт динамикаси, унинг хулқ-атворидаги иллатлар (меъёрдаги хатти-ҳаракатдан четга огиш) ва уларнинг олдини олиш муаммолари юзасидан материал йиғиш, шунингдек, мураккаб психологик муносабатлар, ички боғланишлар, қонуниятлар, механизмлар тўғрисида мукамал, ишончли, барқарор маълумотлар тўплаш имконини яратади.

Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига хослигидан ташқари, синалувчига объектив (табiiй) шарт-шароитларнинг, ижтимоий психологик муҳитнинг таъсири ҳам ўрганилади. Чунончи, эгизакларнинг ўзаро ўхшашлиги ва уларнинг тафовутланиши, таъсирланиши, ҳис-туйғуларининг ўзгариши, шахслар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти системаси ва ҳоказолар) юзасидан олинган маълумотлар лонгитюд методининг шарофати билан рўёбга чиқади.

XXасрнинг нкинчи ярмида XXI асрнинг бошларида фан ва техниканинг тараққиёти психологик текширишларнинг илмийлик даражасини янада ошириш учун (субъектив омиллар таъсирини камайтириш мақсадида) комплекс программа асосида бошка фанлар (медицина, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, философия, логика) билан биргаликда тадқиқот ишларини олиб боришни тақозо қилмоқда. Бу воқелик фан оламида интеграция (қўшилиш, уюшиш) жараёни юз бераётганлиги кўрсаткичи ифодасидир. Амалий хусусиятга молик илмий-текшириш ана шу кўпқиррали (комплекс) ёндашишни талаб этмоқда. Психология соҳалари (психофизиология, космос, тиббиёт психологияси, муҳандислик ё'ки авиацион психология) ўртасида эса тадқиқот объектига тизимли ёндашиш принципи амалга оширилмоқда. Ушбу ижтимоий психологик воқелик соҳалар дифференциясидан (ажралишидан) далолат бермоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли соҳавий нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёнда-шилади. Масалан, шахснинг муайян билимларни эгаллаш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлинса, комплекс (кўпёқлама) ёндашиш таъсирида ана шу ўзгартиришнинг фалсафий, мантиқий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари очиб берилади. Ай-

, кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш қари кишидаги психологик, физиологик, мантикий жиҳатларининг очилишига хизмат қилади.

Комплекс (қўпқиррали) программа (дастур) ёрдамида амалга оширилган тадқиқотнинг натижаси илмшунослик учун муҳим аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда ҳам алоҳида ижобий роль ўйнашига шак -шубҳа йўқ.

Илмий-тадқиқот методларининг иккинчи гуруҳи амалий (эмпирик) методлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг таркибига кузатиш (ўзини ўзи кузатиш), эксперимент (табiiй, лаборатория), тест (синаш), анкета (варақа), сўров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва маҳсулини таҳлил қилиш, таржимаи ҳол (биография), - шахсий гувоҳнома, ҳужжат, турмуш фаолияти воқеаларини таҳлил-лаш кабилар қиради. Амалий методлар синаш, текшириш, диагнос (ташхис) ва прогноз (башорат) қилиш вазифаларини бажаради. Инсоннинг туғилишидан тортиб то умрининг охиригача давр оралиғида содир бўладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ, объектив равишда тадқиқ этиш учун навбати билан амалий (эмпирик) методлар гуруҳидан с)ойдаланиш самарали натижа беради. Чунки бир метод иккинчисини тўлдиришга хизмат қилади.

Илмий-тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи олинган натижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, статистик (микдор) ва психологик сифат таҳлили турларга ажратилади. Психологик-педагогик тадқиқотларда кўпинча куйидаги статистик методлардан фойдаланилади.

Тўпланган микдорларнинг статистик методлар ёрдамида ишлаб чиқишда куйидаги формулаларни қўллаш мумкин.

1). $M = \sum u / n$ - ўртача арифметик қийматни топиш учун ишлатилади.

M -йиғинди, V - вариацион микдор, n - синалувчилар микдори ёки объектларнинг саногини билдиради.

2) $S = \sqrt{\sum (u - M)^2 / n}$ формуласи сон қаторидаги ўрта квадрат оғишни Ҳисоблашда ёки стандарт оғишни аниқлашда ишлатилади. S - "сигма" квадрат оғиш, S -дисперсия, " n "-микдор.

3) $S = \sqrt{\sum (u - M)^2 / n}$ - микдорлар тарқоклигини аниқлаш учун қўлланилади, баъзан у « S » - "персия" деб аталади.

Психологик тажрибаларда олинган микдорнинг, қўлланилган методиканинг ишончилилик даражасини аниқлаш учун Стьюдент ме-³одидан фойдаланиш мумкин' [$t = X - X$. Бунда I - ишончилилик белгиси,

X-сон каторидаги юкори балл, X-ўртача арифметик микдор, C-квадрати оғиш аломати.

Психологик тажрибаларда Мёрдокнинг кўчиш фоизларинг аникловчи формуласи: $E-C/E-CIOO$ қўлланилади ва у синалувчиларнинг тўғри жавоблари билан нотўғри жавобларини ҳисоблаш учун хизмат килади. Иккала микдорнинг нисбати бирининг иккинчисидан канчалик даражада юксакликка эга эканлигини кўрсатади. Бунда «C»-назорат, «E»-экспериментал гуруҳни англатади

Тафаккурнинг сўз-мантик тежамкорлиги хусусиятини аниклаш-да куйидаги формула қўлланилади (З.И.Калмикова тадқиқотларида). $TCT=K/K$; ХК.-синалувчилар топширикни бажаргани учун олган баллар йигиндиси. ХК.-синалувчилар максимал даражада баллар тўплаши мумкин бўлган имкониятлар. Топширик ечими уч балли шкала билан ўлчанади. Тўғри ечгани учун «5» балл, нотўғри ечгани учун «0» балл кўйилади.

Юкоридаги статистик методлар тажрибалардан олинган кий-матларнинг ишончлилик даражасини аниклашга хизмат килади. Ле-кин бунга ўхшаш методларнинг микдори ҳаддан ташкари кўпдир. Биз уларнинг энг соддаларигагина тўхталдик, холос.

Тўпланган материалларнинг психологик жиҳатдан сифат таҳли-ли методи умумий психология учун алоҳида аҳамият касб этади. Аникловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи), текширувчи тажриба-ларда олинган ҳар хил шаклдаги, кўламдаги, мазмундаги маълумот-лар турли принцип, позиция, кўпқиррали (комплекс) ва яхлит (системали) ёндашишга асосланган ҳолда сўз-мантик ёрдами билан сифат таҳлили ўтказилади. Барча фикр ва мулоҳазалар ишончли омиллар оркали далиллаб берилади, психологик қонуният, қонун, ху-сусият, хосса, ҳолат, тараккиёт, камолот қандай ўзига хосликка эга эканлиги исботланади. Материал алоҳида гуруҳларга ва туркумларга ажратилади, шунингдек, психологик воқеликнинг бошқа жиҳатлари билан узвий сабабий боғлиқлиги, ички мураккаб муносабати баён ки-линади, синалувчилар эса муайян тоифаларга беркитилади ҳамда тадқиқот юзасидан якуний хулоса чиқарилади.

Илмий-тадқиқот методларининг тўртинчи гуруҳи шарҳлаш деб аталиб, генетик ва доналаш методларидан иборатдир. Генетик методи ёрдами билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотлар яхлит ҳолда мақсадга мувофиқ йўналишда шарҳланади. Мазкур методдан фойда-ланишдан асосий мақсад-аввало синалувчида янгитдан вужудга кел-ган шахсга оид фазилатларнинг шаклланиши 'ва билиш жараёнлари

йзгаришига тажриба натижаларига асосланган ҳолда таъриф ҳамда газииср беришдир. Шунинг билан бирга инсон руҳиятида янгитдан ,жудга келаётган шахс фазилати ва хусусиятининг намоён бўлиш даври. босқичи ҳамда баъзи бир машшакатли дақиқага, лаҳзага, сана-га кўшимча шарҳ бериш имконияти тугилади.

Генетик методига асосланганда шахс руҳиятига ўзгаришлар билан тараккиёт босқичи ўртасида "вертикал" йўналишдаги алоқа манбам аниқланади. Доналаш методи ёрдами билан тадқиқот объектига кирган шахс психикасига алоқадор барча ўзгаришлар, ўзига хослик, ўзаро боғлиқлик ва ўзаро таъсир, изчиллик, уйғунлик ўртасида «горизонтал» йўналишдаги муносабат ўрганилади. Жумладан, бошқаодамлар нутқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира. тафаккур жараёнларининг бир даврда бирга катнашиши бунга ёрқин мисолдир. Мазкур жараёнда ҳар қайси билиш жараёнининг улуши доналанади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилди.

Лекин тажрибада тўпланган маълумотларни шарқлаш учун юқоридаги методларнинг ўзи етарли эмас.Шунинг учун ушбу узилишга чек қўйиш мақсадида йигилган материал махсус босқичларга ажратиб шарқланади.Тадқиқотнинг биринчи тайёрлов босқичида кашф қилиниш лозим бўлган психологик қонун тўғрисидаги тахмин, гипотеза, фараз таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида-тажриба ўтказиш принципи, шаронти, объектнв ва субъектив омиллар юзасидан мулоҳаза юритилади. Учинчи босқичда эса-олинган натижаларни қайта ишлаш назарда тутилади ва у ўз навбатида тўртта даражадан ташкил топади: а) материални бирламчи таҳлил қилиш: алоҳида олинган ёки топилган омил, аломат, кўрсатгич, хусусият шарқланади; б) таҳлил қилинган материал билан тадқиқот гипотезасига алоҳида шарҳ берилади; в) иккиламчи таҳлил қилишда барқарор, ҳукмрон далиллар ажратилади; г) иккиламчи синтезда эса психологик қонуният, топилган далил, омил, тадқиқот гипотезаси ўзаро бирлаштирилиб махсус хулоса чиқарилади. Тўртинчи босқич шарқлаш деб аталиб, ҳар бир факт, аломат, кўрсатгич, хосса психологик жиҳатдан Ўз мантиқ орқали таҳлил қилинади. Барча илмий-амалий мулоҳазалар далилланади, ҳеч бир шубҳали ўринларга, эътирозларга ўрин қолдирилмайди. Охириги (тўртинчи) босқичда тадқиқотга яқун ясалади, ³⁸Урий хулосапар чиқарилади, амалий тавсиялар берилади, ўрганилиши лозим бўлган муаммо аҳамияти, унинг истикболи тўғрисида маслаҳатлар, тавсиялар берилади.

ШБОБ

ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ 1. Онгнинг

пайдо бўлши ва уннинг ижтимоий-тарихий моҳияти

Инсон психикаси билан юксак ташкил топган ҳайвон психикаси орасида катта фарққа эга бўлган ижтимоий воқелик ҳукм суради. Ҳайвон ўз тўласидаги аъзоларига яққол ҳолат билан боғлиқ бўлган, бевосита фавқулоддаги вазият билан чекланган ҳодисалар юзасидан «ўзининг ти.пи»да хабар узатиши одатий ҳодиса. Одам ундан фарқли ўларок нутқ воситасида ўз қабиладошларига ўтмиш (хотирот), ҳозир-ги давр ва келажак тўғрисида маълумот (ахборот) бериш ҳамда ижтимоий турмуш тажрибапарини узатиш имкониятига эга, Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиетида тил туфайли акс эттириш (инъикос килиш) имкониятлари қайта қурилди, оқибат натижада одам миёнада атроф-муҳит тимсоллари, хусусиятлари аниқроқ акс эта бошлади. Бунинг натижасида яққол ҳол шахс кишилиқ дунёси томонидан орттирилган тажрибадан баҳраманд бўла борди, шунингдек, унинг учун номаълум ҳисобланган борлиқ ҳодисалари, ҳолатлари, қонуниятлари тўғрисидаги билимларга эгаллик кила бошлади. Ҳис-туйғулар, ички кечинмалар, таассуротлар, ҳаяжонга солувчи нафосат тимсоллар юзасидан завқланиши, мароқ олиш имкониятлари вужудга келди, уларнинг мазмуни, маъноси, моҳияти бўйича ўзига ўзи ҳисобат бериш, ижобий ёки салбий таъсир этишини баҳолаш муаммоларини келтириб чиқарди.

Ҳайвонот олами билан инсониятнинг хабар узатиш воситаси орасидаги фарқи тафаккурда ҳам ўз аксини топади. Чунки ҳар қандай психик функция бошқа гурдаги, шаклдаги, мазмундаги функциялар қобиғида намоён бўлади ва муайян шарг-шароитлар вужудга келганда ривожланади. Юксак тараккий этган ҳайвонларда амалий (содда) тафаккур мавжуд бўлиб, чамалаш орқали мўлжал олишга, фавқулоддаги вазият юзага келтирган вазифани бажаришга йўналтирилгандир. Ҳайвонлар, аниқроғи маймунлар айрим ҳолларда «қурол» ясаш ва ундан муайян масала ҳал этишда фойдаланиш ҳодисалари тажрибаларда қўзатишган, лекин улардан биронтаси тафаккур-ни мавҳум тарзда амалиётга татбиқ эта билмаган. Қолбуки шундай экан, ҳайвонлар идрок қилиш қўлаидан ташқарига чиқиш имкониятига эга эмас, бинобарин, у яққолликдан мавҳумликка ўта олмайди,

атто бундай вазиятни акс эттириш имкони ҳам йўқ. Ҳайвон яккол-ик бевосита идрок қилишликни кули бўлса, аксинча инсон мавҳум Ликрлашнинг гултожисидир. Инсон билан ҳайвон ўртасидаги бу бопадаги тафовут қуйидагиларда мужассамлашади: а) шахснинг хулқ-атвори, фаолияти якколликдан мавҳум ҳолатгаўтиш имкониятига эга; б) фавкуллодаги вазият муносабати туфайли вужудга келиши эҳтимол оқибатни олдиндан пайкаш лаёқати мавжуд; в) кийинчиликлар учра-а уларни енгиш учун қўшимча воситалар қўллаш, ўзгартиришлар киритиш билан ажралиб туради. Шунинг учун автомобиль ишдан чикса, инсон уни созлайди, ёмғир ёғса, нарсаларни панага олади, айб иш қилиб қўйса, ҳимояланиш йўл-йўриklarини ўйлайди, муаммо ечимини қидиради ва ҳоказо. Шахс фавкуллодаги вазиятнинг қулига айланмайди, аксинча у келажакни кўра билишга кодир, ақл-фаросат эса башорат қилиш имкониятини яратади. Фаолият маҳсулини олди-дан пайқаш, феъл-атвор оқибатини илгарилаб кетиб сезиш укувига эгатиги билан инсон устуворлик қилади. Ҳайвонларнинг амалий та-факкури уларни яккол вазиятдан бевосита таъсиротга бўйсунитишни тақозо этади. Шахсни мавҳум фикрлашга нисбатан қобиляти муайян вазиятга бевосита боғлиқликдан уни халос этади. Инсон бевосита муҳим таъсирига жавоб бериш билан қаноатланиб қолмасдан, бачки уни кутаётган таъсирини ҳам бартараф этиш қурбига эгадир. Инсон психикаси билан ҳайвон психикаси ўртасидаги биринчи фарк шахснинг ўзи англаган кадрийатга биноан онгли хатти-ҳаракат қилиш қобиляти мавжудлигидир.

Шахснинг ҳайвондан иккинчи фарқи- унинг меҳнат қуроллари-ни яратиш ва сақлашга лаёқатли эканлиги бўлиб, олдиндан тузилган режа бўйича уларни ясайди ва улардан муайян мақсадни амалга оши-ришда фойдаланади ҳамда кейинчатиқ қўллаш ниятида асраб олиб қўяди. Улардан одамлар ҳамкорликда фойдаланади, ҳамкорлик фао-лиятида эса қуроллар яратилади, ўзаро тажриба алмашади, билимлар-ни бошқаларга узатишади, умумий савияга ворислик туфайли юксатади.

Инсон психикасининг ҳайвондан яна бир фарқи томони шун-Даки, унинг ижтимоий тажрибанинг бошқатарга узлуксиз равишда узатишида акс этади. Тажрибаларни инстинктив хатти-ҳаракатлар тарзида ўзлаштириш ҳодисаси ҳам инсонга, ҳам ҳайвонга хос одат-Дир, лекин шахсий тажрибага кўра ижтимоий тажрибанинг устувор-лиги одамнинг онгли мавжудодга айланишининг асосий манбаи ҲИСОБланади. Шахснинг ижтимоий муносабат, ижтимоий тажриба

шакллантиради, моддии ва маънавий куролларни эгаллаш натижаси» унда юксак инсоний функциялар (ихтиёрий хотира, ихтиёрий диққат мавҳум тафаккур) вужудга келади ва ривожлана боради. Субъект ^ монидан кишилиқ дунёсида яратилган маданий меросни ўзлаштириш лиши, айрим ўзгартиришлар киритилиши унинг камолотига сифа жихатидан юксак босқични юзага келтиради. Юксак функцияла^ нуткий фаолиятнинг такомиллашуви, меҳнатнинг ҳаётий эҳтиёж; айланиши, эртанги ҳаёт тўғрисида мулоҳазалар туғилиши онгнинг ривожланиши учун муҳим имкониятлар яратади. Шу боис инсон б.ц. лан ҳайвон ўртасидаги тафовут тажрибанинг ворислик функцияси! касб этиши билан яқунланади. Жисмоний ва аклий фаолият кундалт заруратга айланиши сабабли онг бевосита назорат функциясини б.ж. жара бошлайди, шунингдек, жамият, жамоа, табиат тўғрисидаги та- саввурларини тушуниши, англаш ҳам унинг тасарруфига айланади.

Борлиқ воқеликларини бир текис инъикос эттириш воситаси сифатида инсонда ҳис-туйғулар ривожлана бошлайди. Инсон билан ҳайвонот олами орасидаги яна тафовут ҳис-туйғулар орқали намоён бўлади. Лекин атроф-муҳитдаги ўзгаришларга нисбатан бефарқлик ҳар иккала тоифадаги мавжудотларда ҳукм сурмайди, бироқ ташқи таъсирлар ижобий ёки салбий ҳиссий кўзгатишни вужудга келтиради. Эмоционал ҳолатлар ҳайвонларда устувор роль ўйнайди, ўзларининг уларга муносабатларини билдиради. Бироқ ҳайвонлардан фарқли ўлароқ одам ўзининг юксак ҳис-туйғулари (ахлокий, аклий, нафосат, практик-лаззатланиш) билан жамиятга ва табиатга нисбатан муносабатини билдиради, жумладан, қувонч, ғам-ғусса, меҳр-муҳаббат, ачиниш, ҳамдардлик, завқланиш, фахрланиш, ифтихор ва бошқалар. Табиат манзаралари, меҳнат маҳсули, турмуш лаҳзалари, эзгулик, армон инсонни фаолиққа ундайди, ҳар бир сониядан мақсадга мувофиқ фойдаланиш хоҳишлари мотив вазифасини бажаришга ўтади. Юксак ҳис-туйғулар инсон ҳулқ-атворининг регуляторига айланади, Ундаги виждон, уят, масъуллик эса қадрият тарикасида хизмат қилади. Ҳис-туйғуларни бошқариш, назорат қилиш онглиликни тақозо этади, кўзланган мақсадни амалга оширишни таъминлашга ёрдам беради.

Агарда психиканинг таракқиёти биологик эволюцион қонунлар таъсири билан рўй берган бўлса, инсон онгининг ривожланиши ижтимоий-тарихий таракқиёт қонунлари туфайли амалга ошган. Ҳайвон билан одам психикасидаги яна бир тафовут уларни ривожланиш шарт-шароитларида кўринади ва муҳит, муносабат, таъсир орқали акс этади. Шахслараро муносабатга киришмасдан туриб, юксак ҳис-

- /йғулар шаклланмайди, юксак психик функциялар ривожланмайди, ,ти шахси камол топмайди. Одам фақат ижтимоий муҳитда, шахс-инн^а ■

паоаро муносабатда инсонии фазилатларни эгаллаб, тил, ақл, онг ер-памида камол топади, холос. Шунга карамасдан, онг пайдо бўлишининг биологик шарт-шароитлари мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Чунки дастлабки ижтимоий муносабатларнинг биологик шарт-шароити ибтидоий жамиятдаги тўдадан иборат эди. Шахснинг биологик шартланган жиҳатларидан ташкари, унинг ижтимоий омиллари қам мавжуд бўлиб, у муайян маънода ижтимоий муносабатлар махсулидир. Бунга ижтимоий муҳитдан ташкарида (ўр^а монда) шаклланган инсон фарзандларининг киёфаси якқол мисолдир.

Муқитдаги кескин ҳалокатли ўзгаришлар туфайли инсон ўзининг моддий эҳтиёжини қондириш мақсадида меҳнат фаолиятини кашф этди ва у ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига, турмуш шарт-шароити яхшиланишига, онгнинг такомиллашувига, фикр ал-машиш, ахборот узатиш имкониятинингтуғилишига олиб келди. Тар-тибсиз тўдалардан кишилиқ жамияти пайдо бўлганга қадар бир канча даврлар ўтди, одамнинг кўли мўъжизакор иш қуролларини ясайдиган, уларни такомиллаштирадиган, кейинчалик фойдаланиши учун асрай-диган онгли мавжудодга ўсиб ўтди. Меҳнат фаолиятида одамнинг он-ги акс эттиришнинг юксак шаклини эгаллади, фаолиятнинг объектив хусусиятларини с)арклаш, уларни мақсадга мувофиқлаштириш туфайли атроф муҳитни ўзгартириш, унга таъсир ўтказиш қудрати, қобилияти, лаёқати вужудга кела бошл^ади. У фақат қуроллардан муваққат фойдаланишдан воз кечиб, авлодларга қолдириш, асрашни онг таъсирида рўёбга чиқара борди, бунинг натижасида инсоннинг ҳар хил шаклдаги фаолияти онгли фаолиятга айланди, ўзаро муноса-батлар мазмуни, кўлами кенгая бошлади, шахсий меҳнат улуши жа-моа эҳтиёжини қондиришнинг асосий манбаига айланди. Табиатга таъсир ўтказиш, уни ўзгартириш тўғрисидаги мақсад ўз функциясини ўзгартирди, кўл эса янгидан янги мўъжизалар ижодкоридан аста-секин акс эттириш қуролига, сезиш, пайқаш, пайпаслаш, ҳис этиш ор-гани вазифасини бажаришгаўсиб ўтди.

Кишилиқ жамиятида меҳнат фаолиятининг такомиллашуви, шахслараро муносабатнинг янги шаклларининг пайдо бўлиши, тил ва нутқни вужудга келтиради, уларнинг барчасини мақсадга мувофиқ амалга оширишни таъминловчи онг жадал суръатлар билан ривожланди. Онг фақат фаолият, хулқ-атвор, муомала, ҳис-туйғулар регулячори эмас, балки якқоҳол шахснинг ижтимоий психологик

хусусиятларини тўғри амалга ошишининг асосий манбаи ролини ба, жара бошлади.

Шундай қилиб, инсоннинг онги ижтимоий-тарихий тараққиёт маҳсули бўлиш билан бирга, у меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибани ўзлаштиришда, ҳамкорликдаги ўзаро таъсирда, табиатга, жамиятга нисбатан муносабатлар моҳиятида вужудга келган. Бунинг маҳсуласи, шакли сифатида индивидуал, гуруҳий, этник (миллий), ижтимоий онг намоён бўлган ва уларнинг барчаси тараққиёт туфайли ўзининг янги босқичларига ўсиб ўтган ҳамда кейинчалик фан, техни-ка яралишига пухта замин ҳозирлаган.

2. Онг моҳияти. Психиканинг юкори босқичи факат инсонгагина хос бўлган, унинг энг юксак даражаси ҳисобланмиш онгда ўз аксини топади. Онг психикани яхлит тарзда ифодаловчи юксак шакли ҳисобланиб, инсоннинг яққа ва ҳамкорлик фаолиятининг (мулоқот нутқ, тил воситасида, ижтимоий-тарихий тараққиётнинг маҳсули сифатида юзага келгандир. У ижтимоий маҳсул бўлишидан ташқари, унга муайян муносабат билдириш мақсадни кўзлаш, ўзликни англаш қабиларни намоён этиш имкониятига эгадир. Қуйидаги мулоҳазаларимизда онгнинг таркибий қисмларининг моҳиятининг ёритувчи ва уларнинг ҳукм суришига таъсир этувчи омилларга доир айрим манбалар хусусиятини тавсифлашга ҳаракат қиламиз. Одатда инсон онги уни қуршаб турган тевааракатроф ҳақидаги билимлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг тузилиши таркибига шундай билиш жараёнлари қирадики, қайсики уларнинг бевосита ёрдами билан шахс ўз ахборотлари қўламини узликсиз равишда бойитиб боради. Инсондаги билимлар сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл сингари билиш жараёнлари билиш аста-секин улар англашиниш даражасига қўтарилади, кейинчалик эса муайян туркумларнинг таркибига қиради. Ҳаракатли ҳиссий туб маънодаги ҳиссий билиш босқичларига тааллуқли сезги, идрок, апперцепция, таниш, билиб олиш ва тасаввур каби билиш жараёнлари қўмаги асосида мияга бевосита таъсир ўтказувчиларнинг акс эттириши натижасида инсон онгида борлиқнинг мазкур дақиқасида шахснинг тасаввурида уларнинг ҳиссий манзараси юзага келади. Хотира жараёни онгда ўтмишдаги нарса ва ҳодисаларининг образларини эсга туширса у ёки бу бош мия қатта ярим шарларининг бўлимларида акс этган муайян изларни жонлантириш имкониятига эга бўлса, хаёл жараёни эса эҳтиёж объекти ҳисобланган фавқулоддаги давр ҳукмига қирмаган образлар моделини намоён этади. Билишниш юксак даражаси бўлмиш тафаккур жараёни умумлашган, ижтимоий хусусиятли, билвосита ва сўз орқали ифодаланувчи билимларга асослан-

хрлда гавдаланувчи муаммолар ечимини ҳал этишни таъминлайди. Юкорида таъкидлаб ўтилган билиш жараёнларининг униси ёки буниси якс эттириш имкониятидан маҳрум бўлиши, бузилиши ёки уларнинг кайсинисидир хусусияти батамом, қисман издан чиқиши онгни тубдан барбод эттириш сари етаклайди.

Онг психологик тавсифининг яна биттаси-бу унда субъект билан объект ўртасидаги аниқ фаркланишда ўз ифодасини топади, яъни шахс «Мен» деган тушунчаси билан «Мен» эмас атамасатаркибига нималар тегишли, алоқадор эканлигини аниқ билади. Тирик мавжудодлар оламида биринчи бўлиб, борлиқда реал уни куршаб турган теваарак - атрофга нисбатан ўзини қарама-қарши қўйган, яратувчанлик кучкуватига, ўзгартирувчанлик имкониятига асосланган шахс ўзи учун, сифат жиҳатидан юксак даражадаги макон вужудга келтириш учун ҳайвонот дунёсини мангу тарк этган, худди шу боисдан жониворлар билан унинг ўртасидаги зиддият ва тафовут онгида сақланиб келмоқда. Табиатнинг таркибий қисми ҳисобланган инсон сут эмизувчилар оламидатанҳо ўзини ўзи назорат қилишга, ўзини ўзи билишга, ўзини ўзи бошқариш имкониятига эга бўлган жонли зотдир, бинобарин, у психик фаолиятни ташкил қилишга, мақсадга йўналтиришга, ўзини ўзи тадқиқ қилишга қодир мавжудоддир. Шахс ўз хулқ-атворини, билиш жараёнларини ақлий ва ижодий фаолиятини, иродавий сифатларини, онгли равишда оқилона баҳолай олади ҳамда ўзини ўзи бошқара билади.

Ҳар қайси инсонда ҳукм сурувчй «Мен»ликнинг «Мен эмаюмшкдан ажратишга интилишни «ўзини намоён қилиш, ўзини ўзи ифода-лаш, кимлигини кашф этиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзига ўзи таъсир ўтказиш сингари жараёнларда» онтогенетик ҳаётнинг дастлабки тараққиёт палласидан, болаликнинг илк дақиқаларидан бошлаб, то етукдикнинг у ёки бу босқичларини эгаллаш давригача давом этиб, ўзини ўзи англашнинг юзага келиши билан яқунланади. Лекин «Мен»лик муаммосининг бошка қирралари хусусиятлари, механизмлари, таъсир этувчи омиллари, янги сифат даражалари ўзини ўзи англашнинг такомил босқичларида намоён бўлаверади, бу жараён комил инсон (жисмоний ва маънавий баркамоллик) даражасига эришгунга қадар давом этиши мумкин. Бирок юксак камолот даражасига эришиш шахснинг истеъдоди, салоҳияти, ишчанлик қобилияти, ақлий ва ижодий фаолияти маҳсулдорлигига боғлиқ бўлиб, барча инсонлар тараққиёт чўққисига эришади, деган маънони англамайди. Чунки ижтимоий ҳаётдаги умумбашарий та-лаб, эҳтиёж негизда муайян худудий қулай (сензитив) ҳам объектив,

хам субъектив шарт-шароитлар тақозоси билан жаҳон фани ва маданиятида кескин ўзгаришлар яратишга қодир тарихий якка шахс душманга келади. Бизнингча, қомил инсонийликка эришишнинг ўзига ҳолатлар ахлоқий, ақлий, иродавий, ғоявий таркиблари мавжуд бўлиб, танлаш ва идеалга интилиш, касбга содиқлик самовий муҳаббат унинг негизини ташкил қилади. Ташқи олам таъсуротларидан мураккаб вазиятлар келиши (ғойибоналик), фикрий софликка эришиш (чилла), тана аъзо-ларини мусоффолаштириш (орғиларча моддалардан тозалаш), қулайлик ва тортилганлик орқали шахс олий даражага, яъни қомилликка етиши мумкин, лекин бу босқич нисбий хусусият касб этади.

Унинг учинчи психологик тавсифи шахснинг мақсадни қўловчи фаолиятини таъминлашга оид таърифни ифодаланган бўлиб, унинг яна бир функцияси маъқул мақсадни яратишга йўналтирилганлиги билан бошқалардан фарқ қилади. Ушбу жараёнда шахс фаолиятининг турли хусусиятли мотивлари юзга келади, улар инсон томонидан чамалаб чиқилади, бунинг натижасида мотивлар кураши намойиш бўлади, бу ўринда устуворликка эришиш етакчиликни таъминлайди, иродавий зўр бериш оқибатида муайян қоида қабул қилинади, ҳаракатларни бажаришнинг изчиллиги қай йўсинда амалга оширилиши ҳисобга олинади, мақсадни қарор топтиришга тўғри вазифасини ўтовчи фикрий ғоялар (тўғриликлар) бартараф этилади ва унга мутаносиб ўзгаришлар киритилади, самарадорликни ошириш учун баъзи бир тузатишлар амалга оширилади.

Мақсадни қўловчи фаолиятнинг амалга оширилиши жараёнида, унинг мувофиқлашувида, воқеликка йўналтирилишида объектив ва субъектив сабабларига қўра айрим нуқсонларга йўл қўйилиши, бузилиши вужудга келиши оғир функциясининг заифлашувини билдиради. Фаолият оғир муносабатни тақозотганлиги туфайли унинг таркибий қисмлари бажарилишида айрим қисмликка йўл қўйилса, бу ҳолат унинг назорат функцияси издан чиққанлигини англатади.

Унинг сўнги (тўртинчи) тавсифи унинг таркибига муайян даражадаги, маълум тизимга ҳос эмоционал (ҳиссий) муносабатлар қамраб олинганлигини ақс эттиради. Шахс оғирга муқаррар равишда турли-туман ҳис-туйғулар (ҳар хил даражали, ижобий, салбий, барқарор, статик, динамик), кечинмалар, стресс, аффект ҳолатлар тўғрисидаги ахборотлар оқими кириб кела бошлайди.

Шахснинг бошқа қисмларга, табиатга, жамиятга, ашёларга нисбатан муносабатлари мавжуд даражага асосланса, муайян қоидаларга бевоқифа амал қилинса, ҳар бир нарсага оқилона, одилона ва

мипкорлик билан ёндашилса, онгнинг назорат функцияси ҳукм сураётганлигидан далолат беради.

Шахсдаги мўътадиллик, руҳий соғломлик онгнинг бошқарув имконияти мавжудлигини билдириб келиб, айрим ҳолларда ҳиссиётга 5_срилиши эса унинг ўз функциясини бажаришдан четлашганлигини намоиш қилади. Турли хусусиятли муносабатлар онг назоратида амалга оширилса, шахс хулк-атворида, фаолиятида ва муомала жараёнида; ҳеч қандай нуксонлар, четга огишлар содир бўлмайди. Шу нарсани таъкидлаб ўтиш ўринлики, патологик ҳолатларни таҳлил қилиш, онг моҳиятининг генезисини атрофлича англаб олишга хизмат қилиши мумкин. Шу боисдан онгнинг заифлашуви шахснинг ҳис-туйғулари ва муносабатларини ўзгартиради: симпатия антипатия билан, қувонч кайғу билан, оптимизм пессимизм билан вақти-вақти билан ўрин атмашиб туриши кузатилади.

Онгнинг юқорида таъкидлаб ўтилган барча функцияларини намоён бўлишининг муқаррар шарти тил ва нутқ ҳисобланади. Шахс нутқ фаолияти ёрдами билан билимларини ўзгартиради, аждодлар томонидан ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида юзага келтирилган тажрибалар мажмуаси тилда мустаҳкамланади, у ўзининг тафаккури орқали ҳаёти ва фаолиятини бойитади. Тил алоҳида объектив тизим сифатида намоён бўлиб, унда ижтимоий-тарихий жараёнларда вужудга келган анъаналар, маросимлар, кадрийатлар, ғоялар мажмуаси тарикасида ижтимоий онгда акс этирилгандир. Психологик талқинларга қараганда, алоҳида, яққол шахс томонидан эгалланган тил бойликлари, қоидалари маълум маънода унинг яққол, индивидуал онги сифатида юзага келади, шахсий ҳаёти ва фаолиятини муваффақиятли амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Тил билан нутқ борлиқни англашнинг алоқа қуроли ҳамда воситаси функциясини бажариб, шахснинг бошқа мавжудодларидан фарқлаш шарти ҳисобланади ва унда тил билан тафаккур бирлиги. онг учун моддий негиз вазифасида иштирок этади, қайсидир маънода механизм ролини бажариши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, онтогенезда онгнинг пайдо бўлиши («Мен» даврининг бошланиши), унинг тараққиёти, таркибий қисмлари, унда ижтимоий муҳитнинг, зарур шарт-шароитларнинг роли, биологик ва ижтимоий шартланганликнинг, таъсири, тарбиянинг устуворлиги тўғрисидаги илмий тадқиқот ишлари мазкур муаммонинг психологик тавсифини ишлаб чиқишга муҳим негиз яратди.

ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ

1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча

Психология фанида ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати (уларнинг қайси тараққиёт босқичидан катъи назар), ҳулқ-атворининг юзага келиши кўп жиҳатдан уларни қуршаб турган макро, микро ва мизе муҳитга боғлиқ. Уларнинг намоён булиши биологик (табiiй) шартланган омиллар, воситалар томонидан белгиланади ва бошқарилиб турилади. Инсонни ҳайвонот оламининг хусусиятлари билан қиёслашга ҳаракат қилсак, у ҳолда мутлақо бошқача воқеликнинг шохиди бўлишимиз мумкин. Чунончи, шахс ўзининг фаоллиги билан ҳайвонот оламидан фарқли ўларок ажралиб туради, мазкур ҳаракатланти-рувчи куч (фаоллик) илк болалик ёшидан эътиборан ижтимоий-тариҳий тараққиёт давомида тўпланган инсониятнинг тажрибасига ва жамиятнинг қонун-қоидаларини эгаллашга йўналтирилган бўлади. Узок даврлар давом этган махсус жараённинг таъсирида соддатарзда-ги хатти-ҳаракатда фаоллик устуворлик қилганлиги туфайли ўзининг юқори босқичига ўсиб ўтиб, янгича мазмун, моҳият, шакл ва сифат кашф этган. Фаоллик негизида пайдо бўлувчи ўзгача сифатни, ўзига хосликни эгаллаган хатти-ҳаракатнинг юксак қўриниши, фақат инсонгагина тааллуқлилиги орқали у психология фанида фаолият деб номлана бошланди. Фаолият фаолликнинг шахсга хос тури сифатида вужудга келиб, у ўзининг психологик аломатлари билан хатти-ҳаракатдан тафовутланади. Унинг фарқли аломатлари тавсифи юзасидан мақсадга мувофиқ мулоҳазалар юритиш айни муддаодир.

Биринчидан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўқис уни юзага келтирган табиий, биологик ва маънавий эҳтиёж билан шартланмаганли-ги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача негизга қурилиши мумкин. Мабодо эҳтиёж мотив (лотинча гтiоИу туртки, ҳа-ракатга келтирувчи деган маънони англатади) сифатида фаолиятга ички туртки бериб, уни жадаллаштиришга, фаоллаштиришга эришса, у вазиятда фаолиятнинг мазмуни, шакллари ижтимоий: шарт-шароит, талаблар, зарурият, тажриба қабилар билан белгиланади. Шуни алоҳида таъкидлаш ўтиш жоизки, инсонни меҳнат қилишга ундаган мотив моддий овқатга нисбатан эҳтиёж вужудга келиши туфайли туғилиши ҳодисаси муайян даражада учраб туради. Аксарият ҳоллар-

М1чи дастгоҳни очликнинг олдини олиш учун эмас, балки жамият «онидан масъул ижтимоий вазифа сифатида белгиланганлиги са-^{ли}, бундан кўриниб турибдики, ишчи-^{ниг} меҳнат фаолияти мазмуни моддий эҳтиёж билан эмас, балки тқсад билан белгиланади, бу ўз навбатида мақсаднинг ижтимоий не-гизида ётувчи тайёрлаш масъуллиги билан уйғунлашиб кетади. Мо-яомики шундай экан, одам нима учун бундай йўсинда хатти-харакат амалга оширгани, унинг нимани кўзлаб иш килаётгани мос келмайди, чунки уни фаолликка ундовчи туртки, хоҳиш-истак билан фаолиятни йўналтирувчи аниқ мақсад ўзаро мутаносиб эмас. Бинобарин, фаолият фаоллик манбаи хисобланмиш эҳтиёж сифатида юзага келган тарзда фаолликнинг йўналтирувчиси тарикасидаги англанилган мақсад би-лан идора килинади.

Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психи-ка нарса ва ҳодисаларнинг хусусий объектив хоссаларини ақс этти-риши, кўйилган мақсадга эришиш йўл-йўриklarини аниқлаб бериши жоиз.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ- атворини мақсадга қара-тилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларни ва ёрдамга муҳтожлиги йўқ фаолликнинг имконини берадиган бошқа-ришни удаллаши лозим. Шунинг учун фаолият билиш жараёнлари-сиз, иродавий зўр беришсиз амалга ошиши амри маҳол, чунки у ҳар иккала омил билан узвий алоқага киришганидагина яратувчанлик ху-сусиятини касб этади, холос.

Одатда фаолиятга таъриф берилганда, биринчи галда англашил-ган мақсад билан бошқарилиши, сўнгра психик (ички) ва жисмоний (ташки) фаолликдан иборат эканлиги таъкидлаб ўтилади. Лекин ушбу белгилар фаолият таърифини мукамал тарзда очиб беришга қурби этади, деган гап эмас, албатта.

Инсон фаоллигида англанилган мақсад мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш учун ҳар хил хусусиятли бир канча омилларга му-рожаат қилишга тўғри келади. Фаолиятнинг мотивлари, рўёбга чиқа-риш воситалари, ахборот танлаш ва уни қайта ишлаш англанилган ёки англанилмаган, баъзан англанилганлик нотўқис, ҳатто у нотўғри бўлиши мумкин. Жумладан: а) мактабгача ёшдаги бола ўйин фаолия-тига нисбатан эҳтиёжини гоҳо англайди, холос; б) бошланғич синф ўқувчиси ўқув мотивларини ҳамиша ҳам англаш қурбига эга бўлмайди; в) ўсмир ҳам хулқ мотивларини нотўқис ва нотўғри англа-ши мумкин; г) ҳатто вояга етган одам баъзан хулқ мотивини ноўрин

хаспўшлашга интилади. Бундан ташқари, ҳатто фаолиятни амал-оширишни режалаштириш, уни рўёбга чиқариш учун қарор қабул қилиш, маҳсулани тахминлаш, хулоса чиқариш ҳам англанилганлик фолатига эга эмасдир. Чунки фаолиятни рўёбга чиқарувчи, ҳаракатнинг аксарияти онгтомонидан бошқарилмайди, жумладан, лосипед учиш, куй чалиш, китоб ўқиш, телефон килиш одатий ҳодиса, садир.

Шуни уқтириб ўтиш лозимки, фаолиятнинг жабҳаларини онгд акс даражаси ва мукамаллиги унинг англанилганлиги кўрсаткич мезони ҳисобланади. Лекин фаолиятнинг англанилганлиги даражаси кенг кўламли бўлишига қарамасдан, мақсадни кўзлаш (англаш) унинг устувор белгиси вазифасини ўйнайверади. Фаолиятда мақсадни англаш иштирок этмаса, унда у ихтиёрсиз(импульсив) хатти-ҳаракатга айланиб қолади ва бундай ҳолат кўпинча ҳиссиёт билан бошқарилади. Жаҳл, газаб (аффект), кучли эҳтирос ҳолатлари юз берган одам ихтиёрсиз ҳаракат қилади. Бироқ хатти-ҳаракат ихтиёрсизлиги унинг англанилмаганлигини билдирмайди, аксинча бунда инсон мотивиниш шахсий жабҳаси англанилган бўлади, унинг ижтимоий мазмуни эса камраб олинмайди.

2. Фаолиятнинг тузилиши

Воқеликка нисбатан муносабатнинг муҳим шакли сифатидаги фаолият инсон билан уни қуршаб турган олам (борлик) орасида бевоқиф алоқа ўрнатади. Табиатга, нарсаларга ўзга одамлар таъсир кўрсатиш ҳам фаолиятнинг қудрати билан рўёбга чиқади. Инсон фаолиятда нарсаларга нисбатан субъект сифатида, шахслараро муносабатда эса шахс тариқасида гавдаланади ҳамда имкониятларини юзага чиқаришга мушарраф бўлади. Бунинг натижасида иккиёқлама боғланиш узлуксиз ҳаракатга киришиши, тўғри ва тесқари алоқа ўрнатиши туфайли инсон нарсаларнинг, одамларнинг, табиат ва жамиятнинг ўзига ҳос хусусиятлари тўғрисида маълумот тўплайди. Ҳар хил хусусиятли ўзаро муносабатлар негизида фаолият субъекти учун нарсалар субъектлар сифатида, одамлар эса шахс тимсолида акс эга бошлайди.

Инсон фаолиятга йўналтирилган мақсадга эришиш учун шундай йўлда ҳаракат қилиши туфайли хусусий вазифаларни бажаришга киришади. У ўз олдида турган мақсадни амалга ошириш учун маълум вақт оралиғида у ёки бу амални бажаради. Бирор матнни компьютерда тайёрлаш учун инсон олдин уни электр токига улайди, экранни

га созлайди, унинг тугмачаларини босиш орқали ҳарф ва сўзларни >пади, сўнгра маълум маъно англатувчи матн пайдо бўлади.

Психологияда фаолиятнинг алоҳида бир хусусий вазифасини Сажаришга мўлжалланган, нисбатан тугалланган қисми (унсури), таркиби ҳаракат деб номланади. Масалан, компьютер техникасидан фойдаланиш ҳаракатлари амалга ошириладиган ишлардан таркиб топади. Ҳаракатлар натижасида одам борлиқдаги нарсалар хусусияти, ҳолати, фазовий жойлашувини ўзгартиради. Мазкур жараён нафақат ҳаракат ёрдами билан, балки муайян саъи-ҳаракатлар туфайли юзага келади. Дурадгор эшик ясамоқчи бўлса, аввал муносиб материал танлайди, уларни ўлчади, унсурагини санайди, рандалайди, қисмларни бири-бирига жойлаштиради, ёпиштиради, унга пардоз беради, ошиқ-мошиқ қоқайди, кесаки ўрнатади, очиб ёпилишини текширади ва ҳоказо. Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, дурадгорнинг гавдаси, оёқ-қўллари, бошининг тутиши саъи ҳаракатлари билан бирга «тан-лаш», «ишлоқ бериш», «ўрнатиш» амал қисмлари мажмуаси фаолият-ни таркиб топтиради. Саъи-ҳаракатнинг ҳаракатдан фарқли томон-лари унинг аниқлиги, мақсадга йўналганлиги, эпчиллиги, уйғунлиги сингари белгиларида ўз ифодасини топади.

Инсон фаолиятида нарсаларни ўзлаштиришга йўналтирилган саъи-ҳаракатлардан ташқари: а) тананинг фазовий ҳолати; б) қиёфанинг сакланиши (тик туриш, ўтириш); в) жой алмашиш (юриш, югириш); г) алоқа воситалари саъи-ҳаракатлари катнашади. Одатда алоқа воситалари таркибига: а)ифодала саъи-ҳаракатлар (имо-ишора, пантомимика); б) маъноли ишоралар; в) нутқий саъи-ҳаракатлар киритади. Саъи-ҳаракатларнинг ушбу турларида таъкидлаб ўтилганлардан ташқари мушаклар, ҳикилдоқ, товуш пайчалари, нафас олиш аъзолари иштирок этади. Демак, нарсаларни ўзлаштиришга қаратилган ҳаракатнинг ишга тутиши муайян саъи-ҳаракатлар тизимининг амалга оширилишини англатади. Бу ҳодиса кўп жиҳатдан ҳаракатнинг мақсадига, таъсир ўтказиладиган нарсаларнинг хусусиятларига ва ҳаракатнинг амалга; Ёшиши шарт шароитларига боғлиқ. Жумладан, а)китобни олиш қаламни олишдан бошқачароқ тарздаги саъи-ҳаракатни такозо этади; б) автомобилни ҳайдаш велосипедда учишга қараганда айрича саъи-ҳаракат талаб килади; в) эллик кг штангани Кўтаришда бир пудлик тошга қараганда кўпроқ қувват сарфланади; г) қартонга қатта шаклни ёпиштиришга қараганда кичик шаклни жойлаштириш, қийин кечади.

Юқорида келтирилган мисоллар турлича объектларга тааллуқли бўлишига карамай, уларда ҳаракатнинг мақсади ягонадир. Объектларнинг турлича қанлиги саъй-ҳаракатларнинг олдига ва мушак фаолияти тузилишига ҳар хил талабларни, тизимни қўяди. Ушбу воқелини рус олимлари П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Э.А.Асратянларнинг тадқиқотларида далиллаб беришган. Уларнинг умумий мулоҳазаларига караганда, мушакларнинг фаолияти саъй-ҳаракат вазифаси била қамас, балки мазкур саъй-ҳаракат рўй берадиган шарт-шароитлар билан бошқарилиши мумкин. Мушаклар бу ўринда саъй-ҳаракатларнинг йўналишини ва тезлигини таъминлаш учун хизмат қилади, ҳар хил қаршилиқларни (ҳажм, қуч, вазн таъсири) муайян даражада сусайтиради.

Саъй-ҳаракатларнинг амалга оширилиши бетўхтов равишда назорат қилинади, унинг маҳсуласи ҳаракатнинг пировард мақсади билан қийсланади ва унга айрим тузатишлар қиритилади, худди шу тарзда бошқарув бетиним такрорланаверади, ҳаракатни назорат қилиш жараёни эса сезги аъзолари ёрдами билан вужудга келади. Саъй-ҳаракатнинг сенсор (сезги аъзолари ёрдамида) назорат қилишнинг исботи унинг ойнадаги ўз аксига қараб қизишда ўз ифодасини топади. Маълумки, ойнада қаламнинг одам қўли ҳаракат йўналиши бўйича эмас, балки қарама-қарши томонга ҳаракатланаётгандай туюлади. Инсон қўриш орқачи машқлиниши туфайли маълумотлардан фойдата-ниш билан ҳаракатни мувофиқлаштиришни уддалайди.

Саъй-ҳаракатларнинг назорат қилиш жараёни ва уларни бошқариш тесқари алоқа принципага биноан рўёбга чиқади. Ушбу ҳодисани амалга ошиш имқонияти қуйидаги омилларга бевосита боғлиқ ҳолда кечади: а) сезги аъзолари алоқа канали вазифасини бажарган такдир-да; б) улар ахборот манбаи сифатида ҳаракат ролини ўйнаганда; в) саъй-ҳаракатларни акс эттирувчи аломатлар бу жараёнда хабар етқа-зувчи сифатида қатнашганида ва бошқалар. Таъқидлаб ўтилган омиллар орқали амалга ошадиган тесқари ачоканинг бундай шаклини (қўринишини) рус тадқиқотчи П.К.Анохин тесқари афферентация деб атаган. Афферентация (лотинча ағгогеш келтирувчи деган маъно англатади) ташқи қўзғатувчилардан ҳамда ички органлардан, ахборотни қабул қилувчи ҳиссий аъзолардан марқазий нерв системасига келиб тушувчи нерв импульсларининг доимий окимини билдиради. Тўғри алоқа- ахборотларнинг ташқаридан қириб боришини англатиб келса, тесқари афферентация унинг акс ҳолатини акс эттиради. Саъй-ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам органларнинг фаолиятини тушунтириш

чун хизмат килади ва назорат (бошқарув) жараёни қандай кечишини татқиқлашнинг имкониятига эътибор берилади.

Нарсага йўналтирилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян бир даражага тааллуқли саъй ҳаракатларнинг натижага (маҳсулага) эришишни таъминлаш билан чекланиб қолмайди. Балки у (ҳаракат), биринчидан, саъй-ҳаракатларнинг маҳсуласига мос равишда, иккинчидан, ҳаракатлар объектнинг хусусиятларига мутаносибликда, учинчидан, саъй-ҳаракатларни ҳиссий назорат қилишни амалга оширган йўсинда уларга баъзи бир тузатишлар киритади. Ушбу жараёнинг осонроқ тушуниш учун унинг негизи: а) ташқи муҳитнинг ҳолати, б) муҳитда ҳаракатларнинг вужудга келиши, в) натижалар (маҳсулалар) тўғрисида миёна ахборот берувчи ҳиссий мўлжалларни эгаллаш мумкинлаштирилади. Масалан, ҳайдовчи автобусни тўхтатиш тепкисини босиш кучини, унинг ҳаракати тезлиги, шоҳ кўчанинг ҳолати, автобуснинг вази, ҳаракат қатнови, пиёдалар гавжумлиги билан сўзсиз мослаштирилади.

Ҳолбуки шундай экан, фаолият таркибига кирувчи саъй-ҳаракатлар тизими охири оқибатда мазкур ҳаракатнинг мақсади билан назорат қилинади, баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Мақсад миёна фаолиятнинг бўлғуси маҳсуласининг тимсол, ўзгарувчан андозаси тарзида вужудга келиши мумкин. Эзгу ниятга айланган бўлғуси андоза билан ҳаракатнинг амалий натижаси қийинлашади, ўз навбатида андоза саъй-ҳаракатни йўналтириб туради. Ана шу ҳолатнинг турлича психологик талқинлари мавжуд бўлиб, улар «бўлғуси ҳаракат моделлари», «саъй-ҳаракат дастури», «мақсаднинг дастури», «миёна ҳаракатнинг ўзи олдиндан ҳосил қиладиган андозалари» сингари тушунчаларда ўз ифодасини топади. Жумладан, уларнинг энг муҳимлари; «ҳаракат акцептори» ва «илгарилаб акс эттириш» (П.К.Анохин), «ҳаракатлантирувчи вазифа» ва «бўлғуси эҳтиёж андозаси» (Н.А.Бернштейн), «зарурий моҳият» ва «келажак андозаси» (Миттельштедт, У.Эшби) ва бошқалар. Санаб ўтилган тадқиқотчиларнинг талқинлари илмий фараз (тахмин) тарзида берилганлиги туфайли Улар миёна қандай акс этилиши мумкинлигини мукамал билишга Қодир эмасмиз. Лекин уларнинг миёна илгарилаб акс эттириш тўғрисидаги мулоҳазалари, бу борада тасаввурларнинг яратилиши Психология фани учун ижобий илмий воқелик бўлиб ҳисобланади.

2.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги

Фаолият жаҳон психологияси фанининг асосий (фундаментал) тушунчаларидан бири ҳисобланиб, кўпинча психологик категория сифатида олиб каралади. Шунинг билан бирга ушбу тушунча ҳадд(а) знёд кенг маъноли ва кўп аҳамиятли тарзда фойдаланилганлиги ту. файли унинг моҳияти ёйик бўлиб боради, натижада қиймати асл маз. мунини йўкотади. Худди шу боисдан психологияда фаолият учуц умумий қабул қилинган дефиниция мавжуд эмас, фойдаланиб келина- ётган тузилма, таъриф эса кўп ҳолларда танкидга учрайди. Ҳолбуқц шундай экан, семантик таҳлил ўтказиш оркали фаолиятга нисбатац турлича қарашларни умумлаштириш, ўзаро таққослаш зарурияти аниқланган бўлар эди, бу эса ўз навбатида унинг (фаолиятнинг) ил-1 мий психологик объектига айлантериши унга алоқадор тушунчалар таркибини мукаммаллаштириш имкониятини вужудга келтиради.

Энциклопедия, изоҳли лугат ва лингвистик сўзликлардаги. маълумотлар, илмий матнлар таҳлилининг кўрсатишича, фаолият ту- шунчаси фалсафа, физиология, социология, психология фанлари предметдан келиб чиқиб, ўзаро қоришиш оқибатида меҳнат, иш, ак- тивлик, хулк сингари тўрт хил тавсифга эга бўлган.

И.М.Сеченов физиологик органлар ва тизимлар фаоллиги ёки иши тўғрисида тасаввурга эга бўлган, шу сабабдан унинг асарларида "тафаккурнинг фаол шакли", "тафаккур фаолияти", "мия фаолияти", "муқкул фаолияти" сўз бирикмалари кенг кўламда жой эгаллаган. И.П.Павлов томонидан "олий нерв фаолияти", Н.А.Бернштейн эса "физиология фаоллиги" атамаси фан оламига олиб кирган. Лекин Н.А.Бернштейн фаоллик, фаолнят, иш, меҳнат тушунчаларини маъно- сига кўра фарқлагаи бўлишига карамай, у аксарият ҳолларда фаол- ликни фаолият маъносида қўллаган.

Психофизиологияда фаолият фаолликни физиологик маъноси сифатида талқин қилинган бўлса, иш, меҳнат фаолияти "меҳнат фаол- лиги" мазмунида кўлланади. Ижтимоий психологияда "фаолият- фаоллик-иш-меҳнат", "фаолият-хулк", "меҳнат-хулк-фаолият" кўри- нишлари жуфтлиги учраб туради. С.Л.Рубинштейн онг ва фаолият бирлиги принципини илгари суриб ва атрофлича асослаб бериб, фао- лият психологиясини яратиш заруриятини тушунтира олди. Унингча, меҳнат психологик эмас, балки "ижтимоий категория", психология эса "меҳнат фаолиятининг психологик жабҳаларини" тадқиқ этади. Психикликнинг намоён бўлиши ёки ҳукм суришининг объектив

дакли хулкда, фаолиятда ифодапанади (акс эттириш харакати маъно-
 д Н Леонтьев фаолиятнинг психологик назариясинд яратиб
 д.Н.Леонтьев сраолимишиш Аяолият сўз бирикма-
 унинг асосий тушунчаси сифатида "предметли<a^л У^ Р
 ни фанга олиб кирди. Муаллиф томон№^
 иГ, фаоияти" сўз бирикмаси "ижтимоии инсон^ Ф ^
 этилади. Унинг асарларида фаолият хулк У^ воситасида
 маэмунда ишлатилади, жумладан, гескари> " фаолиятни
 хулкНН бошкариш", "фаолиятнинг ^^ ^, цеп—
 бошкариш", "кўлнингтуюш фаолияти, ^Г^п кабилар.
 тор ва эффектор аппаратларнинг ҳамкорлиФ^{аоЛИ} ПСИХОЛОГИЯСИ
 Б.Г.Ананьев фаолият психологияси^{фаепл}
 маэносида тушунлади. Унинг Ф^{аоли-п.} "ташки-
 ,ингбирламчи куринишиди. Гаджикот и инсонч ^_
 лни иш", "ташкilotчилик фаолияти, хулк жард лари"
 атамаларидан ҳар хил маънода фойдаланади.

3. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстериозацияла

..« т\пибдики, мияни илгари-
 Юкоридаги мулоҳазалардан куриниб ^{^u*} ан харакатнинг
 лаб акс эттириш имконияти ва хали амалга ош р ^
 натижаси инсон психикасида каи тарзда инъико ^
 зикиш уйготади. Бу ходисани изоҳлашнинг ^
 борликнинг муҳим хусусиятиI ҳисобланмиш к>У
 гидир. Борликдаги қарийб (неосфера ҳиробга, ^
 нарсалар, муносабатлар, хусусиятлар, шартш Р^
 бир-бири билан доимий боғлиқликка эга оулио у
 сида ҳаракатланади, бу ^гг^ шттс^ <<^ £_
 идишдаги сув кайнатила бугга аиланади харор ^^ & ^^
 ди, ҳаво исиганида эса муз эрии бошлаиди, о *^Н ^ ^^ ^^
 нарсалар ишқаланса кизийди ва ҳоказо. ХУДДн' - объектнинг
 ходиса ўртасидаги ўзгармас, барқарор МУ Уларда ўзгар—
 муҳим хусусиятлари ҳодисанинг тм»У^{ОЯ}тм^Я ўзГарил_ш_рни ол-
 мас хусусиятлар ва конуниятларнинг мавжудл ^ ^^ ву—
 диндан пайкаш, ҳаракатларни мувофик иу &т даврда ички
 жудга келтиради. Ташки, якқол фаолият фавк^ объектларга йў—
 тимсолий (психик) фаолият тарзида ҳис э. ятларига мўл·
 .налтирилган якқол ҳаракатлар уларнинг МУ*- х шү сабаб·
 жалланган тимсолий жараён билан алмаштири; л •

дан ташки, якқол х.аракатдан, ички, тимсолий ҳаракатга мана шу тарзда ўтиш жараёни интериоризация (ички тарзга айланиш) деб аталади, Интериоризация муаммоси рус олимлари Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари томонидан турли жабҳаларда тадқиқот қилинган. Интериоризация шарофати билан инсон психикаси муайян вақт оралиғида унинг идрок майдонида йўқ нарсаларнинг тимсоли (образи)дан фойдаланиш курбига эга бўлди. Шу нарса маълумки, бундай ўзгаришларнинг муқим курули бўлиб сўз, ўзгариш воситаси сифатида нуткий фаолият хизмат қилади. Шунинг учун сўзларни тўғри ишлатишга одатланиш фавқулодда буюмларнинг муҳим хусусиятларини ахборотидан фойдаланишнинг усулларини ўзлаштириш демакдир.

Инсон фаолияти мураккаб ва ўзига хос жараён бўлиб, шунчаки эҳтиёжларни қондиришдан иборат эмас, балки кўпинча жамиятнинг мақсади ва талаблари билан белгиланади. Худди шу боисдан қўйилган мақсаднинг англанилганлиги ва унга эришиш бўйича иш ҳаракатлари тажрибаси англанилганлиги ва унга эришиш бўйича иш ҳаракатлари тажрибаси билан боғлиқ эканлиги инсон фаолиятининг ўзига хос белгиси бўлишини тасдиқлайди.

Шунинг учун шахс фаолиятининг жисмоний (ташқи) ва психик (ички) тузилмалари бир-бири билан уйғунлашганлиги кўзга ташланади. Инсон фаолиятининг ташқи жабҳаси унинг атроф муҳитга таъсир кўрсатишга мўлжалланган саъи-ҳаракатлар ички (психик) жиҳатида боғлиқ бўлиб, уларни мотивлаштиради, билишга ундайди ва бошқаради. Шунингдек, гашқи жабҳа ўз навбатида: а) психик фаолият буюмлар ва жараёнлар хусусиятларини ўзида намоён қилади; б) уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амтлга оширади; в) психик андозалар ўхшашлигини, натижалар ва ҳаракат-ларнинг кутилмаларига мувофиқлигини кўрсатади; г) уларни узлуксиз равишда йўналтириб ва назорат қилиб туради. Шунга мувофиқ ра-вишда ташқи, якқол фаолиятни ҳам ички (психик) фаолиятнинг экстериоризациялашуви (ташқи тарзга айланиши) деб баҳолаш мақсадга мувофиқ.

4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш

Психология фанида ҳаракат тушунчаси таҳлил қилинганда у мотор (жисмоний) ҳаракат, сенсор (ҳиссий-) ҳаракат ва марказий

кисмга ажратилади. Шунга мувофиқ равишда ажратилган таркиблар қаракатни амалга ошириш жараёнида бажарадиган ишларни ижро этиш, назорат қилиш ва бошқариш билан шуғулланади. Фаолият ҳаракатларининг ижро этиш, назорат қилиш ва бошқаришда қўлланадиган йўл-йўриқлар унинг усуллари дейилади.

Одатда ҳаракатлар англанган ёки англанмаган тарзда амалга оширилиши кузатилади. Ҳаракатни бажаришда онг борган сари камроқ иштирок этиши туфайли ишни амалга ошириш автоматлаша бошлайди, айрим майда-чуйда қисмларга нисбатан эътибор (назорат) камаяди. Шунинг учун инсон с)фаолиятида мақсадга йўналтирилган саъи-ҳаракатларни ижро этиш ва бошқаришнинг муайян даражада автоматлашуви малака дейилади. Худди шу боисдан ҳаракатларни бошқариш билан саъи-ҳаракатларни бошқариш айнан бир нарса эмас, албатта. Чунки саъи-ҳаракатларнинг юксак даражада автоматлашуви унинг ўз таркибидаги ҳаракатни онгли равишда идора қилиш билан уйғунлашиб кетади. Патологик ҳолатлардан ташқари, барча фаолият турлари онг билан бошқарилиб туради. Ҳаракат таркибларининг автоматлашуви: биринчидан, онгли равишда йўналтирилган объектни алмаштиради. Иккинчидан, ҳаракатнинг умумий мақсадларини, унинг ижро этилиши шарт-шароитларини, натижаларини назорат қилишни, учинчидан, уларни баҳолашни онг унинг тасарруфи доирасига киритади.

Малаканинг тузилиши. Ҳаракатнинг қисман автоматлашуви туфайли унинг тузилишида айрим сифат ўзгаришлари юз беради ва улар куйидагилардан ташкил топгандир:

Биринчидан, саъи-ҳаракатларнинг ижро этилиши усуллари ўзгаради. Бунда бир катор содда саъи-ҳаракатлар ягона жараёнга (таркибга) кирувчи баъзи содда саъи-ҳаракатлар ўртасида тўсик ва узилиш рўй бермаган битта мураккаб саъи-ҳаракат ўзаро бир-бирига қўшилиб кетади, ортикчалари эса бартараф этилади.

Масалан, бола велосипедни учишга ўрганаётган пайтида бир канча ортикча ҳаракатларни амалга оширади: ўзини бир текис тута олмайди, педални бирини босиб, иккинчисини босмайди, ролни каттик тутаяди, йўлга диққатини тақсимлай олмайди, ўриндиққа ноқулай ўтиради, бировнинг ёрдамига таянади. Малакали велосипед ҳайдовчиси ҳаракатни силлиқ бажаради, ортикча уринишларга йўл қўймайди. Ҳаракатларни ўзлаштириш жараёнида: а)саъи-ҳаракатлар таркиби; б)саъи-ҳаракатлар изчиллиги; в)саъи-ҳаракатлар уйғунлиги; г)уларнинг тезлиги режали кечишига шароит юзага келади.

Иккинчидан, ҳаракатни сенсор (хиссий) назорат қилиш усуллари ўзгаради. Даставвал, саъи-ҳаракатлар амалга ошишини кўриш органи орқали назорат қилиш кинестетик (мушаклар ёрдамида ҳаракат) назорат билан алмашади. Чунончи, чархчи асбобнинг тезлигига эмас, балки кўпроқ пичок тиғига эътибор қаратади. Саъи-ҳаракатларнинг хусусиятини аниқловчи ҳар хил ўлчамларининг нисбатини баҳолаш имконини вужудга келтирадиган сенсор синтезлар (юнонча $5\mu\text{P}1\text{Be}51z$ уюшма демакдир) ҳосил бўлади. Ҳаракат маҳсуллари назорат қилишга алоҳида аҳамият касб этадиган мўлжалларни фарқлаш ва ажратиш укувчанлиги инсонда ривожланади.

Учинчидан, ҳаракатни марказдан туриб бошқариш усуллари ўзгариб боради. Ҳаракат усуллари идрок этишдан диққат холи бўлиб, у унинг вазияти ва маҳсуласига қаратилгандир. Топширик ечимлари, аклий фаолият жараёнлари тезкорликда, ҳамкорликда бажарила бошлайди. Жумладан, учувчи самолёт двигателининг ортикча куч билан ишлаётганини товушидан фаҳмлайди. Нарсаларни аниқлашга сарфланадиган вақт камая боради. Қўлланишга мўлжалланган усулларнинг туркум тарзда онг ёрдамида олдиндан пайкаш (сезиш, фаҳмлаш, билиш) жараёни антиципация (лотинча *ap1 lapaio* олдиндан с)аҳмлаш, сезиш маъносини англади) дейилади.

Шунинг учун ҳаракат усулларидаги мазкур ўзгаришнинг сири нимада ва улар қандай психологик механизмига эга? деган саволнинг туғилиши табиийдир. Психологик механизм (таъминлаш) ўз ичига изланиш уринишларини ва танлашни олади. Шахс у ёки бу ҳаракатни бажаришга уришиб кўради, ҳатто ушбу жараёни назорат қилиб ҳам туради. Бу ўз навбатида муваққиятли уринишлар (саъи-ҳаракатлар), ўзини оқлаган чамалашлар, мўлжаллар инсон томонидан танланади ва аста-секин мустаҳкамланади.

Қўлланганда фойда (наф) бермаган ҳаракатлар самара берувчилари билан алмаштирилади. Бу ҳолат муайян давр давомида такрорланади ёки машқ қилинади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда муайян ҳаракатларини ўзлаштириш мақсадида уларни онгли равишда назорат қилишга ва ўзгартиришга ҳаракат қилинади. Амалий иш ҳаракатларини такрорланмасдан туриб, турли хусусиятли малакаларни шакллантириб бўлмайди.

Малакани шакллантиришда бажарилаётган ҳаракатларнинг нутк фаолиятида сўз билан ифодаланиши ва ҳаракатнинг тимсолини ҳаёл-да мужассамлаштирилиши муҳим аҳамият касб этади. Ана шу йўсинда инсоннинг малакаси англашилган тарзда автоматлашган

ҳаракат сифатида шаклланади. Малакаларни шакллантириш механизмига, принципіга муайян одатий жабҳаларга, усул ва воситалар танлаш хусусиятига алоҳида эътибор қилиш унинг муваффақиятига хосил бўлишини таъминлайди. Бунинг учун қуйидагиларга аҳамият бериш мақсадга мувофиқ: а) усулларни танлаш, б) ҳаракатда оғназорат функциясини камайтириш, в) мақсадни ойдинлаштириш, г) шарт-шароитни тасаввур этиш, д) малакани шакллантириш моделини ҳаёлда яратиш ва ҳоказо.

Психология фанида малакаларни шакллантиришнинг асосий босқичлари схемаси ишлаб чиқилган, бунда асосий эътибор малаканинг хусусиятига, малаканинг мақсадига, ҳаракатни бажариш усулларига қаратилади. Шунингдек, малакаларнинг ўзаро таъсири муаммосига алоҳида аҳамият берилади, чунки инсон малакалар тизимида амал қилган ҳолда янги малакани ўзлаштиради. Олдин эгалланган малака, кейингисини таркиб топишига ёрдамлашади, гоҳи унга ҳалакит бериши ҳам мумкин. Ҳаракатнинг автоматлашуви унинг мақсади, объекти, вазияти ва шарт-шароитлари билан белгиланади. Ҳаракатнинг муваффақияти, самарадорлиги кўп жиҳатдан сенсор назоратга ҳамда унинг янги шароитига кўчишига боғлиқ.

Малакаларнинг нотўғри (тесқари) кўчирилиши интерференция ҳодисасини вужудга келтиради. Фаолият кўникма, малака, усул, ҳаракат, саъй-ҳаракат, операция каби таркибий қисмлар туфайли муайян маҳсулларга эришади, моддий ва маънавий натижаларни ҳамда билімларни вужудга келтиради.

Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, фаолият шахслараро муносабатлар тизими тарикасида, ҳамкорлик тарзида намоён бўлади. Фаолиятда инсон шахси (унинг хусусиятлари) акс этади ва айни бир даврда фаолият одам шаклини таркиб топтиради. Онг билан фаолият бирлиги принципіга асосланиш орқали шахс камол топади, шахслараро муносабатга киришади, ижтимоий тажрибаларни ўзлаштиради, ўзаро таъсир ёрдамида ижтимоийлашади.

Инсон шахсининг шаклланиши ўйин, таълим, меҳнат, спорт ва бошқа фаолиятнинг турларида амалга ошади. Фаоллик туфайли фаолиятни амалга ошириш жараёни юзага келади, хулқ-атвор, муомала (коммуникация) воситасида эҳтиёж, истак, ижтимоий талаблар қондирилади, турли хусусиятли ахборотлар ўзлаштирилиши натижасида шахс таркиб топа бошлайди.

1. Ўйин фаолияти. Фаолиятнинг оддий шаклларида бири ўйин ҳисобланади, лекин у тобора такомиллашиб, содда ҳаракатлардан кейинчалик сюжетли, ролли ўйинларга, ҳатто спортгача мураккаблашиб боради, атроф муҳитни акс эттиришда иштирок эта бошлайди. Инсоннинг борлиқни инъикос этишидаги дастлабки уриш ҳаракат орқали намоён бўлади. Ҳаракатлар боланинг габиатга, уни қуршаб турган кишилиқ дунёсига нисбатан муносабатини, улар тўғрисидаги илк таассуротлар, содда тасаввурлар, билимларни ўзлаштиришни аниқлаб келади. Кейинчалик оддий ҳаракатлар муайян маъно касб этиб, сюжетли ва ролли ўйинларга айланади. Уйинлар миллий (этник) ва умумбашарий туркумлардан таркиб топган бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини ўзида акс эттиради. Уйинлар такомиллашиб бориб спорт турларига, спорт фаолиятига ўсиб ўтади, жумладан, шахмат, дамино, футбол, шашка ва хоказо. Спорт ўйин фаолияти сифатида барча ёшдаги инсонларга хос бўлиб ҳисобланади. ■"Ўйин фаолиятида бола ижтимоий воқелиқни тақлид, роль орқали ижро этишга ҳаракат қилади ва шу йўсинда атроф муҳит тўғрисидаги, ижтимоий турмушдаги шахслараро муносабатларни ўзлаштира боради. Ижтимоий турмушдаги у ёки бу ҳодисани роль орқали ижро қилади. Сўз билан ҳаракатнинг бирикуви натижасида ўйин фаолият тусини олади ва муайян маъно, ахборот бериш, узатиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки ўйин айнан қатталар хатти-ҳаракатини такрорлаш, уларга тақлид қилиш билан тавсифланади. Сюжетли ўйинлар борлиқнинг гоҳ аниқланган, гоҳ аниқланмаган тарзда у ёки бу томонларини аниқлашга хизмат қилади.

Ўйин даставвал бола учун вақт ўтказиш, уни машғул қилиш функциясини бажарса, кейинчалик ижтимоий-тарихий тараққиёт намуналарини аниқлаш даражасига ўсиб ўтади. Роллар, маъноли ҳаракатлар, ибратли имо-ишоралар, тушунчалар бола шахсини шакллантиришда фаол иштирок этади. Бола туғилганидан то мактаб таълимигача даврида унинг учун ўйин фаолияти етакчи фаолият ролини бажаради, шунингдек, ўйин дидактик тус касб этиши ҳам мумкин.

2. Таълим. Таълим ҳам жараён, ҳам фаолият сифатида инсоннинг ҳаётида муҳим роль ўйнайди ва муайян давр учун етакчи фаолият сифатида гавдаланиши мумкин. Таълим бошқача сўз билан айтганда, ўқитувчи билан ўқувчининг субъект-субъект муносабатидаги ҳамкорлик фаолияти ҳисобланади. Аксарият ҳолларда ўқитувчи ахборот узатувчи (коммуникатор) ўқувчи эса уни қабул қилувчи объект сифатида талқин этилади, лекин иккиёклама ҳаракат туфайли

маълумот инсонга англашиллади, ўзаро таъсир, ўзаро англашув, тушунов, ўзаро субъектларнинг бир- бирга зарурийлиги, таъсирчанлиги чамкорликнинг муваффақияти кафолати саналади. Таълим ўқув фаолияти, ақлий фаолият, билиш фаолияти турткиси вазифасини ўтайди, чунки ҳар қайси фаолиятнинг шакли ақлий меҳнат туфайли амалга ошади. Таълимнинг бошқа фаолият турларидан фарқи унинг махсуслигининг ўзига хослиги, барча боскичларига онгли ёндашувда ва муносабатда бўлишидир. Таълим ўқув фаолияти ёки жараён сифатида мустақил изланишни, ижодий муносабатни, турли вазият (аудитория ва ундан ташқарида)ни, ҳар хил боскични (бошланғич, ўрта, махсус, олий таълим) ўзида мужассамлаштиради. Мустақил билим олиш ва мутолаа қилиш ҳам ўқув фаолиятининг муайян кўринишлари бўлиб, шахсий илмий, ижодий изланишнинг маҳсули ҳисобланади.

Таълим тарбия билан уйғунлашган тарзда намоён бўлади, субъектга объектив таъсир ўтказиш туфайли билимлар эгалланади, муайян шахсий фазилатлар таркиб топади. Таълимнинг моҳиятига (маънада ғоя, таассурот, мазмун, сюжет, тинчлик орқали) тарбиявий таъсир ўтказиш дастурий асосда, иерархик (юнонча гигагагсга изчиллик) тарзда синдирилади. Таълим муайян гуруҳ ва жамоани шакллантиради, шахслараро муносабат маромлари билан таништиради, шахсий фазилатларнинг таркиб топишига, субъектнинг ижтимоийлашувига сезиларли таъсир ўтказадик.

Таълимнинг яна бир муҳим функцияси шуки, у турли ёшдаги одамларни касб танлашга йўналтиради, касбий тайёргарликни амалга оширишга, мутахассис сифатида шаклланишга муҳим таъсир ўтказиши. Таълим ижтимоий жihatдан шахсларни шакллантириш, ихтисос кўникмалари билан қуроллантириш, у ёки бу соҳада мутахассис бўлиб фаолият кўрсатишга хизмат қилади. Мустақил фикрлаш, пси-хологик имкониятларни рўёбга чиқариш, баркамолликни эгаллаш бо-расида ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида таълим етакчи фаолият тарихида муҳим роль ўйнайди.

3 Меҳнат фаолияти. Инсоният ўзининг меҳнати туфайли онгли мавжудодга айланган, жамиятда мўл-кўлчиликни яратган, табиатда эса айрим ўзгартиришларни амалга оширган, борлиқ тўғрисидаги маълумотларни эгаллашга мушарраф бўлган. Меҳнат фаолиятининг таркибида меҳнат, иш-харакат ётади. Уларнинг ҳар қайсиси муайян Улушни амалга ошириш туфайли фаолият маҳсули вуҷудга келади, у моддий ёки маънавий кўринишда бўлиши мумкин.

Аждодларимиз томонидан яратилган касб-кор кўникмаларини авлодларга ўргатиш меҳнат фаолияти ёрдамида амалга оширилади. Касбий малакаларни шакллантириш, такомиллаштириш, маҳсуло! яратиш ва ундан мақсадга мувофиқ равишда фойдштниш меҳнат фаолияти оркали рўёбга чиқарилади.

Меҳнат фаолиятида амалий кўникмалар барқарорлашади, назарий фикр, ғоя, мулоҳаза вужудга келади. Фаолият билан онг бирлигч мавжуд бўлганлиги сабабли шахс таркиб топади, ҳам ахлокан, ҳам аклан ривожланади. Меҳнат фаолияти индивидуал хусусият касб эт-сада, лекин унинг моҳияти ижтимоийдир. Инсон шахсий эҳтиёжини қондириш учун меҳнат қилади, у еки бу маҳсулот ишлаб чиқарилади, оқибат натижада одам ижтимоий жамият фаровонлиги учун ўз шахсий улушини кўшади.

Меҳнат фаолияти яшаш, эҳтиёжни қондириш, келажак учун мўлкўлчилик вужудга келтириш, яратилган маҳсулларни (меъморчи-лик, санъат, маданият асарларини) сакдаш, асраш, мерос сифатида қолдириш функцияларини бажаради. Шунинг учун меҳнат фаолияти ўн минглаб касб-кор профессиограммасига асосланган ҳолда турли шаклда ташкил қилинади ва муайян режа, мақсадни рўёбга чиқариш учун ҳар хил вазиятларда амадга оширилади,

Меҳнат маиший ва ишлаб чиқариш турларига ажратилган ҳолда имкониятга, лаёкатга, қобилиятга, салоҳиятга қараб таксимланади. Шунинг учун меҳнат фаолиятининг содда кўринишлари илк болалик ёшидан кўзга ташланади, бу ўринда дастёрлик, кўмаклашиш ҳолатлари назарда тутилади. Кейинчалик яхлит *мешШ-й^ШЗ*[™] ташкил қилинади ва муайян мақсад амалга оширилади, унинг маҳсули (натижаси) моддий кўринишга эга бўлади.

Меҳнат турлари маиший. ишлаб чиқариш соҳалари моҳиятидан келиб чиккан ҳолда пайдо бўлади ва ижтимоий талаб, эҳтиёжни қондириш учун хизмат қилади. Меҳнат фаолияти шахсни рағбатлантиради (маош, мактов) ва касбий шаклланишининг янги қирраларини рўёбга чиқаришга замин ҳозирлайди.

Натижада қобилиятли, салоҳиятли мутахассис, маҳоратли, новатор касб эгаси босқичларига эришишга шахсни сафарбар этади. Меҳнат фаолияти кишида праксик (лаззатланиш) ҳиссини шакллантиради, бутун имкониятини ишга туширишга моддий, маънавий негиз яратади.

Фаолиятнинг асосий жабхалари тузилиши:

фаолиятнинг	субъекти морфологияси мотивацияси функцияси динамикаси хар хиллиги
фаолият субъекти	инсоният(инсон) жамият ижтимоий гуруҳ индивид, шахс, яккол одам рухий жараён физиологик тизим

Фаолият тузилишининг таснифи

оддиилар	мантикии фазовий замоний стохастик (юнон 510CΠa515- фаросат)
Тузилмалар мураккаблар	эҳтимоллар алгоритми - (мантикий стохастик) мантикий-фазовий мантикий стохастик замоний

Фаолиятни билиш

Билиш	фаолият сифатида	ўқув илмий	морфология аксиология праксиология онтология
	Моделлар	тадқиқот	Лаборатория [ярим табиий
моделларда ёки	Моделлаштириш	лойиҳалаш	ишлао
	моделлар ранг-баранглиги	Баҳолаш	Экспериментал, <u>[эксперт ҳисоблаш</u>

Фаолият тузилиши (А.Н.Леонтьев бўйича)

- 1) морфология - юннча тоғрбе «шакл», тузилиш тўғрисидаги таълимот, соҳа;
- 2) аксиология - юннча ахғоз «кадр», яъни қадрият тўғрисидаги таълимот;
- 3) прaksiология - юннча рғах Iпко5, фаолиятни, амалий самардорлик назарияси;
- 4) онтология - юннча апГО5-«моҳият», турмуш тўғрисидаги таълимот.

5. Реориентация психологик муаммо сифатида

Психология фанида касб танлашга йўллаш (профориентация) аси кадим замондан қўлланилиб келинади. Лекин ижтимоий ҳаётнинг кейинги даврларида бошқа бир атама фанимизга кириб келди, реориентация (қайта йўллаш) деб аталиб, инсонни янги бир мошаррафликка (қўникмага), касбга йўналтиришни билдириб келади.

Қайта касбга йўллаш (реориентация) ўта инсонпарварлик (гуманистик) ғояни касбини ўзгартирувчи ёки ишсиз қолган шахс руҳиятига сингдиришни англатади. Ишлаб чиқаришга автомат қурилмаларнинг (электрон мосламаларнинг, роботларнинг) кириб келиши иш ўринларининг қисқаришига олиб келади. Муасеаса, ташкилот, корхона рентабеллигининг пасайиши ҳам ходимларга нисбатан эҳтиёжнинг камайишини келтириб чиқаради. Маълумки, бозор иқтисодиёти рақобатга асосланади, шунинг учун тестларга бардош берувчи, юқори маалакали, маҳоратли, билимдон, комил инсонгина синовлардан муваффақиятли ўта олади, холос. Ўртамиёна даражадаги мутахассислар эса иш ўрнини йўқотиб, вақтинча ишсизлар рўйхатига киради.

Ишсизлик, иш ўрнини йўқотиш аёлларда ўкинчли (аянчли) ҳистуйғулар қобиғида ўта мураккаб кечади, гўёки трагедия, ҳалокат, жудолик вужудга келганда ҳам экстравертлик, ҳам интровертлик хусусиятлари уйғунлашгандай юз беради. Эркаклар эса бундай вазиятларга матонат билан, иложи борича ҳиссиётларга берилмасдан, ақл-заковат маромларига тортилганлик тўйғуси устуворлигида намоён бўлади. Эркакларда ачиниш, хафахонлик кечинмалари тарзида ҳукм суриши, аста-секин унингтаъсир кучи пасайиши кузатилади. Бунда инсоннинг руҳий кечинмалари кескин ўзгаришининг асосий омиллари сифатида унинг иш даври ва ёши ижтимоий муаммо майдонида чиқади. Ёшнинг улғайиши янги муҳит, ўзгача шароит, нотаниш жамоа ва унинг нуфузи каби масалалар ечимига салбий муносабатни келтириб чиқаради. Мазкур объектта узоқ давр меҳнат фаолиятини бағишлаш ҳам фрустрация ҳолатини қаракатлантирувчи сафида асосий роль ўйнаши мумкин. Хуллас, ҳар иккала омил ҳам фрустрациянинг манбаи вазифасини ўтайди (бажаради), нохуш муваккат кечинмалар вужудга келиши, кечиши, ривожланиши жараёнларини узлуксиз равишда бажариб туради.

Ҳозирги замон меҳнат биржатаридида реориентация (қайта касбга йўллаш) ишлари олиб борилиши марказлаштирилган, махсус ходимлар компьютер хотирасига жойлаштирилган шаҳар, туман бўйича их-

тисослар бўйича ёки ихтисослараро мутахассислар рўйхати (зарурия, эҳтиёжи, талаби) билан иш излаб келган муҳтож шахс таништирилади. Аксарият меҳнат биржаларида психологлар етишмаганлиги туфайли тасодифий ходим иш билан таъминлаш, бўш ўринларни тулчириш билан шуғулланилади, холос. Аслида эса бу хизмат катор омилларни текшириш, ўрганишни тақозо этади, илмий психологик қонуниятлар асосида иш юритишни талаб қилади, чунончи:

1. Шахснинг фазилатлари, характерологик хислатлари.
2. Ҳиссий жабҳалари ва иродавий сифатлари.
3. Инсоннинг когнитив ва регулятив имкониятлари.
4. Эҳтиёжи, мотиви, мотивацияси, мотивировкаси.
5. Касбий майли, кизикиши, лаёқати.
6. Профессиограмма талабларига мослиги, касбий яроғлиги.
7. Иқтидори (истеъдоди), қобилияти, салоҳияти.
8. Касбий билимлари, кўникмалари, малакалари, маҳорати.
9. Умумий савияси, дунёқараши, маслағи (эътиқоди).
10. Саломатлиги, жинсий хусусиятлари, ёши.
11. Изланувчанлиги, ижодий имкониятлари, инновацияга нисбатан муносабати.
12. Ижтимоий етуқлиги, ташкilotчилик қобилияти.
13. Экстравертлиги ва интровертлиги.
14. Юксак инсоний туйғуларга (ахлокий, ақлий, нафосат, практик) эғалиги.
15. Фидоийлик, альтруистик, ватанпарварлик фазилатлари ус-тувордиги ва бошқалар.

Юқорида санаб утилган мезонлар бўйича текшириш ишлари бир неча методлар, методикалар орқали кўп серияли тажрибалар негизида амалга оширилади. Бунинг учун тестлардан қобилиятга, шахсга, ижодий-хотирага шахслараро муносабатга (оид), махсус ишлаб чиқилган материаллардан, мақсадли вазиятлардан, қийинлаштирилган топшириқлардан, муаммолардан, психологик тренинглардан, психодрамапардан ва бошқалардан фойдаланилади.

Олинган натижалар сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилин-гандан кейин муайян хулосалар чиқарилади. Хулосатар асосида реориентация субъекти розилигида ишга муҳтож шахс таклиф қилинган касбга йўнаттирилади. Иш жойнинг масофаси, унинг экологияси, сан-гигиенаси, маоши, истикболи, муаммоли жиҳат; три юзасидан мукамал фикр алмашилади, токи шартнома қонуний ҳужжат экан-лиги (қиймати)га зарар келтирмасин (баъзан келишувдан воз кечиш

атлари \ам юз бериб туради). Психологик кузатишларнинг кўрса-гига караганда, реориентация (касб танлашга йўллаш) каби бос-члардан ташкил топган бўлиб, улар киска фурсатда (муддатда) йтмши билан ўзаро муайян даражада тафовутланади. Жумладан, кас-Йий маориф, касбга йўллаш, касбга саралаш, касбий мослашиш тез-корликда, мукамал, ўзига хос хусусиятлари билан тавсифланади. дйникса, касбий мослашиш даври ўзига хос тарзда кечади, бир бос-кич иккинчиси билан силлик узвий боғланиб кетади. Касбнинг мод-дий (иктисодий) томони, ижтимоий фаоллик (нуфузга эгалик), маъна-вий таъминланганлик (руҳий кўтаринкилик ҳиссиётининг устувор-лиги) инсоннинг қайтатдан ижтимоий ҳаётдан ўз ўрнини топиш имко-нини яратади, унинг умрини узайтиради, руҳий имкониятлари, захи-ралари, потенцияси, резерви ишга тушишига пухта негиз ҳозирлайди. Реориентация (қайта касбга йўллаш) гуманистик психология та-мойилларини турмушга татбик этишга зарур шарт-шароитлар ярата-ди. Инсон омилини кадрлашга, бутун имкониятларини рўёбга чика-ришга, эзгу ният, орзу ҳавас, истак-хоҳиш ушалишига негиз вужудга келтиради. Кўп профилли касб-ҳунар эгалари сафини кенгайтиришга хизмат қилади, комилликка интилиш туйғусини жонлантиради, зарур билимлар, малакалар билан куроллантиришга тurtки беради.

Реориентация инсон имкониятини қайтатдан синашнинг манбаи ҳисобланиб, ўзини ўзи кашф қилиши, ўзини ўзи бошқариши, ўзини ўзи ташкиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи рефлексиялаш, ўзкни ўзи индентификациялаш каби шахс фазилатларини рўёбга чикаришга хизмат қилади.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ШАХС

УБОБ

ШАХС ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Умумий тушунча

Психология фанида инсон зотига хослик масаласи индивид (ло-тинча тeлтeл ажралмас, алоҳида зот деган маъно англатади), шахс, I индивидуаллик (яккахолик) тушунчалари орқали акс эттирилади. Катта ёшдаги руҳий соғлом (эси-хуши жойида) одамлар ҳам, чақалоқ ҳам, нутқи йўқ, оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган акли заиф-лар ҳам индивидлар деб аталади. Бироқ булардан биринчисинигина шахс деб аташ анъана тусига кириб қолган, чунки ўша зотгина ижтимоий мавжудод, ижтимоий муносабатлар маҳсули, ижтимоий та-раққиётнинг фаол қатнашчиси бўла олади. Индивид сифатида ёруғ дунёга келган одам ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эга-дир. Илк болалик чоғиданок индивид муайян ижтимоий муносабатлар тизими доирасига тортилади, бундай шахслараро муносабатлар тарзи тарихий шаклланган бўлиб, у ёшлигиданок шу тайёр (аждоқлар ярат-ган) ижтимоий муносабат, муомала, мулоқот тизими билан таниша боради. Ижтимоий қуршов (оила аъзолари, маҳалла аҳли, жамоатчи-лик, ишлаб чиқариш жамоаси), ижтимоий гуруҳ ичида (кишиларнинг оғушида, уларнинг қалб тўрисида) одамнинг бундан кейинги ривож-ланиши уни шахс сифатида шакллантирувчи, унинг онги ва иродаси-нинг хусусиятларига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳар. хил хусусиятли муносабатлар мажмуасини вужудга келтиради. ■

Жаҳон психологияси фанида онда-сонда учраб турадиган шахс-ни ижтимоий муҳитнинг султ маҳсули деб тушунтириш ва унда фаол-ликни инкор этиш, -ўта баҳсли фикрдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, шахснинг ижтимоий тажрибани ўзлаштириш жараёни одамнинг ўзича амалга ошираётган фаолиятига ва унинг билан қандай мақсад кўзлаётганига нисбатан муносабатини акс эттирувчи руҳий дунёси орқали намоён бўлади. Одатда фаоллик шахсга хос хулқ-атвор, фаолият, муомала мотивларида, установаларида, амалий

- цкмаларида кўзга ташланади. Бошқача сўз билан айтганда, фаол-мчхнинг атроф-муҳитдаги воқеликни эгаллашга интилган саъи-пакатларда вужудга келади. Шахснинг фаоллиги унинг ўз истиқоочун йўл-йўриқ танлашда, уни ўзлаштиришда, қаётда ўз мавқеи ва ўрнини топишда гавдаланади.

Бир хил турмуш шароитлари шахс фаоллигининг турли шакллари яратиш ҳамда ҳар хил ҳаётий вазиятни вужудга келтириш имкониятига эга. ҳаётда бирон бир танбەҳ беришнинг ўзи кимгадир руҳий хисни уйғотса, бошқа бирининг сиртига ҳам юкмаслиги учрайди. Шундай қилиб, одамга таъсир қилувчи барча ташки кўзгатувчилар ижтимоий шарт-шароитларга, фаолиятнинг ички тарбиявий қисмлари (томонлари, жиҳатлари, жабҳалари, таркиблари) тузилиши йиғиндиси билан бойитилиши эвазига шахс деган тушунча ҳосил бўлади.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жиҳатларидан бири - бу унинг индивидуаллигидир, яъни яққаҳоллигидир. Индивидуаллик деганда, инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг бетакрор бирикма-си тушунилади. Индивидуаллик таркибига характер, темперамент, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ҳукмрон хусусиятлар йиғиндиси, ирода, фаолиятлар мотивлари, инсон маслағи, дунёқараши, иқ-тидори, ҳар хил шаклдаги реакциялар, қобилиятлари ва шу қабилар қиради. Психик хусусиятларнинг бирикмасини айнан ўхшаш тарзда акс эттирувчи инсон мавжуд эмас. Масалан, яқин одамдан айрилган-лиги қайгу-алам, унинг билан бирга эса қаётда тиклаб бўлмовчи ва бошқаларда такрорланувчи фазилатлар мураккаб воқеликнинг мангуликка йўналиши билан изоҳлаш мумкин. Шахс ўзининг кадр-қиммати ва нуқсонлари билан ижтимоий турмушда фаол иштирок қилиши, таълим ва тарбия ёрдамида юзага келган ўзининг кучли ва кучсиз жиҳатлари билан яққол, бетакрор олий зотдир.

Одам жамиятда турли гуруҳлар фаолиятида қатнашар экан, кўпинча, уларда ҳар хил вазифаларни (функцияларни) бажаради, Узаро ҳеч бир унгамаган ролларни ижро этади. Масалан, ота-онанинг, оиланинг "эгови", инжик, "Зўравон" бола ўз тенгқурлари Даврасида эқтиётқорона ҳаракат қилиб, ўзини тамоман бошқача тута-Ди. Шунингдек, жиддий, талабчан ва хизмат вақтида бошқаларга Кўшилмайдиған саёҳат даврида, меҳнат фаолиятида, ҳашар ва ҳамкорликда, улфатчиликда ҳазилкаш ва қизикчига айланиши мумкин. Юкорида келтирилган масалалардан бигга одамнинг ўзи турли вазиятларда мазмун жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши ролларни бажаради. Аксарият ҳолларда одам турли-туман вазиятларга, шароитларга

мос, уларга мутаносиб бўлган жиҳатларни (жабҳаларни) намоён қилади, унинг оилада, хизмат вазифасида, жамоатчилик орасида, спорт мусобақасида ва шу сингариларида ўз зиммасига олган ролларни бир-бирига қарама-қарши эмас, балки ўзаро ҳамроҳанг тарзда ўйнайди. Ана шу инсон фазилатларининг, хислатларининг, сифатларининг бир-бирига мослиги шахснинг яхлитлигини кўрсатувчи адоматлардан бири бўлиб, ундаги қарама-қаршилиқ, зиддият ва шаклланиб улғирмаган хусусиятларнинг кўрсаткичи унинг турли вазиятларда бажариладиган ролларнинг ўзаро бир-бирига зидлиги ёки номуносивлиги ҳисобланади.

Инсон жамиятнинг турли гуруҳларида одамларнинг ўз зиммасига олган вазифалари ва роллари қанчалик ранг-баранг бўлмасин, турмушдаги мавқеи кўп маъно, кўп қиррали хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, инсон шахсига тўла мос келадиган ҳақиқий тавсиф бе-риш имконияти сақланиб қолади. Унга бериладиган тавсиф фақат унинг ўйнайдиган асосий ролларини, эгаллаган мавқеининг индивидуаллигини намоён қилувчи мотивларини аниқлаш билан эмас, балки унинг ишлаб чиқаришга, моддий бойликларни ўзлаштиришга нисбатан муносабатини ўрганиш орқали берилади. Ўзбекистонда инсон шахсига бериладиган асосий тавсиф унинг асосида гуманистик, мус-тақил, ҳуқуқий жамият қуриш жараёнига нисбатан ва бу ижтимоий жараёнда фаол қатнашиши каби муҳим мезонларга асосланади.

Жаҳон психология фанининг илғор тараққийпарвар, гуманистик тадқиқотчиларнинг тажрибасида кўрсатилишича, шахснинг психологик тузилиши, психологик хусусиятлари (характер хислати, т'емпермент хусусиятлари, иродавий сифатлари, аклий қобилиятлари, истеъдод даражалари, барқарор қизиқишлари, ҳукмрон мотивлари. ҳиссиёти ва шу қабиларнинг бирикмаси (мажмуаси) ҳар бир яққол, алоҳида одамда бетакрор, барқарор, турғун бирликни ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида шахснинг психологик тузилишининг нисбийлиги, қатъийлиги, стереотиплиги тўғрисидаги фикрни қатъий тасдиқлашга имкон яратади.

Психик ҳолатлар, ҳодисалар (ҳиссиёт, хоҳиш, орзу, тафаккур ва шу қабилар) узлуксиз равишда ўзгариб туриши, ижтимоий гуруҳларда, ҳаётнинг вазиятларда одам ўз зиммасига олган ролларига алоқадор ҳудудатворнинг ўзгариши, ёшни улғайиб бориши ҳам шахснинг психологик қиёфаси (миллийлик, этник таъсир асосида) муайян даражада барқарорликни сақлайди. Мазкур нисбий барқарорлик одам қатнашадиган унинг яшаш шароитлари, жисмоний хусусиятларининг қиёфаси

н уйғуиликиа шаклантирувчи ижтимоии муносаотлар иигинди-
«нг аоимийлиги билан узвий боғлиқдир. Бирок биз қайд қилиб
СИИИП1 .

» н доимилик нисбии хусусиятга эгадир. Чунки шахсни психик
зилишининг ўзгариши жаҳон психологларининг бир қатор
тадқиқотларида ўрганилган. Бу ўзгаришлар одамнинг яшаш муҳити,
амалга оширадиган фаолиятида намоён бўлувчи ҳисобланиб, улар
ижтимоий таъсир, тарбия шароитига бевосита алоқадордир.

Демак, шахснинг нисбатан барқарор ва нисбатан ўзгарувчан ху-
сусиятлари инсон хислатларининг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигидан
таркиб топувчи мураккаб бирликдан иборатдир. Одатда шахсни пси-
хологик жиҳатдан ўрганиш ўз таркибига икки асосий илмий муаммо-
ни камраб олади.

2. "Эндопсихика» ва «Экзопсихика" хақида тушунча

Юқориди таъкидлаб ўтилган илмий муаммолардан биринчиси бир
шахсни бошқа одамлардан ажратиш турадиган индивидуал чу_зи-
лишига эга эканлигидир. Ушбу яққол психологик муаммони ҳал қи-
лиш шахснинг мазкур тузилишининг ички шароитларида ифодала-
нувчи хулқ-атворни олдиндан башорат қилиш имкониятини яратади.
Мазкур масаланинг кўйилиши даставвал таълим ва тарбия эҳтиёжла-
ридан, ташкилотчиликка оид фаолият соҳалари ва бошқа эҳтиёжлар
замиридан келиб чиқади. Лекин бу масалани илмий асосда ҳал қилиш
бошқа муаммони, яъни шахсни тоифаларга ажратиш (типология),
унинг энг муҳим, мукаммап тузилишини аниқлаш билан боғлиқдир.
Дарҳақиқат, шахс типологияси, шахсни типологик таҳлил қилишнинг
энг нозик, ибратли жиҳатларини чеклаб ўтиш, у хақида етарли дара-
жада тўла тасаввурга эга бўлишни хоҳласак, унинг энг умумий тасви-
рини умумлашган тарзда таъкидлаб ўтиш лозим.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала зса бундай
тузилишнинг бир қанча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади,
бинобарин, ушбу бўлақларнинг йиғиндиси яхлит инсон шахсини ву-
жудга келтиради. Жаҳон психологияси фанида психологлар шахсни
психологик тузилишнинг таркибий қисмларини турли моҳиятига
асосланиб туркумларга ажратишни (классификациялашни) тавсия эт-
мокдалар.

Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табиий) ва иж-
тимоий (социал) омил (фактор) нинг, воқеликнинг таъсири остида
Шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдик-

ловчи назария юксак мавқени эгаллаб турибди. Мазкур назарияга би,| ноан "ички Психик" ("эндопсихик" - юнонча "эндо" ички дега|| маънони билдиради) қисмларга ажратилади, деган гоъни илгари сурц! лади. Ушбу талқинга кўра "эндопсихика" шахснинг психик тузилц] шининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функция, ларнинг ўзаро боғлиқлиги акс эггирилади. Унинг негизида инсоннинг нерв-психологик тузилиши билан "эндопсихик" айнан бир нарса де. ган тушунчани тасдиқлаш ётади, гўёки у одам шахсининг ички меха-низмини юзага келтиради. Психик тузилишнинг "экзопсихик" қисми бўлса шахснинг ташки муҳитига нисбатан муносабатини, шахсга қа-рама-карши бўлган барча жихатларини, шахслараро ва объектив му. носабатини белгилайди. "Эндопсихика" ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, хаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш хислатларини, ихтиёрсиз хара-катларни ва шу каби фазилатларни акс эттиради. "Экзопсихика" эса ўз таркибиде шахс муносабатларининг тизимини ва унинг кизиқиш-лари, майллари, идеаллари, маслаги, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳис-сиётларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни ва шу сингари-ларни камраб олади. Табиий омилга (асосга) эга бўлган "эндопси-хика" биологик шарт-шароитларга боғлиқдир, аксинча, "экзопсихика" ижтимоий воқеликлартаъсири остиде юзага келади, таркиб топади ва такомиллашиб боради.

Шахснинг таркиб топиши бир қатор омилларга боғлиқ деган на-зариянинг намояндалари бўлмиш ҳозирги замон узоқ чет эл (АҚШ. Англия, Франция, Германия, Швеиария ва бошқалар) психологлари оқибат натижасиде шахснинг тузилишини ўша иккита асосий омил-ларга, яъни биологик ва ижтимоий (социал) воқеликларнинг таъсири-га боғлиқ бўлган гузилишининг мавжудлигидан манфаатдордирлар. Объект-субъект муносабатини белгилайди. "Эндопсихика" ўз навба-тиде шахснинг таъсирланиши, идрок. тасаввур, хотира, тафаккур, ха-ёл жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш хислат-ларини, ихтиёрсиз (идеомотор) ҳаракатларини ва шу каби фази-латларини акс эттиради. "Экзопсихика" эса ўз таркибига хос муно-сабатларининг тизимини ва унинг кизиқишлари, майллари, идеалла-ри, установакалари, маслаги, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётлари-ни, эгалланган билимларни камрайди.

Психология фаниде кескин қайта қуриш жадал суръатлар билан давом этаётган бир даврде юқорида т&ҳлил қилинган кўш (икки) омил-лик концепциясига қандай муносабатде бўлиш мақсадга мувофик?

)Кумладан, диалектик материализм дарғаларининг ибораси би-айтганда, инсон шахсининг моҳияти барча ижтимоий муносабат-йигиндисидан иборат, бу ифодага ўта кескин эътироз билдиришга ат „ўқ. Чунки шахс ижтимоий мавжудод бўлганлиги (микромухит яхсули эканлиги тан олинмаса-да) учун унда табиий-биологик тузи-пиш аломатлари сақланиб қолиши табиий ҳолдир. Масалан, шахс ту-чилишида биологик ва ижтимоий (социал) омилларни бирламчи деб эътироф қилиш муаммонинг бир томони (уларни ҳисобга олиш, ал-батта зарур), лекин иккинчи томони уларнинг ўзаро муносабатларини „ай тарзда тушунишда ўз ифодасини топади. Кўпгина психологлар-нинг фикрича, бизнинг нуқтаи назаримизча, кўш омиллик назария-нинг баҳсли жабҳаси шундан иборатки, бу назария ижтимоий омил билан биологик воқеликни, муҳит билан биологик тузилишни, "эк-зопсихика" билан "эндопсихика" ни механик равишда бир-бирига қа-рама-қарши қўяди, ўзаро таъсир этиш муаммосига лоқайдлик билан муносабатда бўлади. Мазкур концепция вақиллари шахснинг шаклла-ниши ва унинг тузилишига таъсир қилувчи табиий ва ижтимоий омиллар ички имкониятлари мавжуд эканлигини ҳисобга олмайдилар. Таъкидлаб ўтилган фикрларни тасдиқлаш мақсадида улар ўтказган тажрибаларига мурожаат қиламиз. Қўш омиллик назария тадқиқотчилари тажрибаларида 80-130 см баландликдаги одамлар-нинг шахс ҳислатларини таркиб топтириш ўрганилган. Бунинг нати-жасида улар шахснинг тузилишида кўп ҳислатлари ўхшашлиги топилган. Бундай одамларнинг бўйи паст (пакана) бўлишларидан ташқари, уларнинг тузилишида ҳеч қандай нуқсон ва камчилик йўқ эканлиги аниқланган. Бундай тоифага қирувчи кишиларда болаларга хос қулгини, ҳеч бир танқидсиз оптимизмни, ўта соддаликни, муайян даражада ҳиссий (эмоционал) зўриқишни талаб қиладиган вазиятга нисбатан чидамлилиқни, уят ҳиссининг камроқ эканлигини учратиш мумкинлиги. Шахснинг ҳислатларига на "эндопсихика", на "экзопси-хика" қисмларини киритиш мумкин эмас. Чунки шахснинг сифатлари митти одамларнинг психик хусусиятларининг маҳсули бўлиб, улар бўйига нисбатан ўз тенгқурлари ўртасидаги фарқ аниқланган даврдан эътиборан шундай бир ижтимоий вазиятда пайдо бўлиши, таркиб то-пишининг такомиллашиши табиийдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, теварак-атрофдагиларнинг митти одамларга бўйдор кишиларга қараганда бошқача муносабати, уларнинг писанд қилмас-лиги, камситилиши, улар ҳам барча қаби нарсаларни ҳис қилиш, орзу Қилиш, ажабланиш, ҳайрон қолиш сабабли уларда шахснинг ўзига хос

тузилиши вужудга келади. Бундай яккол вокелик уларнинг рухий эзилишини, баъзан бошқаларга, ҳатто ўзларига нисбатан тажавузкорона йўл тутишларини никоблайди, холос. Мабодо биз митти одамлар (лицепутлар) ўзлари билан бап-баровар бўйли кишилар муҳитида яшай-ди деб тасаввур қилсак, у ҳолда уларда ҳам теварак-атрофдаги бошқа одамлардаги каби мутлако бошқача шахсий фазилатлар, хусусиятлар, хислатлар, сифатлар мужассамлашиши мумкин бўлар эди.

Тараққийпарвар (гуманистик) психология фанида таъкидланганидек, шахс тузилишидаги табиий, органик жиҳатлар ва ҳолатлар унинг ижтимоий шарт-шароитларига боғлиқ таркибий қисмларидир. Шахс тузилишидаги табиий (анатомик-физиологик ва бошқа сифатлар) ва ижтимоий омиллар яхлит бирликни ташкил қилади ва улар ҳеч маҳал ихтиёрсиз равишда бир-бирига карама-карши қўйилишига йўл қўймаслик керак.

Шундай қилиб, илмий психология (материалистик деб аташдан сакланиш мақсадида) фанида барча категорияларга умумбашарий, умуминсоний тамойил нуқтаи назардан ёндашиш шахс тузилишида табиий (биологик) ва ижтимоий (социал) омиллар ролини тан олади, инсон шахсидаги биологик ва ижтимоий воқеликларни атиги шуларнинг негизида карама-карши қўйишгатавқидий муносабатдабўлади.

Шахс муаммосини диалектик материализм позициясида туриб ҳимоя қилувчи собик совет психологияси ва бошқа тараққийпарвар йўналиш вакиллари шахснинг фаоллиги теварак-атрофдаги олам билан бўладиган ўзаро муносабат жараёнида фаолият вужудга келиши мумкин деган таълимотга асосланади. Шахсни фаоллигининг манбаи унинг эҳтиёжлари ҳисобланиб, худди шу эҳтиёжлар одамни муайян тарзда ва маълум йўналишга қаракат қилишга ундайди. Худди шу бондан эҳтиёж шахс фаоллигининг манбаи сифатида юзага келади ва унингяккол турмуш шароитига боғликлигини акс эттирувчи ҳолатдир.

Эҳтиёжларда шахснинг яккол ижтимоий турмуш шароитларига боғликлиги мотивлар тизими (мотивация) сифатида ўзининг фаол жабҳалари билан ифодаланади. Мотивлар маълум эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фаолиятга нисбатан моликликдир, деган таърифланишга мутлако мосдир. Психология фанида қизиқишлар деганда, одамларнинг билиш жараёнига йўналтирилган эҳтиёжларнинг ҳисгий акс этишидир. Билиш эҳтиёжларини шахс томонидан қондирилиши унинг билимларидаги узилишларини тўлдиришга, таълим вазиятларига тўғри мослашишга ҳамда уларни тушунишга зарур имкониятлар яратади ва ёрдам беради.

Эътикод одамнинг шахсий қарашлари, хулк-атвор тамойиллари, пммй дунёқарашларига асосланиб ҳаракат қилишга ундовчи англа-гилган эҳтиёжлар мажмуидир. Эътикод шаклида юзага келадиган эҳ-тиёжларнинг мазмунини одамни қуршаб турган табиат ва у яшайдиган жамият ҳақидаги билимлар ҳамда уларни муайян даража-па шахс томонидан англаш ҳосил бўлади ва аста-секин турли ташқи таъсирлар ёрдамида такомиллашиб боради.

Инсонда вужудга келадиган тилаклар саъи-ҳаракатлар мотивла-ри ҳисобланиб, бу мотивларда айнан шу вазиятда бевосита яккол на-моён бўлмаган турмуш ва ривожланиш шароитларида эҳтиёжлар ифодаланади.

Шахснинг психик тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучлари инсоннинг ҳаёти-фаолияти давомида ўзгариб турувчи эҳтиёжлари би-лан уларни қондиришнинг ҳақиқий имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар бўлиб ҳисобланади. Булар тўғрисида жаҳондаги илмий психологик адабиётларда бир қатор қимматли ва бой материаллар мавжуддир.

Одатда шахсни ривожлантириш, шакллантириш, таркиб топти-риш, камолотга етказиш мавжуд қарама-қаршиликларни, зиддиятли вазиятларни енгиш, иродавий зўр бериш, зўриқиш, танглик, жиддий-лик ҳолатларини бошқариш, ўзини қўлга олиш орқали ушбу фаолият-ни амалга оширишнинг оқилона, омилкор воситаларини (йўллари, усуллари, операциялари, кўникмалари, укувлари, малакалари, одатла-ри, ҳаракатлари, саъи-ҳаракатлари кабиларни) ўзлаштириш, эгаллаш натижасида вужудга келади. Буларнинг барчаси имитация (такдид), идентификация, рефлексия, стереотипизация, таълим, ўқитиш, ўқиш, ўрганиш, ўргатиш, сабоқ олиш, ўзлаштириш, мустақил билим олиш жараёнида юзага келтирилади. Мазкур ҳолатда аниқ фаолият орқали эҳтиёжни қондириш қонуний равишда янада юксакрок, юкори босқичдаги янги хусусиятга эга бўлган эҳтиёжни туғдиради.

Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг туғилиши, тараққиёти, уларни саралаш ва шакллантириш ҳамда мустақил, демократик, ҳуқуқий жа-мият кишисига хос бўлган миллий, ҳудудий маънавият, руҳият ва кадриятларнинг қонуниятларига, хоссаларига, механизмларига асос-ланган шарқона, ўзбекона юксак ахлоқий ҳисларга эга инсонларни вояга етказиш республикамиз психолог олимларининг олдида турган асосий вазифаларидан биридир. Бунинг учун психологлар кўп тажри-баларда синалган (ишончли, валидли, репрезентатив) тестлар, метод-лар (инновацион хусусиятли), методикалар (уларнинг инвариантлари,

вариациялари, модификациялари), муайян касбий малакалар, услуб|Д куруллар (кўрсатмалар, тавсиялар, ишламалар, модуль ва рейтинг т.д.И зимлари), замонавий техник воситалар билан тўла-тўқис курулланц.,» лари, назарий ва амалий билимларни эгаллашлари, олинган нати>ка.В ларни кўп киррали (сифат, миқдор, корреляцион, дисперсион, фактопИ ва хоказо) таҳлил кила билишлари, чуқур талкин кила олишлари мут-К' лако зарурдир. Чунки буларсиз шахсни комил инсон сифатида шакл-И лантириш, камол топтириш мумкин эмас, бинобарин, иккиёкдама! ўзаро таъсир бундай имконият яратишга кодир.

3. Чет эл психологиясида шахс назариялари

Жаҳон психологияси фанида шахснинг камолоти, унинг ривож-1 ланиши тўғрисида хилма-хил назариялар яратилган бўлиб, тадқиқот-1 чилар инсон шахсини ўрганишда турлича позицияда турадилар ва муаммо моҳиятини ёритишда ўзига хос ёндашишга эгадилар. Маз-1 кур назариялар каторига биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психоаналистик, бихевиористик кабиларни киритиш мумкин. Қуйида санаб ўтилган назариялар ва уларнинг айрим намо-1 яндалари томонидан шахсни ривожлантиришнинг принциплари тўғрисидаги карашларига тўхтаиб ўтамиз.

Биогенетик назариянинг негизида инсоннинг биологик етилиши I бош омил сифатида қабул қилинган бўлиб, колган жараёнларнинг та- раққиёти ихтиёрий хусусият касб этиб, улар билан ўзаро шунчаки \ алоқа тан олинади, холос. Мазкур назарияга биноан, тараққиётнинг! бош мақсади - биологик детерминантларига (аникловчиларига) кара-тилади ва уларнинг моҳиятидан социал-психологик хусусиятлар кел-, тирилиб чиқарилади.

Тараққиёт жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг (универсал босқичи сифатида шарҳланади ваталкин қилинади.

Биогенетик қонунни Ф.Мюллер ва Э.Геккеллар кашф қилишган. ' Биогенетик қонуният органнинг тараққиёти назариясини ташвиқот қилганда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Бирок органнинг индивидуал ва тарихий та- раққиёти муносабатларини тушунтиришда қўпол хатоларга йўл қўйган. Жумладан, биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг индивидуал тараққиёти (онтогенез) бутун инсоният тарихий та- раққиётининг(филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди, деган ғоя ётади.

Немис психологи В.Штерннинг фикрича, чакалок (янги туғил-бола) хали у одам эмас, балки факат сут эмизувчи хайвондир, у ти ойликдан ошгач, психик тараккиёти жиҳатидан факат маймунлар паражасига тенглашади, икки ёшида эса оддий одам холига келади, д_ш ёшларда ибтидоий лода ҳолатидаги одамлар даражасига етади, мактаб давридан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида ўрта аср кишилар онгига ва ниҳоят етукли даврдагина Иб-18 ёшларда) у ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

Биогенетик назариянинг йирик намояндаларидан бири бўлмиш америкалик психолог С.Холл психологик тараккиётнинг бош конуни деб "рекапитуляция конуни" ни (филогенезни кискача такрорлашни) ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенездаги индивидуач тараккиёт филогенезнинг муҳим боскичларини такрорлайди. Олимнинг талқинига биноан, гўдаклик хайвонларга хос тараккиёт палласини қайтаришдан бошқа нарса эмас. Болалик даври эса қадим.ги одамларнинг асосий машғулоти бўлган овчилик ва балиқчилик даврига айнан мос келади. 8-12 ёш оралиғида ўсиш даври ўсмирларда ёшидан иборат бўлиб, ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолот чўккисига ҳамоҳангдир. Успиринлик эса жинсий етилишдан (12-13) бошланиб то етуклик даври кириб келгунга қадар (22-25 ёшгача) давом этиб, у романтизмга эквивалентдир. С.Холлнинг талқинига караганда, бу даврлар "бўрон ватазийқлар", ички ваташки низолар (конфликт) дан иборат бўлиб, уларнинг кечиши давомида одамда "индивидуалдик туйғу" си вужудга келади. Шахс ривожланишининг ушбу назарияси ўз даврида бир талай танқидий мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтади, чунки инсон зотидаги ривожланиш боскичлари филогенезни айнан такрорламайди ватакрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис "конституцион психологияси" (инсоннинг тана тузилишига асослаган назария) намояндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э.Кречмер шахс (психологияси) типологияси негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан ўсишининг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик Мавжуд, деб тахмин килади. Э.Кречмер одамларни иккита катта гу-Рухга ажратади ва унинг бир бошқа циклоид тоифасига хос (тез кўзгапавчи, ҳис-туйғуси ўта барқарор), иккинчи учиди эса шизоид тоифасига (одамови, муносабатга кийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) хос одамлар туришини айтади. Бу тахминини у шахс ривож-

ланиши даврига кўчиришга ҳаракат килади, натижада ўсмирлард. циклоид хусусиятлари, (ўта кўзгалувчанлик, тажовузкорлик, аффектив табиатлилик, илк ўспиринларда эса шизоидлик хусусиятлари бўлади, дея хулоса чиқаради. Лекин инсонда биологик шартланган сифатлар ҳамиша етакчи ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, чунки шахснинг индивидуал-типологик хусусиятлари бир-бирига айнан мос тушмайди.

Биогенетик назариянинг намоёндалари америкалик психологла! А.Гезелл ва С.Холл тараққиётнинг биологик моделига чамалаб иш кўрадилар, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгиланиш никллари ўзаро ўрин алмашиниб туради, деган хулосага келадилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши Зигмунд Фрейднинг шахс талқинида ўз ифодасини топган. Унинг таълимотига биноан, шахснинг барча хатти-ҳаракатлари (хулқи) онгсиз биологик майллар ёки инстинктлар билан шартланган, айниқса биринчи навбатда, у жинсий (сексуал) майлига (либидога) боғлиқдир, Бунга ўхшаш биологизаторлик омиллари инсон хулқини белгиловчи бирдан-бир мезон ёки бетакрор туртки ролини бажара олмайди.

Биогенетик назариянинг карама-қарши кўриниши - бу аксил қутбга жойлашган соиогенетик назария ҳисобланади. Социогенетик ёндашишга биноан, шахсда рўй берадиган ўзгаришлар жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, уни қуршаб турган одамлар билан ўзаро муносабати воситаларидан келиб чиққан ҳолда тушутирилади. Ижтимоийлашув назариясига кўра, инсон биологик тур сифатида тугилиб, ҳаётнинг ижтимоий шарт-шароитларининг бевоситатаъсири остида шахсга айланади.

Ғарбий Европанинг энг муҳим нуфузли назарияларидан бири -бу роллар назариясидир. Ушбу назариянинг моҳиятига биноан жами-ят ўзининг ҳар бир аъзосига статус (ҳақ-ҳуқуқ) деб номланган хатти-ҳаракат (хулқ) нинг барқарор усуллари мажмуасини тақлиф қилади. Инсон ижтимоий муҳитда бажариши шарт бўлган махсус роллари шахснинг хулқ-атвор хусусиятида, ўзгалар билан муносабат, мулоқот ўрнатишида сезиларли из қолдиради.

АҚШда кенг тарқалган назариялардан яна биттаси - бу индивидуал тажриба ва билимларни эгаллаш (мустақил ўзлаштириш) назариясидир. Мазкур назарияга биноан шахснинг ҳаёти ва унинг воқеликка нисбатан муносабати кўпинча кўникмаларни эгаллаш ва билимларни ўзлаштиришнинг самараси кўзгатувчини узликсиз ра-

шда мустахкамланиб боришнинг маҳсулидир. (Э.Торндайк, Б.Скин-
нер, Вахоказо).

К.Левин томонидан тавсия қилинган "фазовий зарурат майдони" назарияси психология фани учун (ўз даврида) муқим аҳамият касб этади. К.Левиннинг назариясига кўра индивиднинг хулқи (хатти-харакати) психологик куч вазифасини ўтовчи иштиёқ (интилиш), мак-сад (ният) лар билан бошқарилиб турилади ва улар фазовий зарурат майдонининг кўлами ва таянч нуқтаеига йўналтирилган бўлади.

Юқорида таҳлил қилинган (шарҳланган) ҳар бир назария шахснинг ижтимоий хулқи (хатти-харакати) ни ўзгалар учун ёпик ёки маҳдуд муҳит хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради, бу ўринда одам хоҳлайдими ёки йўқми бундан катти назар мазкур шароитга мослашмоғи (кўникмоғи) зарур, деган ақидага амал қилинади.

Бизнингча, барча назарияларда инсон ҳаётининг ижтимоий-тарихий вазиятлари ва объектив шарт-шароитлари мутлақо эътиборга олинмаганга ўхшайди.

Психологияда психологик ёндашиш ҳам мавжуд бўлиб, у биогенетик, социогенетик омилларнинг кимматини камситмайди, балки психик жараёнлар тараккиётининг биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисоблайди. Ушбу ёндашишнинг учта мустақил йўналишга ажратиб таҳлил қилиш мумкин, чунки уларнинг ҳар бири ўз моҳияти, маҳсули ва жараён сифатида кечиши билан ўзаро тафовутланади.

Психиканинг иррационал (аклий биийш жараёнларидан гашкари) таркибий қисмлари бўлмиш эмоция, майл ва шу қабилар ёрдамида шахс хулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика дейилади. Мазкур назариянинг йирик намоёндаларидан бири - бу америкалик психолог Э.Эриксондир. У шахс ривожини 8 та даврга ажратади ва уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос бетақрор хусусиятга эгадир.

Бигини давр - гўдақлик. Ушбу даврда гўдақда онгсизликка эсосланган ташқи дунёга нисбатан "ишонч" туйғуси вужудга келади. Бунинг бош сабабчиси ота—онанинг меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги ва жонқуярлигининг нишонасидир. Агарда гўдақда ишонч негизи пайдо оўлмаса, балки борлиққа нисбатан ишончсизлик ҳисси туғилса, у так-Дирда вояга етган одамларда маҳдудлик, умидсизлик шаклида акс этувчи хавф вужудга келиши, эҳтимол.

Иккинчи даврда, яъни илк болаликда жонзодда ярим мустақил-Пик ва шахсий кадр-киммат туйғуси шаклланади ёки аксинча, уларнинг қарама-қаршиси бўлмиш уят ва шубҳа ҳисси ҳосил бўлади. Болада мустақилликнинг ўсиши, ўз танасини бошқаришга кенг имко-

ният яратиб, бўлғусида шахс хусусиятларига айланувчи тартиб ва ин. Ж тизом, масъулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғуларини таркиб топти. I ришга пухта замип ҳозирлайди.

Учинчи давр - ўйин ёши деб аталиб 5 ёшдан 7 ёшгача бўлган ! болаларни ўзига камраб олади. Мазкур даврда ташаббус туйғуси, кай-сидир ишни амалга ошириш ва бажариш майлини таркиб топтиради, Мабодо унда хоҳиш-истакни рўёбга чиқаришнинг йўли тўсиб кўйил- I са, ушбу ҳолатда бола ўзини айбдор деб ҳисоблайди. Мазкур ёш дав- I рида давра, яъни гуруҳий ўйин, тенгкурлари билан мулоқотга I киришиш жараёнлари муҳим аҳамият касб этади, натижада боланинг [турли роллар синаб кўришига, хаёлотни ўсишига имкон яратилади. I Худди шу даврда болада адолат туйғуси, уни тушуниш майди туғила | бошлайди.

Тўртинчи давр - мактаб ёши деб номланиб, ундаги асосий ўзга- I ришлар кўзлаган мақсадга эришиш қобилияти, уздабуронлик ва маҳ- I сулдорликка интилиш туйғуси билан ажралиб гуради. Унинг энг муҳим қадрияти - омилкорлик ва маҳсулдорликдан иборатдир. Ушбу ёш даврининг салбий жиҳатлари (иллатлари) ҳам кўзга ташланади ва . уларнинг каторига ижобий хислатлари етарли даражада бўлмаганли-ги, онги ҳаётнинг барча қирраларини камраб ололмаслиги, муаммо-ларни ечишда ақл-заковатнинг етишмаслиги, билимларни ўзлашти-ришда қолоклиги (сузтлиги) ва ҳоказо. Худди шу даврда шахсда меҳнатга нисбатан индивидуал муносабати шакллана бошлайди.

Бешинчи давр - ўспиринлик - ўзининг бетакрор хислати, инди-видуаллиги ва бошқа одамлар билан кескин тафовутланиши билан тавсифланади. Шунингдек, ўсмирлик шахс сифатида ноаниқлик, му-айян ролнинг удаламаслик, катъиятсизлик сингари нуқсонларга (ил-латларга) эгадир. Мазкур даврнинг энг муҳим хусусияти "ролни кечиктириш"нинг ўзгариши ҳисобланиб, бирмунча тараққиёт босқи-чига кўтарилишининг дақиқасидир. Унда ижтимоий ҳаётда бажараёт-ган ролларининг кўлами кенгаяди, лекин уларнинг барчасини жиддий эгаллаш имконияти мавжуд бўлмайди, ваҳоланки бу кезде ўспирин ролларда ўзини синаб кўриш билан чекланади, холос. Эриксон ўспи-ринларда ўз-ўзини англашнинг психологик механизмларини батафсил таҳлил қилади, унда вақтни янгича ҳис қилиш, психосексуал ки-зиқиш, патоген (касаллик қўзғатувчи) жараёнлар ва уларнинг турли кўринишлари намоён бўлишини шарҳлайди.

Олтинчи давр - ёшлик бошқа одамга (жинсга) нисбатан психоло-гик интим яқинлашув қобилияти (укуви) ва эҳтиёжи вужудга кели-

иц билан ажралиб туради. Айниқса, жинсий майл бу соҳада алоҳида ўрин тутаяди. Бундан ташқари, ёшлиқ танҳолик ва одамовилиқ каби бехосият хусусиятлари билан тафовутланади.

ЕШ11'Ш-ЖМЕ " етуклик даври деб аталиб, қаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнатга, ижодиётга, ғамхўрликда, пушт колдирришда, тажриба узатишда ва бошқаларда) маҳсулдорлик туйғуси унга узлуксиз равишда ҳамроҳ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга ошишида туртки вазифасини бажараяди. Шунингдек, мазкур даврда айрим жиҳатларда турғунлик туйғуси нуксон (иллат) сис)атида ҳукм суриши ҳттимолдан ҳоли эмас.

Саккпзинчи давр, яъни қарилиқ инсон тарикасида ўз бурчини удалай олганлиги, турмушнинг кенг қамровлиги, ундан қаноатланганлиги (коникқанлиги) туйғулари билан тавсис)ланади. Салбий хусусият сис)атида ушбу ёшда ҳаётдан, фаолиятдан ноумиддилиқ, улардан кўнгил совиш ҳис-туйғуларини таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Донолик, софлик, гуноҳлардан фориғ бўлишлиқ бу ёшдаги одамларнинг энг мух.им жиҳати, саховати ҳисобланади, бинобарин, ҳар бир алоҳида олинган ҳолатга ннсбатан шахсият ва умумият нуктаи назардан қараш уларнингғолий ҳиммати саналади.

Э.Шпрангер "Успиринлик даври психологияси" деган асарида кизларнинг 13 ёшдан 19 ёшгача, йигитларнинг эса 14 ёшдан 22 ёшгача киритишни тавсия қилади. Ушбу ёш^даврида юз берадиган асосий ўзгаришлар Э.Шпрангер бўйича:

- а) шахсий "Мен" ни кашф қилиш,
- б) рефлексиянинг ўсиши,
- в) ўзининг индивидуштлигини англаш (тушуниш) ва шахсий хусусиятларини эътироф қилиш,
- г) ҳаётий эзгу режаларининг пайдо бўлиши,
- д) ўз шахсий турмушини англаган ҳолда қуриш установаки ва хоказо. Унинг фикрича, 14-17 ёшларда вужудга келадиган инқирознинг моҳияти уларга катталарнинг болаларча муносабатидан қутулиш туйғусини туғилишидан иборатдир. 17-21 ёшларнинг яна бир хусусияти - ўзининг тенгқурлари ва жамоатчилик қуршовидан "узилиш инқироzi" ва танҳолик туйғусининг пайдо бўлишидир. Бу ҳолатни тарихий шартланганлик шарт-шароитлар ва омиллар вужудга келтиради.

Э.Шпрангер, К.Бюлер, А.Маслоу ва бошқалар персонологик назариянинг йирик намояндалари бўлиб ҳисобланадилар.

Когнитивистик йўналишнинг асосчилари қаторига Ж.Пиаже, Дж. Келли ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ж.Пиаже интеллект назарияси иккита муҳим жиҳатга ажратилган бўлиб, у интеллект функциялари ва интеллектнинг давлари таълимотини ўз ичига қамраб олади. Интеллектнинг асосий функциялари қаторига уюшқоқлик (тартиблилик) ва адаптация (мослашиш, кўникиш) дан иборат бўлиб, интеллектнинг функционал вариантлиги деб юритилади.

Муаллиф шахсда интеллект ривожланишининг қуйидаги босқичларга ажратади:

- 1) сенсомотор интеллекти (туғилишдан то 2 ёшгача),
- 2) операциялардан илгариги тафаккур даври (2 ёшдан то 7 ёшгача),
- 3) конкрет операциялар даври (7-8 ёшдан 11-12 ёшгача),
- 4) формал (расмий) операциялар даври.

Ж.Пиаженинг ғояларини давом эттирган психологларнинг бир гуруҳини когнитив-генетик назарияга бириктириш мумкин. Бу йўналишнинг намояндлари қаторига Л.Колберг, Д.Бромлей, Дж.Биррер, А.Валлон, Г.Гримм ва бошқалар қиради.

Француз психологи А.Валлон нуктаи назарича, шахснинг ривожланиши қуйидаги босқичларга ажратилади:

- 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври,
- 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан то 6 ойликгача,
- 3) эмоционал (ҳис-туйғу) даври - 6 ойликдан то 1 ёшгача,
- 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашув) даври - 1 ёшдан то 3 ёшгача,
- 5) персонализм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан то 5 ёшгача.
- 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан то 11 ёшгача,
- 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан то 18 ёшгача.

Яна бир франциялик йирик психолог Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия тизимининг тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммога бошқачароқ ёндашиб ва уни ўзига хос талкин қилиб; инсоннинг улғайиб боришини қуйидаги босқичларга ажратишни тавсия қилади:

1. Биринчи босқич - боланинг туғилганидан 3 ёшигача.
2. Иккинчи босқич - 3 ёшдан 6 ёшигача.
3. Учинчи босқич - 6 ёшдан 9 ёшигача.
4. Тўртинчи босқич - 9 ёшдан 12 ёшигача.
5. Бешинчи босқич - 12 ёшдан то 15 ёшигача.
6. Олтинчи босқич - 15 ёшдан 18 ёшигача.

Схемадан кўриниб турибдики, Р.Заззо шахс ривожланишининг боскичларига индивидуаллик сифатида таркиб гопиш, такомиллашиш назариясидан келиб чикиб ёндашгани шахс шаклланиши палласининг юкори нуктаси, яъни ижтимоийлашуви билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг онтогенезда такомиллашуви, ўзгариши, ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бермайди.

Г.Гримм шахс ривожланиши куйидаги боскичлардан иборат эканлигини тавсия қилади:

- 1) чакалоклик - гуғилганидан то 10 кунгача,
- 2) гўдаклик - 10 кунликдан то 1 ёшигача,
- 3) илк болалик - 1 ёшдан то 2 ёшигача,
- 4) биринчи болалик даври - 3 ёшдан то 7 ёшигача,
- 5) иккинчи болалик даври - 8 ёшдан то 12 ёшигача,
- 6) ўсмирлик даври 13 ёшдан то 16 ёшигача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшигача қизлар,
- 7) ўспиринлик даври - 17 ёшдан то 21 ёшгача йигитлар, 16 ёшдан 20 ёшгача қизлар (бокиралар),
- 8) етуклик даври: биринчи боскич - 22 ёшдан 35 ёшгача эркеклар, 21 ёшдан 35 ёшгача аёллар, иккинчи боскич - 36 ёшдан 60 ёшгача эркеклар, 36 ёшдан 55 ёшгача аёллар,
- 9) кексайиш (ёши кайтган давр) - 61 ёшдан то 75 ёшгача эркеклар, 55 ёшдан то 75 ёшгача аёллар,
- 10) қарилик даври - 76 ёшдан то 90 ёшигача (жинсий тафовут йўқ),

11) узок умр кўрувчилар 91 ёшдан бошлаб то чексизликкача.

Дж.Биррон шахс ривожланишини куйидагичатасаввурэтади:

- 1) гўдаклик - тугилгандан то 2 ёшгача,
- 2) мактаболди давр - 2 ёшдан то 5 ёшгача,
- 3) болалик даври - 5 ёшдан то 12 ёшгача,
- 4) ўспиринлик даври - 12 ёшдан то 17 ёшгача,
- 5) йлк етуклик даври - 17 ёшдан то 20 ёшгача,
- 6) етуклик даври - 20 ёшдан то 50 ёшгача,
- 7) етуклик даврининг охири - 50 ёшдан то 75 ёшгача,
- 8) қарилик даври 76 ёшдан бошлаб.

Д.Бромлейнинг таснифи бошқаларникига мутлақо ўхшамайди, чунки унда шахснинг ривожланиши муайян даврларга ва боскичларга 83кратилган: биринчи давр - она қорнидаги муддатни ўз ичига қамраб олади (зигота-эмбрион-қомила-туғилиш), иккинчи давр (болалик): а)

гўдаклик - туғилгандан то 18 ойликгача, б) мактабгача босқичдан олдинги - 19 ойликдан то 5 ёшгача, в) мактаб болалик - 5 ёшдан 11-13 ёшгача, учинчи давр (ўспиринлик) - 1) илк ўспиринлик - 11 ёшдан ю 15 ешгача, 2) ўспиринлик - 15 ёшдан то 21 ёшгача, тўртинчи давр (етуклик) - 1) илк етуклик даври - 21 ёшдан то 25 ёшгача, 2) ўртд етуклик даври - 25 ёшдан то 40 ёшгача, 3) етукликнинг сўнгги боски-чи - 40 ёшдан то 55 ёшгача, бешинчи давр (карилик) - 1) истефо боскичи - 55 ёшдан то 65 ёшгача, 2) қарилк боскичи - 65 ёшдан то 75 ёшгача, 3) энг кексалик даври - 76 ёшдан то чексизликгача.

Шундай килиб, биз чет эл психологиясида шахс ривожланишининг йўналишлари ва назарияларини қисқача шарҳлаб ўтдик. Қилинган таҳлиллардан кўриниб турибдики, Европа мамлакатлари ва АҚШ психологлари орасида бу соҳада битта умумий назария хали ишлаб чиқилмаган. Бунинг бош сабаби шахсингтузилиши, уни шаклланиш қонуниятлари, унинг қамолотида объектив ва субъектив таъсирларнинг роли, микро ва макромухитнинг таъсири, ривожланишнинг та-янч манбалари бўйича умумийликнинг йўқлиги, аниқ методологияга ва **илмий** платформага асосланмаганликдир.

4. Собик Совет психологиясида шахс ривожланниши назариялари шарҳлари

Собик Совет психологиясида шахсинг ривожланиши муаммоси Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович сингари йирик психологларнинг асарлари-да ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик ушбу масапа билан шугулланувчилар сафи кенгайиб борди. Худди шу боисдан шахсинг тузилиши, илмий манбаи, ривожланишнинг ўзига хослиги бўйича ёндашувда, муайян даражада тафовутга эга. Ҳозирги даврда шахсинг ривожланиши юзасидан мулоҳаза юритилганда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳга ажратиш ва ундан сўнг уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча, онтогенезда шахс тараккиётини бир неча босқичларга ажратиш ва уларнинг ҳар бирига алоҳида илмий психологик таъриф бериш нуқтаи назаридан ёндашиш қуйида-ги назария ва йўналишларни ташкил қилади. Жумладан, ривожла-нишдаги инкирозга биноан (Л.С.Виготский), мотивашюн ёндашиш (Л.И.Божович), фаолиятга кўра муносабат (Д.Б.Эльконин), шахсинг ижтимоийлашуви хусусиятига эътиборан (А.В.Петровекий). шахсни тутган позициясини ҳисобга олиб (Д.И.Фельдштейн) ва ҳоказо.

Л.С.Виготский жахон психологлари шахснинг тузилиши ва ривожланишига оид назарияларни танкидий таҳлил қилиб, камолотни вужудга келтирувчи руҳий янгилинишлардан келиб чиққан ҳолда жараёни куйидаги боскичларга ажратади.

1. Чакалоклик даври инкирози (кризиси).
2. Гўдаклик даври - 2 ойдан 1 ёшгача. Бир яшарлик инкироз.
3. Илк бодадик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача. 3 яшарлик инкироз.
4. Мактабгача ёшдаги давр - 3 ёшдан 7 ёшгача. ? яшарлик инкироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача. 13 яшарлик инкироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача. 17 яшарлик инкироз.

Л.С.Виготский ўз асарларида ривожланишнинг ҳар бир даврининг ўзига хос хусусиятларига чуқур илмий таъриф бера олган. Тадқиқотчи шахснинг ривожланишида энг муҳим руҳий янгилинишлар юзасидан ҳам илмий, ҳам амалий аҳамият касб этувчи мулоҳазалар билдирган. Бироқ унинг фикрлари ичида ўта мунозарали, баҳсбоб ўринлар талайгина. Ҳозирги замон психология фанида Л.С.Виготскийнинг шахснинг ривожланиши назарияси илмий, тарихий, ижтимоий аҳамият касб этади, тараккиётни келтириб чиқарувчи инкирозларнинг роли тўғрисидаги мулоҳазалари ва олга сурган ғоялари шу куннинг талаби билан ҳамоҳангдир.

Собиқ Совет психологиясининг йирик намояндаси, Л.С.Виготскийнинг шогирди Л.И.Божович шахс шаклланишини муайян давларга бўлишда мотивларга асосланади, шунинг учун бу ёндашувни мотивацион деб юритиш мумкин. Л.И.Божович мулоҳазасига биноан, шахснинг шаклланиши ушбу даражалардан иборат: биринчи боскич - чакалоклик - туғилгандан то 1 ёшгача, иккинчи боскич - мотивацион тасаввур - 1 ёшдан 3 ёшгача, учинчи боскич - "Мен" ни англаш даври - 3 ёшдан 7 ёшгача, тўртинчи боскич - ижтимоий жонзод эканлигини англаш даври - 7 ёшдан 11 ёшгача, бешинчи боскич: а) ўз-ўзини англаш даври - 12 ёшдан 14 ёшгача, б) ўз ўрнини белгилаб олиш (топиш) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

Л.И.Божович шахс шаклланишининг ҳар бир боскичини психологик тавсифини бериб, уларни келтириб чиқарувчи омиллар, манбалар, турткилар, механизмлар негизини очиб беришга ҳаракат қилган. Олима фикрининг йўналиши шахс психологияси билан узвий боғлиқ бўлиб мотивацион ёндашувга бевосита таҳлил ва шарҳ бўйсундирилган.

Д.Б.Элькониннинг шахс шаклланиши классификацияси етакчи фаолият назариясига (А.Н.Леонтьев таълимотига) асосланиб, қар бир тараққиёт палласида у ёки бу кўринишдаги фаолпаят устунлик қилиш эҳтимолига суянади. Инсоннинг шахс сифатида камол топиши жараёнидаги етакчи фаолият ролп ушбу назариянинг асосини ташкид қилади.

Д.Б.Эльконин шахс шаклланишининг куйидаги босқичларга ажратади:

1) гўдаклик даври - туғилгандан то 1 ёшгача; асосий фаолият - бевосита эмоционал мулоқот,

2) илк болалик даври - 1 ёшдан то 3 ёшгача; асосий фаолият - предмет билан манипуляция (нозик ҳаракат) қилиш,

3) мактабгача даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача; асосий фаолият - ролли ўйинлар, асосий фаолият - ўқиш.

5) кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан то 15 ёшгача; асосий фаолияти - шахсий ички (интим) мулоқот,

6) катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик ёш даври - 16 ёшдан то 17 ёшгача; асосий фаолият - ўқиш-касб танлаш.

Д.Б.Элькониннинг шахс шаклланиши босқичлари муайян кўламдаги психологлар томонидан илиқ қарши олинишига қарамасдан, маълум даражада муназарабоп ўринлар йўқ эмаслигини эътироф қилинди. Бизнингча, қар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари фақат алоҳида олинган фаолият доираси таъсири билан чегараланиб қолмаслиги, балки оралик босқичлари ҳам мавжудлиги ва ундан қелиб чиққан ҳолда руҳий янгилаанишларда ҳам ўзгариш бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шунга қарамасдан, Д.Б.Элькониннинг мазкур назария-си психология фанида, айниқса, ёш давлари психологиясида энг оммабоплардан бири бўлиб қолмоқда.

Болалар психологияси фаннинг йирик намояндаси А.А.Люблинская шахс тараққиётини муайян босқичларга ажратишда педагогик психология позициясидан турган ҳолда фаолият нуқтаи назардан унга ёндашади, маълум давларга ажратади ва уларни атрофлича шарҳлаб беришга интилади.

1. Чакалоклик даври - туғилгандан то бир ойликгача.
2. Кичик мактабгача даври 1 ойдан то 1 ёшгача.
3. Мактабгача ёшидан олдинги давр - 1 ёшдан то 3 ёшгача.
4. Мактабгача ёши даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача.
5. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилик даври - 7 ёшдан то 11 (12) ёшгача.
6. Урта синф ўқувчиси даври (ўсмирлик) - 13 ёшдан то 15 ёшгача.
7. Юқори синф ўқувчиси даври - 15 ёшдан то 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таникли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик тараккиётини мана бундай босқичлардан таркиб топиш эҳтимоли мавжудлигини асослаб беришга ҳаракат қилади.

1. Чакалоклик (туғилгандан то 10 кунликгача).
2. Гўдаклик даври (10 кунликдан то 1 ёшгача).
3. Илк болалик даври (1 ёшдан то 3 ёшгача).
4. Боғчагача бўлган ёш давр (3 ёшдан то 5 ёшгача).
5. Боғча ёш даври (5 ёшдан то 7 ёшгача).
6. Кичик мактаб ёши даври (7 ёшдан то 11 ёшгача).
7. Ўсмирлик ёш даври (11 ёшдан то 15 ёшгача).

Негадир муаллифларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг ривожланишини колган босқичларини ҳисобга олмайдилар.

Ҳозирги замон психологиясининг таникли вакили А.В.Петровский инсон тараккиётига шахсни таркиб топтиришнинг социал-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, ўзига хос оригинал классификациясини яратади. Ушбу назария негизида юксалиш, етукликка интилиш ғояси ётганлиги сабабли болалик,- ўсмирлик, ўспиринлик давлари ётади, холос. А.В.Петровскийгача психологлар тараккиётнинг бир текис жиҳатини олиб ўрганган бўлсалар, бундан ўларок у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий коидаларга риоя қилиб) ва асоциал (аксижтимоий) босқичлари мавжуд бўлиши мумкинлигини далиллаб беришга ҳаракат қилади. Шунинг учун тараккиёт учта макрофазадан иборат эканлигини шарҳлаб, унинг биринчи тури болалик даврига тўғри келиб, ижтимоий муҳитга мослашиш, кўникиш (адаптация), иккинчиси - ўсмирларга хос индивидуаллашиш (индивидуализация), учинчиси - ўспиринлик, яъни етукликка интилиш даврида индивидуал ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари билан тавсифланади. А.В.Петровский шахснинг шаклланишини қуйидаги босқичлардан иборат бўлишини таъкидлаб ўтади.

1. Илк болалик (мактабгача ёшидан олдинги давр) - туғилгандан то 3 ёшгача.
2. Боғча ёши даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача.
3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи даври - 7 ёшдан то 11 ёшгача.
4. Урта синф ўқувчиси (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан то 15 ёшгача.
5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан то II ёшгача.

А.В.Петровскийнинг классификацияси канчалик такомил даражада бўлмасин, тараккиётнинг оралиқ босқичлари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини эътироф этишга мойилдир. Чуики

ижтимоий коидаларга биноан ўсишми ёки аксилижтимоийми унга қарамадан, ҳар икки йўналишнинг ҳам оралик жабҳалари бўлиши эҳтимолдан холи эмас, лекин бу ғояни чуқурроқ шарҳлаб бериш жоиз.

Д.И.Фельдштейн классификацияси ҳам шахсга ижтимоий ёндашувга асосланган бўлса ҳам, лекин у А.В.Петровскийникидан кескин! фарқ қилади. Д.И.Фельдштейннинг фикрича, инсонни шахс сифатида шаклланиш жараёнида иккита катта тараққиёт босқичини босиб ўтади, улардан бири - "Мен жамият ичида" деган позициядан иборат бўлиб, у ўзига куйидаги ёш босқичларини камраб олади:

- 1) илк болалик - 1 ёшдан 3 ёшгача,
- 2) кичик мактаб ёшидаги ўқувчиси даври - 6 ёшдан то 9 ёшгача,
- 3) кжори синф ўқувчиси даври - 15 ёшдан то 17 ёшгача.

Шахс тараққиётидаги иккинчи позиция "Мен ва жамият" деб номланиб, у куйидаги ёш босқичларига тааллуқлидир:

- 1) гўдаклик - туғилгандан то 1 ёшгача,
- 2) мактабгача ёшдаги болалар - 3 ёшдан 6 ёшгача,
- 3) ўсмирлар - 10 ёшдан то 15 ёшгача.

Д.И.Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўларок, ўсмирлик даврини уч босқичга ажратади. Унинг мулоҳазасига кўра, биринчи босқич (10-11 ёш) ўзига муносабатни кашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва катъий қарорга келиш билан яқунланади. Иккинчи босқич 12-13 ёшдаги ўсмирларни ўз ичига олиб, бир томондан, ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан, ўзига салбий муносабатда бўлиш хусусиятига эга. Учинчи босқич 14-15 ёшли катта ёшдаги қагга ўсмирлардан иборат бўлиб, тезкорликда ўз-ўзини баҳолашга мойил муносабати билан тавсифланади.

Болаларда "Мен жамият ичида" позицияси илк болалик, кичик мактаб ёшидаги, юкори синф ўқувчилиқ даврларида фаоллик кенли кўламда кулоч ёяди, чунки мазкур тараққиёт босқичида фаолиятнинг амалий предметли жнҳатлари жадап ўсишда бўлади. Уларда "Мен ва жамият" позицияси вужудга келиши мактабгача тарбия ёши, ўсмирлик даврларига тўғри келиб, улар томонидан ижтимоий хатти-харакатларнинг нормалари ва коидаларини ўзлаштириш, шахслараро муносабат ўрнатиш, ўзаро мулоқотга киришиш хусусияти билан тавсифланади. Ана шу мураккаб социал-психологик ҳолатларга асосланган ҳолда Д.И.Фельдштейн боланинг ижтимоий тараққиётида унинг жамиятга нисбатан муносабатининг асосий (бош) ва оралик тоифаларга ажратади. Болада жамиятга нисбатан оралик муносабатнинг

лклланиши ижтимоиолашув, индивидуаллашувнинг таркиоии кисм-аоини эгаллаш вабир даврдан иккинчисига ўтиши натижасида юзага еиади. Асосий (бош) муносабат - шахснинг ривожланишида кескин ..и,г/киш нукталарининг пайдо бўлиши, ички сифат ўзгаришларининг ..ужудга келиши ва унда янги хислатларни гаркиб топишининг маҳсулидир.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Д.И.Фельдштейннинг шахс ривожланиши назарияси онтогенезда юз берадиган барча психологик ҳолат ва фазилатни изоҳлаб бериш имкониятига эга эмас. Лекин у таълим-тарбия сифатини оширишга ва такомиллаштириш жараёни (фаолияти) га ижобий таъсир ўтказиш хусусияти билан амалий аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, ҳамдўстлик мамлакатлари психологлари томонидан бир қатор пухта илмий-методологик негизга эга бўлган шахснинг ривожланиши назариялари ишлаб чиқилган. Уларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг шаклланиши қонуниятларини очишга муайян ҳисса бўлиб хизмат қилади, амалий ва назарий муаммоларни ечишда кенг қўламда қўлланилади. Аммо онтогенезда шахснинг шаклланиши ва ривожланиши хусусиятларини акс эттирувчи назария яратиш мавриди етиб келди.

5. Собик совет психологнисясида шахс таърифи

Умумий психология фанида шахснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ҳамда уларнинг механизмлари тадқиқ этилади. Бў борада психологлар томонидан шахсга нисбатан турлича таъриф оёрилган ва унинг тузилишини ўзига хос тарзда тасаввур қилишган. Қуида муаллифларнинг айримларига қисқачатўхталиб ўтамиз. [3^)

А.Г.Ковалевнинг фикрича, шахс - бу ижтимоий муносабатларнинг ҳам объекти, ҳам субъектидир. А.Н.Леонтьев ушбу масалага оошқачарок ёндашиб, унга шундай таъриф беради: шахс - бу фаолият сУоъектидир. К.К.Платоновнинг талқинига биноан: жамиятда ўз ролни англовчи, ишга лаёқатли, яроқли аъзоси шахс дейилади. Бу муаммо моҳиятини чуқурроқ очишга ҳаракат қилган С.Л.Рубинштейн таърифича, шахс - бу ташқи таъсирлар йўналишини ўзгартирувчи ич-ки Инарт-шароитлар мажмуасидир.

Психология фанида бир-бирига яқин, лекин айният бўлмаган ^/унчалар қўлланилиб келинади, чунончи: одам, шахс, индивидуаллик. Уларнинг моҳиятини аниқроқ изоҳлаб бериш учун ҳар бирининг Психологик табиатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

1. Одам: сунт эмизувчилар синфига дахлдорлик, биологик жок.И зод эканлиги одамнинг ўзига хос хусусиятидир. Тик юришлицМ кўлларнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак тараққий этгаД мияга эгаллиги, сунт эмизувчилар таснис)ига кириши унинг ўзига хос| томонларини акс эттиради. Ижтимоий жонзод сис)атида одам онгбц. I лан курулланганлиги туфайли борликни онгли акс эттириш кобилич. I тидан ташкари ўз кизикишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарзд, униўзгартириш имкониятига ҳам эгадир.

2. Шахс. Меҳнат туфайли қайвонот оламидан ажралиб чиққан ва жамиятда ривожланувчи, тил ёрдами била-н, бошка кишилар билац| мулоқот (муомала) га киришувчи одам шахсга айланади. ИжтимоийТ моҳияти шахснинг асосий тавсифи ҳисобланади.

3. Индивндуаллик. Ҳар қайси инсон бетакрор ўзига хос хусу! сиятларга эга. Шахснинг ўзига хос кирраларининг мужассамлашувц! индивндуалликни вужудга келтиради. Индивндуал шахснинг лнгел-1 лектуал, эмоционал ва продавий соҳаларида намоен бўлади.

Собик совет психологиясида энг кўп тарқалган шахснинг тузи-1 лишига оид материаллар билан қисқачатанишиб ўтамиз.

С.Л.Рубинштейн бўйича шахс қуйидаги тузилишга эга:

1. Йўналганлик - эҳтиёжлар, кизикишлар, идеаллар,! эътиқодлар, фаолият ва хулкннг усгувор мотивларн хамда ду-1 нёкарашларда ифодаланади.

2. Билимлар, кўникмалар, малакалар - хаёт ва фаолнят жа-| раёнида эгалланади.

3. Индивндуал тнпологик хусусиятлар - тсмперамент, ха-| рактер, кобилиятларда акс этади.

К.К.Платонов таълимотига кўра, шахс тузилиши қуйидагн шаклгаэга:

I. Йўналганлик осттузилиши - шахснинг ахлокий киёфаси ва| муносабазларини бирлаштиради. Ундан ҳаракатчанлик, барқарорлик, жадаллик, кўлам (ҳажм) даражаларини фарклаш лозим.

II. Ижтимоий тажриба осттузилиши - Таълим воситасида- шахсий тажрибада эгалланган билимлар, кўникмалар ва одатларнп камраб олади.

III. Психологик акс эттнриш шакллари осттузилиши - И* тимой турмуш жараёнида шаклланувчи билиш жараёнларининг ин-дивидуал хусусиятлари.

IV. Биологик шартланган осттузилиш.

Мия морфологик ва физиологик хусусиятларига муайян даражада боғлиқ бўлган патологик ўзгаришларни, шахснинг ёш, жинс хусусиятларини ва унинг типологик хосиятларини бирлаштиради.

А.Г.Ковалев талкинига биноан, шахс мана бундай тузилишга эга:

1. Йўналганлик - воқеликка нисбатан инсон муносабатини аниқлайди, унга ўзаро таъсир этувчи ҳар хил хусусиятли ғоявий ва амалий установакалар, кизиқишлар, эҳтиёжлар киради.

Устувор йўналганлик шахснинг барча психик фаолиятини белгилайди.

2. Имкониятлар - фаолиятнинг муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи тизим. Ўзаро таъсир этувчи ва ўзаро боғлиқ бўлган турлича қобилиятлар.

3. Характер. Ижтимоий муҳитда шахснинг ҳулқ-атвор услуби-ни аниқлайди. Одамнинг руҳий ҳаёти шакли ва мазмуни унда намоён бўлади. Характер тизимидан иродавий ва маънавий сифатлар ажратилади.

4. Машқлар тизими. Ҳаёт ва фаолият, ҳаракат ва ҳулқ-атворни тузатиш (коррекциялаш), ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқаришни таъминлайди.

6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили

Психология фанида системали ёндашувга оид тадқиқотларнинг кўрсатишига қараганда, ҳар қайси тизимнингтавсифи сифатидаунинг тузилиши қабул қилинади. Одатда, яъни структура - бу объектнинг бир қатор таркиблари ўртасидаги унинг яхлитлиги, ўзига ўзининг ай-ниятлашувини таъминловчи барқарор ички алоқ&тар мажмуасидир.

Биз шахс структураси, яъни гузилиши муаммосини баён, талқин қилишда таянч ва жабҳа, компонент тушунча тариқасида яхлит тузилишнинг нисбий мустақил қисмидан, таҳлилнинг бирлиги сифатида элемент тушунчасидан (атамасидан), ҳар қандай контекстлардан яхлитлик хусусиятини акс эттирмаса ҳам улардан фойдаланамиз. Бундай тафовут (фарқ) шахс хусусиятларини яхлит ҳолда мукамал очиш учун таркибий тизимли ва элементли тизимли даражаларини намоён этиш учун мутлақо зарур.

Шахснинг тузилиши тўғрисидаги муаммо ўзининг долзарблиги билан фаннинг тадқиқот доирасидан, предметидан ташқари чиқади.

Шахс тузилишига оид илмий тасаввурларнинг яратилиши, ишлай чиқилиши яхлит назариянинг зарурий шarti ҳисобланиб, инсоннинг ижтимоий моҳияти кирраларини очиш имкониятига эгадир. Худди шу боисдан психологияга фалсафа, педагогика, тиббиёт сингари фанларнинг намояндалари томонидан уни муҳокама қилишда намоён бўлаётганлиги туфайли унга қизикишнинг юксаклигидан далолат бермоқда.

Психология фани шахс структурасининг моделини яратишга бошқа фанлардан изчилроқ киришади, унинг табиатини акс эттириш имкониятига эришади, натижада у психология муаммолари мажмуасида марказий ўрин эгаллади. Психолог олимлар томонидан тадқиқот қилинаётган долзарб муаммолар билан шахс тузилишига оид масала у ёки бу жабҳаси орқали узвий боғлиқликка эга. Бу контекстда хулк мотивацияси, шахснинг типологиясини ишлаб чиқиш, шахсга таъсир ўтказишнинг самарали йўл-йўриklarини кидиришни эслатиб ўтишнинг ўзи кифоя.

Психология фанида шахсга структуравий ёндашиш бўйича энг салмоқли илмий изланишлар амалга оширилганлиги қонуний ҳолат бўлиб, хилма-хил шахс структурасининг модели яратилганлиги фикримизнинг ёркин далилидир. Бу борада Б.Г.Ананьевнинг фикрича, психологик қодисаларни ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва иродага ажратилиш... инсон психологиясида структуравий ёндашиш тажрибасининг дастлабки кўриниши бўлиб, унинг ҳақчилиги кўпгина психологлар томонидан тан олиншидир. Б.Г.Ананьев етруктуравий ёндашишнинг бошқа вариашлари тарикасида турлича психик ҳодисалар билан қарама-қарши алоқаларнинг эътироф этилиши - психик актларнинг психик функциялар, онгнинг онгсизлик, тенденцияларнинг потенциялар билан уйғунлигини таъкидлайди. Л.С.Виготскийнинг мулоҳазасига кўра, инсоннинг психик функцияларини юксак, маданий, куйи, табиий гурларга ажратишни киритиш мумкин, чунки уларнинг негизда таълим билан инсоннинг олий нерв фаолиятида биринчи ва иккинчи сигналлар системасининг ўзаро таъсирининг ифодатаниши ётади.

Ҳозирги даврда психология фанида психологик ҳодисаларни психик жараёнларга, ҳолатларга, шахснинг хусусиятларига ажратиш қабул қилинганлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундай ёндашувнинг мавжудлиги Б.Г.Ананьев томонидан структуравий концепциянинг бир тажрибаси сифатида қаразади. Бу воқелик "ҳодисаларни бир қатор жабҳалари билан тўлдиришга интилиш психофизиологик хусусият

„сб этиб, психик жараёнлар учун дастлабки материалларни тўплаш мкониёти (идрок. тафаккур, эмоция, ирода) беради"¹. Унинг фик-ча, дастлабки материаллар. биртомондан, психик функциялар (сен-сор-мнемик), хулкнинг, иккинчи томондан, элементар, мотивлари (зхтиёж, установка) ҳисобланади. Олимнинг мулоҳазасича, бу кўшимчалар "генетик маъно касб этиб, физиологиядан мия механизм-парини умумпсихологик ва нейрогуморал регуляторларини камраб олиш психологияга ўтишга имкон беради". Лекин ушбу структуравий ёндашувиинг махсус психологик деб қарашдан қатъи назар, ҳозирги замон синтетик инсоншунослиги учун умумий аҳамиятли жиҳатни юксакликка кўтаришга кодир эмас.

Юкорида таъкидлаб ўтилган психик ҳодисаларнинг турли кўринишларини феноменларга ажратишнинг конунийлиги бўйича баҳс юритмасдан туриб, жумладан жараёнларга, ҳолатларга, хусусиятларга бўлинишдан кўз юмиб, ушбу категориялар, уларнинг турлича талқини шахс структурасининг таркибий қисмларига тенглаштириш мумкин эмаслигини кайд этиш зарур. Чунки улар соф психологик аснода вақт ва фазо ўлчами бўйича аниқликка эга эмасдилар. Шунинг учун Б.Г.Ананьев томонидан киритилган илмий кўшимчалар умумпсихологик вазиятни кескин ўзгартириш имкониётигага бўлмаса-да, унинг айрим томонларни тўлдиришга эга.

Шахс тузилишининг моделини ишлаб чиқишдаги муҳим кийинчиликларнинг энг асосий сабаби ҳар хил нуқтаи назарлар мавжудлигида ёркин намоён бўлади, улар "шахснингтузилишига кўра, субстанционал ва идеал, ирсий ва эгаллаганлик, ижтимоий ва психологик, соматик ва психологик томонларша эга" (В.М.Баншиков). Мулоҳазадан кўришиб турибдики, бунда шахснинг "субстанционал томони" ни ирсий, турмушда эгаллаганлик, соматик жабҳалар билан таккослагаида мустақил структурави таркиб сифатида алоҳида реалликка эга эмас. Бундай талқин бирон бир психологик ҳодисани турлича нуқтаи назардан изоҳлаш билан боғлиқ бўлиб, яққахол, яъни индивидуал воқелик (реаллик) устида гап бораётганлигини билдиради.

Психология фанида кўлланилиб келинаётган ва нисбатан барқарорлашган шахсни йўналганликка, темпераментга, характер ва қобилиятларга бўлиш етарли даражада кескин эътирозларга сабаб бўлаётгани йўқ. Шунинг учун кўпгина психологлар умумий тизимнинг мажмуасини ташкил қилувчи мураккаб хусусиятларнинг тузилиши сифатида қарайдилар ва шахснинг яхлит тавсифини ифодалайди, деб тушунадилар. Л.Г.Ковалевнинг фикрича, темперамент табиий (ирсий)

нинг тизимини билдириб келади, йўналганлик - эҳтиёж, қизиқиш, идеаллар тизими, қобилиятлар - интеллектуал, иродавий ва эмоционал хислатлар ансамбли, характер - хулқ-атвор усулларининг ва муносабатларининг синтезидир.

Юқорндагилардан кўриниб турибдики, шахснинг мураккаб тузилишга эга бўлган кўп қиррали хусусиятлари, фазилатлари, хислатлари ўзаро бир-бирларининг ичига сингиб кетганлиги натижасида табиий, эмоционал, эҳтиёжлар, муносабатлар, хулқ-атвор усуллари тўғрисидаги мулоҳазалар умумлашмалар умумлашмасидир. Чунки қизиқишлар ва идеалларни интеллектуал, эмоционал, иродавий хусусиятларисиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидай, муносабатлар ва хулқ-атвор усуллари ҳам алоҳида ҳукм сурйши ғайритабиий ҳолатдир.

Б.Д.Паригиннинг фикрича, шахснинг статик тузилишига қуйидагилар киради:

- 1) умуминсоний психологик хусусиятлар;
- 2) миллий, касбий, иқтисодий, сиёсий, синфий бирликка алоқадор ижтимоий ўзига хос хусусиятлар;
- 3) шахснинг индивидуал бетакрор хусусиятлари. Бизнингча, олим томонидан таъкидлаб ўтилган хусусиятларнинг ҳар қайсиси шахс психикасида мавжуд бўлиб, улар алоҳида хислатлар гуруҳи кўринишига эга эмасдирлар.

Юқоридатаҳлил қилинган моделларнинг ҳеч қайсиси системали ёндашув доирасидаги ҳозирги замон шахс структураси тўғрисидаги моделга мос келмас эди. Ушбу моделларнинг таркиб (жабҳа) ларида нисбий мустақил бирлик хусусияти акс топмаганлиги туфайли бир вазиятда улар ўзаро тобе элементларга, иккинчи ҳодисаларда эса тақрорий хислатлар кўринишига ўхшаб кетади. Шунингдек, шахс тузилиши умуман муайян назарий ёки амалий аҳамиятга томон (жабҳа) лари билан ажралиб турмайди. Шунинг учун таъкидланган ҳеч бир модель психологик моҳиятини ўзида акс эттирувчи, жамият аъзоси сифатидаги инсоннинг типиклик ва индивидуаллик кифола-рини таҳлил қилишни таъминлай олмайди.

Узоқ чет эл психологлариининг шахс тузилишининг моҳиятини очиб беришга қаратилган кўпгина ёндашувлари ҳам юксак кўрсаткичларга эришмаганлиги туфайли бу масалани ёритиш учун кескин ўзгариш киритилмади. Г.Оллпорт, Г.Мюррей, Р.Линтон, К.Роджерс, А.Маслоу ва бошқа олимларнинг яққол шахснинг психологик моҳиятини тушунчалар тизими ёрдами билан ҳаспўшлаши ижобий изланиш

дарзида ўзига тортади, лекин унда шахс "кундалик турмушимизда биз билган шахснинг айнан тимсолидир" деб таърифланади.

Мазкур ижобий эзгу ниятларни амапиётда қарор топтиришга шахснинг тизими ташкилий томонини баҳолай олмаслик ва ички омиллар ролини бир томонлама орттириш ҳолати тўсқинлик қилади. Жумладан, Р.Линтон шахс тузилишини "индивидуумга апокадор психик ҳолатлар ва ҳодисалар ташкилий агрегати" деб талқин қилишни таклиф қилади, бунинг натижасида уларнинг шунчаки йиғиндиси юзага келади, холос.

Таниқли АҚШ психологи Г.Оллпортнинг фикрича, шахс "ички тизим", "динамик курилма", "Мен", "кандайдир метапсихологик Мен" ўзида олдиндан мақсад ва диспозицияни акс эттирувчи, инсон тафаккури ва ҳулк-атворида мутаносиб равишда қарор топтирувчи жонзотдир". Худди шу боисдан шахснинг синфий-тарихий жиҳатдан яққол баҳоланиши очилмай қолади, ижтимоий таҳлил ўрнини психологиктажин эгаллайди чамамда.

Психологлардан Т.Парсонс, Г.Мид ва бошқалар "шахснинг ролли тузилиши" номли концепцияни ишлаб чиқиб, одамнинг яхлит субъектив дунёсини, унинг психологик кифёсини диққат маркази-дан, идрок майдонидан четда қолдирадilar.

Шунга қарамадан, собик совет файласуфлари ва психологлари шахснинг структурасига бирёклама ёндашишга барҳам беришга интидилар, унинг жамиятда бажарадиган ролини адолатли баҳолаб, ижтимоий, ижтимоий-психологик, психологик тизимларда ролнинг турли контекстда мақсадга мувофиқ бажарилишини кўрсатиб ўтдилар. Бу контекстдаги асосий ёки бош муаммо ролларни интернализациялашнинг яққол психологик механизмлари, улар билан боғлиқ бўлган нормалари, роллар ўртасидаги психологик фарқлар, шахс тузилишида мустақкам жой олган, унга нисбатан ташки омиллар; кўзгатувчилар тарзида сақланувчилар ҳисобланади.

Чет эл психологиясида олимлар диққатини кейинги йилларда шахс моделининг психологик омиллари тортмоқда, уларнинг асосий вариантлари Г.Айзенк, Р.Кэттелл концепциялари билан бевосита боғлиқдир. Мазкур концепциялар кўп ёки оз микдордаги "омиллар" (Айзенкда улар 2-3 та, Кэттеллда эса 20 тадан зиёд) га асосланган бўлиб, улар муайян даражада умумлашган индивидуалликнинг ёки шахс кифёсини ифодаловчи, психологик хусусиятларни акс эттирувчи руҳий тизимни қайд қилишга суянади. Аммо туб маънодаги шахснинг психологик концепцияси ҳам индивидуаллик кифёларини ҳақиқий

ижтимоий-психологик мохиятини очиш имкониятига эга эмас, чунки хусусиятларнинг конуний равишдаги узаро алокалари тавсиф қилинмай қолинган.

Таъкидланган парадокс системаси ёндашув позицияси орқали изоҳланиши мумкин, лекин яхлит тизимнинг тавсифисиз айрим компонентларнинг мазмундор таснифини амалга ошириш имконияти йўқ. Дарҳақиқат шунинг учун "инсоннинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ёки алоҳида психологик тизимдан келиб чиккан ҳолда маж-муа" деб аташга суяниб иш юритиш орқати ҳеч қандай "шахс тузилиши"¹ ни яратиб бўлмайди.

Шахснинг динамик тузилишидаги моделлари собиқ совет психологлари тахмин қилган қийинчиликларнинг олдини олиш мазмунида ифодаланган.

- Б.Д.Паригиннинг катъий асослаиб айтишига кўра, шахснинг динамик структурасининг етакчи (фаркланувчи) аломати яққол вақт оралигига боғлиқлиги, шахс фаолияти ёки психиканинг муайян ҳолатига алоқадорлигидир. Шахснинг динамик структурасининг икки асосий жабҳага тааллуқлигига, яъни психик ҳолатларга ва хулққа ишора қилган Б.Д.Паригиннинг мулоҳазасича, шахснинг кайфияти ёки психологик жиҳатдан ўзининг тайёргарлик хислати юксак аҳамиятли янгилашидир.

Олимнинг талқинига кўра, психологик тайёргарлик - бу инте-грал структуравий тузилмадан иборат бўлиб, муайян вақт оралигида инсон психикасининг жисмли йўналганлик даражаси ва тоналлигини тавсифлайди. Психологик тайёргарлик ўзининг тузилиши бўйича уч хил жабҳани камраб олади (константли, долзарбли, вазиятли) ва фаолиятда муҳим функцияларни бажаради. а) муайян вақт бирлигида индивид томонидан қайта ишланувчи ва идрок қилинувчи барча жорий ахборотларнинг аккумулятори; б) инсон фаоллигининг тонизатори ва регулятори; в) фаолият ва ахборотни қабул қилиш установакиси; г) шахснинг қадриятга йўналганлик омили ҳисобланади. Инсон ҳаёти ва фаолиятининг у ёки бу лаҳзаларида психикасининг (компонентлари) таркибий қисмлари билан содир бўлишликнинг психик тайёргарлиги синтетик равишда бирлашгандир. Бу муаммо паригинчасича, психик тайёргарлик психик ҳолатларнинг доминантлиги деган тушунчага яқинлашиб қолади. Ваҳоланки, шахснинг динамик ва статик тузилиши муносабатини ҳисобга олмайди, психологик тайёргарликнинг миқдорий тавсифи йўлларини кўрсатиб ўтмайди, натижада унинг кўлами чексизга айланиб қолади.

К.К.Платонов томонидан илгари сурилган шахснинг динамик функционал тузилиши (структураси) катта кизиқиш уйғотади. Олим шахс хусусиятларининг барча бойлигини камраб одувчи, кўп босқичли шахс моделини яратишга интилади. Шахс тузилишининг элементлари янги, унинг хоссалари, хусусиятлари, кифаси ҳисобланади. К.К.Платонов шахс тузилишининг турли томонлари билан ўзаро алоқадор тўрт тузилишга ажратади:

1) шахснинг ахлокий кифаси муносабати ва йўналганлик бир-бирига шартланган шартланган ости тузилиш.

Бу ости тузилишга алоқадор шахснинг хисдатлари табиий майлларга баевосита боғлиқлиги йўқватарбиявий йўл билан шакллантирилади.

2) тажрибанинг ости тузилиши; унга таълимий йўл билан эгалланган билимлар, малакалар, кўникмалар, одатлар киради, аммо бу нарса шахс кифасининг биологик шартланган таъсири остида кечади (К.К.Платонов). Ушбу ости тузилиш орқали шахс инсониятнинг тарихий тажрибаси,

3) шахснинг индивидуал хусусиятлари билан шартланган баъзи психик жараёнлар (хотира типи, эмоционал ҳаракат барқарорлиги кўрсаткичи, машкланиш йўли) билан шакллантирилади. Биологик шартланган хусусиятларнинг таъсири янада ациқроқ кўзгаташлайди.

4) биологик шартланган ости тузилиш биопсихик Хусусиятларни, фазилатлар, темперамент...(шахснинг топологик хусусиятларини), жинсий ва ёш хусусиятлар, шунингдек, инсоннинг патологик ўзгаришини бирлаштиради. Бу ости тузилиш машклантириш орқали шакллантирилади, миянинг морфологик ва физиологик хусусиятларига боғлиқ. К.К.Платоновнинг фикрича, бу ости тузилишга шахс кифаси (хусусиятлари) нингасосий жабҳаларини киритиш мумкин.

Қисқача таҳлил қилинган К.К.Платоновнинг шахс тузилишига оид концепцияси (назарияси) кенг қўламдаги таълим ва тарбия ама-лиёти билан жипс алоқаси туфайли ўзига тортади. Аммо муаллиф бу борада шахс ва инсон тўғрисидаги мулоҳада юритганда унинг реал хусусиятлари ва ҳолатларини яққол очиб бермайди. Маълумки, ҳозирги замонда бир-бирдан сезиларли, деярли фарқланувчи талқинлар ҳукм сурмоқда, кези келганда баҳс предметини суъий равишда ўзгариш ҳоллари учраб туради. Унинг асарларини ўрганиш жараёнида, шахс тузилиши тўғрисидаги мулоҳазаларда шахснинг бу муаммо функционал психологик - педагогик жабҳа эканлиги ойдинлашиб боради, гренировка, машкланиш, таълим олиш йўли билан унда у ёки бу Ҳислатлар шакллантирилади.

К.К.Платонов "шахснинг томонлари ва унинг остизуилиш" т., 1 шунчаларини синоним сифатида қўлланилганлигини таъкидлаб, у куйндагича изоҳлаб беради: "шахснинг моддий жабҳалари тўғрисида эмас, балки функционал томонларининг ўзаро таъсири тўғрисида гап боради". Бундан кўриниб турибдики, шахснинг комponentлари, унинг хусусиятлари, тузилиши нимани билдиради. деган муаммога жавоб топиб бўлмайди.

Юқорида таъкидлаб ўтилган ҳодисаларни (вақтнинг фазовий) баҳолаш онтологик аснода ўз ечимини топа олмайди. Чунки структура яхлит тузилма бўлганлиги туфайли у ҳеч қачон жабҳа, томон аа (жиҳатларнинг шунчаки мажмуасидан иборат бўлмаслиги равшан. Бинобарин, остизуилиш тушунчасини талкин қилишда умумий қабул қилинган қоидага кўра нисбий жиҳатдан мустакил таркиблардан тузилигидан катъи назар у бундан кенгрок яхлитликнинг қисми бўлиб ҳисобланади. Ана шу фикрдан келиб чиққан ҳолда куйидагиларни кўз ўнгига келтириш мувофиқ: биринчидан, шахснинг ижтимоий сифатлари ўз ҳолига ҳукм сурмайди, балки яққол нерв системасида қайдирилиб, яъни табиий биологик механизмлар ёрдами билан амалга оширилади. Иккинчидан, биологик шартланган шахс сифатларининг аксарияти фило ва онтогенезда бевосита ижтимоий шарҳ-шароитларнинг таъсири остида шаклланади. Шунинг учун биологик шартланганликнинг ижтимоийликдан ажратишни ўзи ўта мураккаб бўлиб, амалий жиҳатдан генотип билан фенотип ўртасида демаркацион (с)ранцузча ётагсаС10п, катъий чегара) қизик ўтказиш мумкин эмас. Учундан, на биологик, на ижтимоий шартланган сифатлар, азизлатлар, ҳислатлар инсон томонидан эгаллачаётган тажрибадан ташқарида намоён бўлиши кузатиб бўлмайди. Шунингдек, инсоннинг ўзлаштирадиган бн-лимлари, маякалари, кўникмалари, одатларининг ўзига хослиги унинг шахсидаги нуқсонлар компенсацияси кўпинча ахлоқий йўналганлик ва майлларга боғлиқ. Тўртинчидан, алоҳида олинган билим жараёнларининг типологик хусусиятлари билан шарҳланган шахс фазилатларини ўзаро бир-бирдан ажратиб таҳдил қилиш ҳам гайритабiiий ҳолатдир. Юқоридаги мулоҳазаларнинг барчаси ишхсда намоён бўладиган ҳислатларида ўз таъсирини, изини колдиради.

Худди шу боисдан К.К.Платонов томонидан тавсия қилинган остизуилишнинг табиий яққол шахс тузилмаси мажмуаси сифатида қабул қилиш ўта баҳслидир. К.К.Платонов бўйича шахснинг тўрт "остизуилиш" жабҳалари ҳисобланади, чунки турли контекстдаги

чарнинг ҳар қайсиси шахс фазилати тариқасида қараш ва шунла
^ицнғ интеграл тизимини баҳолаш мумкин.

В.С.Мерлин ҳам шахснинг тузилиши масаласига алоҳида аҳа-
мияг берган оли.млардан бири саналади. Унингча, шахснинг қисмла-
рига ажратиб талқин қилинмайдиган жабҳа (компонент) - бу унинг
хислатларидир. Уларнинг ҳар бири муайян йўналганлик моҳиятини
ўзида мужассамлаштирган бўлиб, шахс муносабатини акс эттиради.
Шунга биноан шахснинг тузилиши деганда-В.СМерлин инсоннинг ўз-
ўзига, ўзгаларга, меҳнатга у ёки бу муносабатини ўзида бирлашти-
рувчи шахс хусусиятларининг ташкилий ва ўзаро алоқадорлигини
англагувчи ўзига хос "симптомокомплекс" ни тушунади.

Олимнинг муаммога бундай ёндашуви гўёки жуда ўринли, тўла
ашёвий далилий тасаввурни вужудга келтиради. Шахс тузилиши му-
аммосини узил-кесил ҳал қилиниши, ечимини топиш учун айрим
шартларга риоя этниши лозим. Биринчидан, "шахснинг муносабати"
тушунчаси моҳиятнинг яққол очиш, иккинчидан, шахснинг хусусият-
лари тўтрисидаги тасаввурларни деталлаштирган ҳолда ишлаб чиқиш
даркор. В.С.Мерлиннинг фактлар констатациясига биноан "симпто-
мокомплекс" шахс тузилишининг баёний ва стагик тавсифини билди-
ради, холос", ҳолбуки шундай экан "мазкур ижтимоий шароитларда
шахс тузилишининг ривожланиши ва юзага келиши қонуниятлари"
ўрнатилиши жоиз.

Қўпгина психологларнинг қарашларида шахснинг ижтимоий-
психологик тавсифи қиёфасининг тузилишида етакчи роль ўйнаши ва
қайд этиши таъкидланади. Шу жумладан, тадқиқотчи Н.И.Рейнвальд-
нинг фикрича, шахснинг тузилиши ва унинг ҳар бир қиёфаси (хисла-
ти) уч мезон асосида таҳлил қилиниши жоиз:

- 1) ориентировканинг даражаси ва анланганлик хусусиятига;
- 2) у ёки бу эҳтиёжий ҳолатларни ҳаракатлантиришнинг хусу-
сияти ҳамдаташқилийлиги:
- 3) пайдо бўлишнинг жадаллиги, жиддийлиги ва зўриқишга, яъни
инсоннинг эмоционал иродавий, билишга оид сифатлари нуктаи наза-
рига ва бошқалар.

Н.И.Рейнвальднинг изохлашича, фаолиятнинг регаляциясида
психик функцияларни умумлашган гуруҳлаштириш уларнинг уч
ўлчовли (мезонли) таснифининг ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва
ирода моҳияти зиммасига тушиши шахс тузилишини темперамент,
характер ва қобилиятларга иккинчи томондан эса экстраверсия, ин-
троверсия омилларига ажратишга барҳам беради.

Н.И.Рейнвальднинг ушбу ёндашуви А.Р.Луриянинг мия фаолиятининг уч блокли роли таснифига бевосита мос тушади, чунончи, акл (интеллект) кўп ҳолларда информацион блок орқали амалга ошади ирода (ташкилийлилик) программалаштириш блоки билан, хилма-хил эмоционал ҳолатлар (хиссиёт) юзага келишининг негизида "энерге-тик" блок ётади. Акл, хиссиёт, ирода ва уларни рўёбга чиқарувчи миянинг блоклари, ҳаракатлантирувчиларни эмас, балки ўзаро узвий боғлиқ бўлган инсоннинг атроф-муҳитга нисбатан муносабатининг! уч лаҳзасини англади.

Хуллас, қарашларнинг ранг-баранглиги муаммо ечимининг ҳар хил вариантлари, инвариантлари, модификациялари, модуллари ва моделлари бир даврнинг ўзида ҳукм суришини таъминлайди ҳамда системали ёндашув мажмуаси юзага келиши учун пухта негиз, механизм ва баркарор манба ҳозирлайди.

7. XXI аср одамлари

Одамзод муаммоси азалий долзарблиги билан бошқа инсоншунослик категорияларидан кескин ажралиб турган ва бундан кейинги инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиётида ҳам худди шундай юксак нуфузга эга бўлиб қолаверади. Жамият мавжуд экан унинг кудрати, ҳаракатлантирувчи кучи, моддий ва маънавий маҳсулот яратувчиси бўлмиш инсоннинг ахлоқи, акл-идроқи, юксак ҳис-ғуйғуси, иродавий фазилати, қобилияти ва салоҳияти юзасидан янги маълумотларга эга бўлиш масаласи ўз мавқеини асло йўқотмайди. Худди шу боисдан инсон шахси, унинг қамолоти, унга таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар, фаолият, тажриба ва интилишнинг роли масалалари XXI асрда тадқиқот этилишга мўҳтождир.

Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика, социология, филология, тарих каби ижтимоий ва гуманитар фанлар шугуллақлади. Х^{озирги} лаврда инсон муаммоси аниқ, гуманитар, ижтимоий фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланиб бормокда ва бу жараён кейинги асрда янада жадаллашади. Шунга қарамадан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференциация ходисаси юз бермокда, иккинчи томондан, инсон тараққиётининг синтетик (бирикув) тавсифи бўйича интеграция ҳолати кўзга ташланмокда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объекти эканлиги йиғик, ихчам. яхлит тарзда тасаввур этиш учун уни **биосоциал** ва **социобиологик** жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, инсон ҳаёти ва

иятининг операционал (ушул, услуб, укув, операция, кўникма, апака, олат) механизми унинг онтогенезида функционал (харакат-аантирувчи) механизмига ўсиб ўтади, бинобарин, унда комилликнинг белгилари, аломатлари шаклланади, натижада у жисмоний ва маънавий камолот чўккисининг муайян даражасига эришади.

Муаммони инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатлари нуқтаи назардан текширган жаҳон психологиясининг намояндалари [Ц.Бюлер, А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Олпорт, В.Джемс, А.Гезелл, Л.Термен, Ж.Пиаже, А.Валлон, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, д.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев каби олимлар одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, операционшл, мотивацион, когнитив, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтгандир.

Жаҳон психологиясидаги турли назарияларга асосланган ҳолда, биринчидан, инсон у ёки бу штокалар тизимида биноан биологик эволюция маҳсули сифатида ўрганилади. Иккинчидан, ижтимоий-тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тарикасида инсон шахси тадқиқот қилинади. Учунчидан, индивид (одамзод) муайян даражада ва кўламда ўзгарувчан, биологик тараккиётнинг генетик дастурига асосланувчи шўҳида хусусиятли жонзод тарзида илмий жиҳатдан текширилади.

Бизнингча, инсоннинг жамият ишлаб чиқаришининг етакчи ва асосий таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув жараёнининг субъекти, тарбиялаш ва тарбияланиш предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга. Худди шу боисдан инсон ва унинг борлиқ, ижтимоий жамият билан кўп қиррали, мураккаб муносабатга ҳамда алоқага киришиши куйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

1. Табиатнинг биотик ва абиотик омиллари - инсон.
2. Жамият ва унинг тарихий тараккиёти - инсон.
3. Инсон - техника, технология.
4. Инсон - маданият, маънавият, кадрият ва руҳият.
5. Инсон ва жамият - ер ва фазо.

XXI асрда ҳам одам - индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида психологик илмий тушунчалар негизида тадқин қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида ва кўламида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин, чунки ташки ва ички омиллар, таъсир этувчилар, таъсирланувчилар устуворлиги йўқола боради.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даврий, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. ЁШ

давнинг сифатлари онтогенетик, эволюция боскичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини тўлдириши, жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мутлақо мос тушадиган Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (табиқанинг тузилиши, биокимёвий индивидуаллик, яъни яккаҳоллик) ҳолатлар, симметрия ва асимметрия жуфт рецепторлари, эффекторларнинг функцияси киради. Бу хусусиятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, механизмлар ва ҳоссалар бирламчи ҳисобланиб, ҳужайра ва молекуляр тузилишнинг барча даражаларида иштирок этади.

Жаҳон психологияси тўплаган назарий ва амалий маълумотларга кўра, ёш, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятлар сенсор (субсенсор, субцептив), мнемик (хотира), вербал (сўз орқали) ва мантиқ психофизиологик функцияларининг динамикаси ҳамда органик эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темперамент хусусиятларида ва туғма майлларда ифодаланишини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Чунки юқоридаги сифатлар онтогенетик эволюция жараёнидан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш даврга оид ва индивидуал ўзгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти таъсири остида ҳар хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий муҳитда вужудга келган сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал ўзгарувчилиги омилини янада кучайтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифланишининг муҳим психологик лаҳзаси унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий негизга боғлиқ, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни, нуфузи, мавқеи (билан белги-ланади) орқали ифодаланади. Статуснинг негизидан эса ҳамиша узлук-сиз равишда ўзаро алоқалар тизими этади. Инсон бажариши лозим бўлган гуруҳий фаолият ва яккаҳол турмушга, касб-ҳунарга алоқадор, яъни касабавий, оиладаги ҳамда жамоадаги ролнинг ижтимоий функцияси, унинг муайян мақсадга, кадриятга, маънавиятга йўналганлиги, шахсни фаоллаштиради, натижада у барча жабҳаларда иштирок этиш имкониятига эга бўлади. Статус, роль, кадриятга йўналганлик шахс хусусиятлари, сифатлари, фазилатларин, хосиятлари ва ҳислатларининг бирламчиларини ташкил этади, унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг тавсифи фаолият, ҳулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл-атвор (оддий стереотипдан тортиб, то халқ донишмандлиги намунашари) тузилишини белгилаб, унинг таркиби-

дан иккиламчи аломатлар, белгилар сифатида жой эгаллайди. Шахнинг бирламчи ва иккиламчи сис)атларининг ўзаро таъсирини бир-паштпурвчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс хислатларини ривожлантирувчи, уларни такомиллаштирувчи ва барқарорлаштирувчи асосий шакл -унинг жамиятдаги ҳаёт йўли, муайян из колдириши ва ижтимоий таржимаи ҳоли ҳисобланади. Шахснинг х&п.кига қилган хизмати унинг эъозланишига. ҳаттоки миллий маънавий бойлик, тафаккур гулшани ва сарчашмаси даражасига кўтарилиши мумкин.

Инсоннинг фаолият субъекти сифатидаги асосий тавсифлари қаторига унинг бу соҳадаги тараққиётнинг маҳсули - онги (объектив фаолиятнинг нъикоси сифатида (ва фаолияти) вокеликнинг ўзгартирувчиси тариқасида) киради. Инсон амалий фаолиятнинг субъекти тарзида унинг шахсий фазилатлари ва хислатларини тавсифлабгина колмайди, балки меҳнатнинг техник воситалари ва технологияси, уларнинг кучайтирувчанлик, тезлаштирувчанлик ва яратувчанлик функциялари сис)атида юзага келади. Амалий фаолият умуминсоний ва яқка шахс тажрибасининг бир қисми тариқасида, эгалланилган, ўзлаштирилган, пухта тажрибадан с|юйдаланиш сингари намоён бўлади. Назарий фаолиятнинг субъекти бўлмиш инсон ўзининг билмлари. касбий кўникмалари, аклий малакалари билан тавсифлана-ди, қайсики улар ўзига хос аломатлар.тизими билан бевосита боглик-дир. Ақдий фаолият ижодиёт даражасига ўсиб ўтиши натижасида ижодий маҳсуллар, янгилар, қонуниятлар вужудга келади ва жа-мият тараққиётини ҳаракатлантирувчи кучига айланади. Аждодлар мероси ва авлодлар сапоҳияти маҳсулларининг узвий боғланиши на-зарий ва амалий фаолиятнинг ўзаро уйғунлашувини такозо этади, ваҳоланки, ҳар иккала фаолият турида ижодийлик аломати, маҳсули иштирок қилади, фан ва техника ривожини таъминлайди. Фаолият тажрибалар билан узвий боғланса, унинг самарадорлиги, мақсадга йўналганлиги, амалга ошиш имконияти юксак босқичга кўтарилади.

Инсон ҳаётида ижтимоий ҳодиса сифатида ағшон муҳим роль ўйнайди, унинг фаолликка қорлайди, ҳаракат қилишга асосий туртки вазис)асини бажаради. Армон инсон учун гўёки ушалмаган орзу, гамгин туйғуларнинг жонлашуви, комфортга интилишга даъват этувчи ҳиссиёт, ижтимоий ва яққаҳол турмушни баҳолаш мезони, фаолликка етакловчи мотив, эзгу ниятлар оғушига тортувчи доимий туртки, лоқайдликнинг олдини олувчи ички руҳий имкониятдир. Шахс учун эйдетик образлар қанчалик аҳамият касб этса, барқарор из колдирса,

армон ҳам худди шундай хусусиятга эга бўлиб, улардан фарқ, I ўларок доимийлиги, устуворлиги, мақсадга ундовчилиги билан юқг, рирок нуфузга эга.

Инсоннинг субъектив хислатлари интеграциясининг юксак шакл. I ижодиёт (креация) .хисобланиб, умумлашган пмкониятлар тарзида қо.1 билиятлар (истеъдод, иктидор), тапант ва салоҳият вужудга келади I Одамнинг субъектив хусусиятлари, хислатлари ривожининг асосий I шакллари руҳан тайёргарлик, старт, кульминация ва финиш саналмб I инсоннинг жамиятдаги ишлаб чиқариш ва ижодиёт фаолиятларини бел-1 гилайди. Мазкур тўрт боскич, тўрт мезон, тараққиётни баҳолаш тизими I ўзига хос хусусиятлари, имкониятлари, суръати, давомийлиги билан I бир-бирларидан ҳам **сифат**, ҳам микдор жиҳатдан ажралиб туради.

Жаҳон психологияси фанида инсон сифатлари (хислатлари, фа- I зилатлари, хосиятлари) ни индивидуал, шахсга оид ва субъектив гу- I руҳларга ажратилиши анъанавий ва касбий хусусиятга эга, чунки улар I одамнинг яхлитлиги, бир бутунлиги. алоҳидалиги тавсифидан иборат I бўлиб, бир даврнинг ўзида ҳам табиат. ҳам жамият жонзоди эканли- I гини англатади. Мазкур яхлитликнинг магзи шахснинг тузилишидир. унда нафакат инсоннинг асосий хислатлари ўзаро кесишади ва умум-лашади. балки унинг ижтимоий ва шахсий кўникмалари муайян тар-кибга келтирилади, коидавий хусусият касб этади.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект тараққиётининг тадқиқотида куйидаги ижтимоий-психологик ҳолатларга эътибор қилиниши зарур:

1. Инсон ривожининг детерминатори ҳисобланган асосий омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, иктисодий, ҳукукий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳитининг омиллари).

2. Инсоннинг шахсий ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ривожланиши ички қонуниятлари, механизмлари, эволюцион негшда камол топиш боскичлари, барқарорлашуви ва инволюция (ўсишдан қайтиш даври хусусиятлари).

3. Инсонни ягхлит, муқаммал тузилишининг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташки таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг муттасил равишда такомиллашуви каби факторлар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий, назарий ва ижодий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки бевосита фаолиятни амалга ошириш жараёнида яшаш муҳитини ва ижтимоий-тарихин тажрибани эгаллашнинг ҳам интериоризация, ҳам экстериоризация давлари юзага келади.

XXI асрда индивид, инсон, шахс, субъект ва комил инсонни - пганиш турли йуналишларда, вазиятларда, ёш хусусиятлари, алоҳида зндашиш негизида, ўзига хос таҳлилга, методологик асосга суяниб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Чунки жаҳон психологияси фани- ,агўпланган назарий ва амалий хусусиятли материаллар мафкуравий нуктаи назардан таҳлил ҳамда танкид қилмасдан, балки уларни холи- сонабаҳолаш, илмий жиҳатдан талкин қилиш жоиз. Бинобарин, турли психологик илмий мактаблар томонидан тўпланган натижаларнинг оқил жиҳатларини танлаш ва тадқиқотнинг бошланғич нуктасини белгилашда улардан омилкорлик билан фойдаланиш кўпгина илмий кайтатдан текширувларнинг олдини олади.

Муस्ताқиллик, истиклол шарофати билан шахсга оид қарашлар, мулоҳазалар моҳияти, унинг мазмуни ва шаклида ўзгаришлар юз бер- адиким, бунинг натижасида эркин фикрлаш, очиқ шаклдаги илмий фаразларни илгари суриш имконияти туғилади. Республикамизда юз бераётган губ ўзгаришлар халқимиз, миллатимиз руҳиятини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарди, она юрт мадҳи, аждодлар меросидан ғурурланиш, маънавият дурдоналаридан фахрланиш ҳислари вужудга келади. Ватан ва ватанпарварлик тушунчалари ўзининг ҳақиқий, чи- накам маъносини касб этади. Кишилардаги ўта сабр-тоқатлилиқ, ито- аткорлик, ташаббускорликнинг етишмаслиги ўрнини эркинлик, ижодиёт, меҳнат, батамом истиклолга эришиш зарурияти, оиланинг бутлиги, тўқислиги ва уларнинг истикболи каби сифатлар, фазилат- лар, юксак туйғулар, ҳислатлар эгаллай бошлайди. Бунинг натижаси- да шахсда табиатга ва жамиятга нисбатан идеал, реал, рационал ва ижодий (креатив) муносабати ўзгармоқда, ҳатто айрим ўринларда борлиқ ва воқелиқдан бегоналашиш, узоклашиш ва яқинлашиш ҳо- латлари рўй бермоқда. Бу ҳолатлар ижтимоий хусусият касб этиб, умумбашарий аҳамиятга эга, чунки жаҳон мамлакатлари цивилиза- циялашиш даражапар тенглашмоқда. Худди шу сабабли ижтимоий гармония тарикасида юқоридаги илмий ижтимоий-психологик ту- шунчалар қатор (тараккиёт кўрсаткичи ўзаро уйғунликка эга бўлган) мамлакатларга бир текис ёйилиб, ҳаёт ва фаолиятнинг турли қатлам- ларига кириб бормоқда. Мазкур аср одамларида эса ахлоқий, жисмо- ний ва ақлий комиллик белгилари, кўрсаткичлари ҳамда босқичлари- нинг мезонлари, уларнинг олдига кўйиладиган талабларнинг моҳияти ўзгаради.

Демакки, табиатга ва жамиятга нисбатан севинч, севги, меҳр- муҳаббат юксак ҳислари, ватанпарварлик ва Ватан туйғусининг тар-

киблари, негизи, уларни ҳаракатлантирувчи механизмлари бошқача ёндашишни тақозо этади, замон руҳи ва нафасига мослашишни талаб қилади. Инсониятнинг бундай юксак хис-туйғулари, англашилган мотивлари шахснинг ўқиш, меҳнат, спорт ва ўйин фаолиятларида, би-лиш ҳамда муомала жараёнларида вужудга келиши мумкин. Борликка ва жамиятга нисбатан муносабатнинг ўзгариши, унинг иерархияси, шакллари, мақоми ва моҳиятида намоён бўлади, уларга йўналтирилган аввалги, эски услубдаги мотивация ўз аҳамиятини нисбий жихатдан йўқотади.

Ҳозирги кунда ва келажакда шахсга субъектив муносабат муаммосини ижтимоий жихатдан турмушда қарор топтириш учун:

1. Одам (индивид) - инсон - шахс - индивидуаллик - субъект-комиллик (баркамоллик) иерархиясига риоя қилиш.

2. Шахсга нисбатан субъектив муносабат, яъни унда робот сифатида мажбурийлик тамойилига асосланиб (барча хусусиятларни бир текис шакллантириш мумкин, деган хато назариядан воз кечиш) инсон қаршиллик кўрсатишини ҳисобга олувчи ёндашишни йўлга қўйиш, субъект - субъект алоқасини вужудга келтириш.

3. Ҳар қандай субъект - шахс, лекин ҳар қайси шахс субъект эмаслиги муаммосини ечиш. Бунинг учун мустақил фикрлашга эга бўлиш, шахсий позицияни ҳимоя қила олиш, ғояни амалга ошириш йўлида тўсиқларни писанд қилмаслик, мустаҳкам нишонч, қатъий маслак, иймон негизида асосланиш, интилишда иродавия барқарорлик устуворлигига эришиш. Дунёқараш ва уни ҳаётга татбиқ қилишнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари мавжудлигига иқдор бўлиш ҳамда уни тан олиш ва ҳоқазо.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект ва комил инсон тўғрисида мулоҳазалар юритилганда уларнинг онгсизлик, онгостлилик, онглилик ва ўта (супер) онглилик ҳолатлари билан узвий алоқадорлигини унутмаслик лозим. Юқорида келтирилган атамалар онгли мавжудодга тааллуқли эканлиги жаҳон психологияси фанининг илмий манбала-рида атрофлича талкин қилинган, лекин уларнинг иерархияси, моҳия-ти баёнида турлича ёндашув ҳукмрондир. Мазкур мақсадни чуқурроқ очишга йўналтирилган назариялар ўта баҳсли бўлиб, унинг замида фақат онг ётиши тасдиқланади, ҳолос. Аслида эса инсон ихтиёрий дикқат, ихтиёрий хотира ва муайян мақсадга асосланиб, бирон-бир фаолият инсон томонидан ташкил қилингандагина онг шахснинг уш-

, фаолияти регулятори (бошқарувчи) вазифасини бажаради. Бирок яам функционал ҳолатининг ўзгариши билан онглиликдан онгсизлик (иштиёрсизлик) қа ўтиши, ижод, ташаббус унинг учун муомала, фаолият негизига айланса, у ҳолда шахс онгости (мувофиклашув) ҳолатига кириб бориши мумкин. Худди шу боисдан шахс бир даврнинг ўзида х³Р учала ҳолат (онглилик, онгсизлик, онгостлилик) ҳукми ос-ида яшаши, фаолият кўрсатиши, ижод килиши, муомалага кириши-иИ мумкин. Ҳар учала ҳолатнинг омили негизда шахснинг камолоти вхжудга келади, уларнинг ҳар кайсиси бу жараёнга ўзига хос улуш кўшади. Онг ҳолатлари табиий равишда бир-бири билан узлуксиз тарзда ўрин алмаштириб туради, чунки инсон ихтиёрсиз, ихтиёрий ва ихтиёридан кейинги босқичлар ҳукми билан яшайди ва фаолият кўрсатади.

XXI асрда яшовчи инсон онгли, онгости ва онгсизлик ҳолатларидан ташқари ўз-ўзини англаш имкониятига эга бўлади. Худди шу боисдан ўз-ўзини англашнинг куйидаги гаркибий қисмларга ажратиш мақсадга мувофикдир:

- 1) ўтмишдаги "Мен" ("ўзлик");
- 2) ҳозирги "Мен" ("ўзлик");
- 3) бўлғуси "Мен" ("ўзлик");
- 4) идеал "Мен" ("ўзлик");
- 5) динамик "Мен" ("ўзлик").

Ўз-ўзини англаш жараёни миллий ўзлигини англаш билан узвий боғлиқ бўлиб, муайян вақт, муддат ўтишини, яъни маълум даврни тақозо этади, лекин у ҳам эволюцион, ҳам революцион йўл таъсирида амалга ошиши мумкин. Ўз-ўзини англаш борлик ва жамиятни инъи-кос этишнинг юқори босқичи санатиб, пировард натижа сифатида юзага келади, инсоннинг донишмандлигини намоёиш килади. Уз-ўзини англаш беш таркибдан иборат бўлиб, у ўта мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг таркиблари бирин-кетин англашиниш имконияти-га эга эмас, Чунки инсонда ўзининг ҳаёти ва фаолияти ютуқлари, нуқсонларини, хулқ-атвор кўникмаларини, ақл-идрок даражаларини, ички имконият захираларини, кадрият ҳамда маънавият кўрсаткичларини оқилона баҳолаш қурби этишмайди. Шахсда танқид ва ўз-ўзини танқид, баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш, текшириш ва ўз-ўзини текшириш, назорат килиш ва ўз-ўзини назорат килиш, бошқариш ва ўз-ўзини бошқариш, такомиллаштириш ва ўз-ўзини такомиллаштириш, ривожлантириш ва ўз-ўзини риволслантириш мутаносиблиги мақсадга жавоб бера олмайди. Индивидуал ва ижтимоий онгни тобора ривож-

ланиб бориши мазкур мутаносибликни амалга оширишни таъминлади, бу эса муайян муддатни талаб қилади.

Инсон ўз-ўзини англаш жараёнида кўпинча реалликдан бошлайди, ҳозирги ва фавқулоддаги ҳолатни таҳлил қилади, шахсий имони билан таккослайди, маълум мезон ёки намуна, ибрат т.п.г_{1а}-унга тенглашишга интилади. Кейинчалик эса келажак, истиқбол ва жалари уни кизиктиради, ўзининг нималарга қодирлиги юзасидан му лоҳаза юритади ва бу борада муайян қарор қабул қилишга эришади. Декин унинг онглилиги ёки оқиллигига шубҳаланади. Уни бир неч марта таҳлил қилиш, қиёслаш, унга ўзгартиришлар киритиш, янгилаш орқали бўлғуси "Мен" ига аниқлик киритади ва фаоллик механизмига айлантиради.

Ўз-ўзини англашнинг навбатдаги босқичида шахс ўтмишини таҳлил қилади, ундаги қусурли ва ибратли жиҳатларни ўзаро қиёслаб устуворликни топишга интилади, бу борада айрим силжишларга эришади. Ижтимоий ҳаётдан у ўзига идеал бўлувчи шахсни танлайди ва ундаги ижобий хислатлар, хусусиятлар ва кўринишларни, кўрсаткичларни ўзида мужассамлаштира боради. Шахс ўз-ўзини англаш давомида динамик ҳаракатсиз ҳеч бир нарсани рўёбга чиқара олмаслигига иқрор бўлади, натижада узлуксиз ҳаракатлар аста-секин, бирданига, таваққалига амалга ошириш лозимлигини тушуниб етади. Динамик ҳолатни баҳолаш, текшириш, назорат қилиш, бошқариш натижасида динамик "Мен" шакллана бошлайди. Ўз-ўзини англашнинг беш таркибий қисми бир текис инсоннинг маънавий дунёсига анланса, демакки, унда мукамаллик, баркамоллик даражаси вужудга келганлигидан далолатдир.

Ўз-ўзини англаш шахснинг фазилатига айланиши учун муайян давр, вақт, муддат талаб қилади, шунинг учун ўқувчилар, талабалар ва республикамизнинг бошқа фуқаролари билан дастурий тадбир-чоралар ўтказиш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

XXI ас одамлари комилликни эгалловчи, яъни комил инсонликка интилувчи шахслардан таркиб топиши лозим. Комилликнинг бир нечта мезонлари мавжуд бўлиб, унда жисмоний баркамоллик, ахлокий баркамоллик, бетакрорлик, ақл-заковатлилик сингари шахснинг ижтимоий тарбиявий таркиблари ўз ифодасини топади. Комилликнинг ўзига хос босқичлари, объектив ва субъектив хусусиятли шарт-шароитлари, омиллари мавжуддир. Комил инсон имконияти чексиз, ўз иқтидори, истеъдоди, салоҳияти, қобилияти, донишмандлиги, қомусийлиги билан ўз замондошларидан сезиларли

даражада илгарилаб кетувчи, бетакрор, ўта (супер) онгли, биосфера ва „еосфера муносабатларини англовчи онгли зотдир (онглиликнинг онглилиги устувордир). Бизнингча, бу даражага барча фуқаролар ,рншиш имкониятига эга эмас, чунки бунинг ҳам объектив, ҳам субъектив омиллари, шарт-шароитларн мавжуддир. Худди шу сабабдан ш\ нчаки интилиш, майл, лаёкат билан юксак камолот чўққисига эри-шиб бўлмайди, мазкур ижтимоий ҳолатни чуқурроқ тадқиқот қилиш фаразларимизни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади.

XXI асрда яшовчи одамлар инсонпарварлик ғояларини акс эттир-рувчи кишиларнинг тимсоли сифатида ҳаёт ва фаолиятда ўз-ўзини на-зорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш, ўз-ўзига буйруқ бериш, ўз-ўзини ифодалай олиш, ўз-ўзини камол топтириш, ўз-ўзини кашф қилиш им-кониятларига эга бўлмоқлари лозим, бу эса ўз навбатида муайян та-рихний даврни тақозо этади.

Бир пажтимоий жамиятнинг иккинчиси билан алмашиш. шунинг-дедек, мустақиллик ва унинг неъматлари республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтиришга муҳим замин ҳозирлашда да-вом этади. Миллий тунғу, миллий қиёфа, миллий характер, миллий таъб, миллий куй ва рақс, миллий маънавият, қадрият таъсири остида ўзининг туб моҳиятини акс эттира бошлайди. Лекин бу имкониятдан тўла фойдаланиш учун барча халқ етарли даражада тайёр эмас, ЧУНКИ ҳар бир шахс руҳиятида эҳтиёж билан имконият ўртасида муайян қа-рама-қаршилиқлар ҳукм суради. Ҳар бир Инсон ўзининг бирданига тенглик аломатини кўйиб бўлмайди, чунки шахслар орасида тафовутлар мавжуд бўлганлиги туфайли "сунъий" дикка йўл кўйиш одатдан ташқари ҳолатдир.

Ўтмишнинг бой мероси, унинг ижтимоий-тарихий анъаналари, расм-русумлари, маросимлари миллий истиклол туфайли ўз эга^арига қаитарилишига қарамай, халқ унинг ҳукмдорига айланишита руҳий жиҳатдан тайёр эмасдир. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста-секин Узғариб бориши натижасида улардаги этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлайди, миллийлик, умумбашарийлик хислатлари ўртаси-да адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик а,тоқа,пар,и ўрнатила боради. Бай-налмилалчилик миллийлик, миллий бирлик хусусиятлари билан Уиғунлашишда давом этса, миллатлараро муносабат ўзаро тушунув, Узаро яқинлик, ўзаро мослик негизига қурилади.

XXI асрда шахсни шакллантиришда, ахлоқ-одоб қоидаларини ижтимоий турмушда қарор топтиришда дин, шу жумладан ислом ҳам Узининг ижобий таъсирини ўтказишда давом этади. Диний билимлар-

нинг моҳиятига тушунувчилар сафи кенгаяди, уларга рию Килу_{Вк}лар, итоатгўйлар кўлами ортади, унинг атрибутларини қабул к.ил_{у1} чилар микдори кўпаяди. Қуръонп Карим, Ҳадислар таъсири шахсц I шакллантиришда муҳим воситага ва ҳаракатлантирувчи кучга а нади, иймон с)аоллик тушунчасидан ҳаракат, хулк регулятори вазцф, I сини бажаришга ўсиб ўтади, ннсонлар ўртасида поклик, ростгўйл_{Ик} I самимийлик, ҳамдардлик, ўзаро ёрдам туйғулари, нисбий тенгликцц келтириб чиқаришга хизмат қилади. Шахслараро муносабатда тенг. лик, жинсий тафовутни одил баҳолаш, ҳақчиллик каби умуминсоний I хусусиятларни таркиб топтиришда динин адабиётларнинг роли янада I ортади, тобора оммавийлашаверади. Лекин дин билан фаннинг бир-бирига қарама-қарши қўйиш вазиятга барҳам бериш ижтимоий-тарихий тараккиётнинг кафолати ҳисобланади, бунга аждодларимиз (Ибн Сино, Ал Форобий, Беруний, Улуғбек ва бошқалар) тажрибаси ёрқин мисолдир.

Ер қуррасида ижтимоий гармониянинг (мувофиқлашувнинг) мавжудлиги, ёшлар ўртасида гарб цивилизациясига (қийиниш, ракс, кўшиқ, хулк-атвор, бегоналашиш, айрим ҳирсларга) нисбатан муваққат кизикиш, интилиш, эҳтиёжнинг ҳукм суриши миллийликни 25-30 йилга кечиктириш хавфини туғднради. Миллийликнинг кучайиши етуклик даврига тўғри келади, лекин шу вақт оралиғида кўп нарсалар бой берилган бўлади, бироқ мазкур узилишни тиклаш учун авлодлар ўртасида умумий бирлик, миллий стереотип яратилиши зарур.

XXI аср бошида ҳам республикамиз фуқароларининг онгидаги, фикрлаш воситасидаги, турмуш тарзидаги тафовутлар мавжудлиш учун улар ўртасида табақаланиш сақланиб қолади. Экологик маданият-ят, биосфера ва неосферага зарар келтирувчи илмий-тадқиқотлар ин-сон ақл-заковати билан бошқарилади, ажал қуроллари ўрнини хайрихоҳлик, ўзаро ёрдам, умумбашарий хусусиятлар эгаллайди, жамият ва табиатни асраш одамларнинг эътиқодига айлана боради. Фазовий алоқалар кенгайиши натижасида фан ва техника маҳсулларша муайян аниқликлар киритилади, уларнинг ривожланишида интегра-ция жараёни юзага келади, тадқиқотлар гуруҳий ва жамоавий фаолият негизида амалга оширилади, бу эса миллатларнинг ўзаро яқинлашишига муҳим имкон яратади, миллатлараро муносабат тенглик асосига қурилса, бир миллат салоҳияти иккинчисига таъсир ўтказади, маънавият намуналари билан халқларнинг бойиши шахс камолоти учук муҳим негиз ҳозирлайди.

Миллатлараро рухий муҳитнинг яратилиши - фан ва техника-нинг ривожига ижобий таъсир этади, мутахассислар тайёрлаш сифатининг замон талаби даражасига кўтаради. Миллатлараро фикр адмашув, тажрибалар билан ўртоқлашув XXI аср одамларининг мукаммаллик даражаси юксатишига беминнат хизмат килади.

XXI асрда ҳам одамларнинг камолоти негизи сифатида оила, мактаб, ижтимоий муҳит, ишлаб чиқариш ўз мавқеини сақлаб қолаверади. Шахсни тарбиялаш куйидаги манбалар асосида амапга ошириши мумкин:

- 1) муайян тизимли, узлуксиз тарбиявий, дастурий таъсир орқали;
- 2) идеал, намуна тимсолида ўз-ўзини тарбиялаш, такомиллаштириш;
- 3) ижтимоий муҳитдаги шахслараро муносабатда таҳлил қилиш, ибрат олиш воситалари ёрдами билан хулқ-одоб, фикрлаш малакаларини эгаллаш;
- 4) аждоқларимиз яратган бадий, фалсафий, санъат асарларини ўзлаштириш орқали янги хислатларни ўзлаштириш кабилар.

Таълим ва тарбия жараёнида республиканинг тарихи, маданияти, узоқ аждоқларимиздан етишиб чиққан жақонгашта кишилар, илм-фан арбоблари, мутафаккир, маърифатпарварлар тўғрисида билим уруғини сочиш ёшларда ғурур ва ифтихор туйғуларини вужудга келтиради. Ўзбекистоннинг фан ватехникаси, унумдор тупроғи, сахий ва заҳматкаш халқи, фойдали қазилмалари, жаҳон ва умумхалқ бозоридаги пахтаси, ипаги, қорақўли салмоғининг берилиши - уларда миллий онгни ўстиради, миллий ўз-ўзини англашга такомиллаштиради, ижтимоий фаолликни жадаллаштиради, уларни ижодий изланишлар сари етаклайди, ақлни пешлаш машқлари вазифасини бажаради.

Ёшлар ўртасида миллий орасталик, соч ўстириш, тараш, ўриш ва кийиниш маданияти, ворислик масъулияти, миллий таъб ҳамда дидга мувофиқ равишда иш юритиш ҳақида маслаҳатлар, кўрсатмалар бериш, амалий укувлар билан куруллантириш юқори самара беради.

Ота-боболаримиздан халқимизга мерос қолган сахийлик, меҳмондўстлик, росгўйлик, тантилик, садоқатлилиқ, поклик, одоблилиқ фазилатлари миллий харақтернинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Ушбу хислат ларни таълим-тарбия жараёнида ёш авлод онгида шакллантириш, улар руҳиятини халқ дурдоналари билан бойитиш, миллий қадриятлардан оқилона фойдаланишга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ахлоқ ва одобли бўлиш, ота-оналар ва катталарга ҳурмат, самимийлик, иноқлик, қадр-қиммат, виждонлилиқ, ифқатлилиқ, ўзаро ёр-

дам каби инсоний хислатлар ўзбек халки маънавиятининг рамзи сац лади. Миллий маънавий бойлигимизнн ўқувчилар чукур эгаллашл_{ап} учун унинг бебаҳо дурдоналарини кенг қўламда намоийш қилиш миз,булар тўғрисида ёшлар онгига муайян билимларни сингдириш, миз зарур.

Одамларнинг бир-бирига меҳр-окибат, окилона муносабатн, тўғ. ри мулокоти, илтифоти, эҳтироми халкимизнинг ички гўзаллигини бой маънавий ва рухий қиёфасини ифодалайди. Хатқимизнинг х_а. кикий инсонпарварлиги, маънавий гўзаллиги, ватан, жамият манфаа-ти йўлида жон фидо қилишида, инсон осойишталиги, бахт-саодати учун қайғуришида ўз ифодасини топади. Пок калбли, софдил, диёнат-ли, виждонли, иродали халкимизнинг олижаноблиги, унинг танишга ҳам, бегонага ҳам беғараз ёрдам кўлини чўзишида намоён бўлади. Халқимизнинг ажойиб фазилатларидан бири - дўстликка садокатдир.. Дўстлик бор жойда меҳру-муҳаббат, вафо, садоқат, адолат, ҳақиқат қарор топади. Бу эса ўз навбатида инсоннинг маънавияти ва руҳияти-га, ақл-заковатига тетиклик бахш этади, уни яхшилик, самимийлик сари етаклайди.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни, тарбиянинг кундатик ва истикбол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситаларини танлаш ва улардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асоси-да халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш - ХХІ асрда яшаш насиб этган одамларни баркамол шахс сифатидатаркиб топтиришда муҳим роль ўйнайди. Худди шу боисдан ҳам халқимизнинг миллий руҳиятидаги бундай урф-одатлар, анъаналар, удумлар келажак авлодга обида, мерос тарикасида колдирилиши муқаддас бурчдир.

Юкорида санаб ўтилган ажойиб миллий фазилатларимизнинг барчасини келажак аждодларимиз шахсиятида шакллантириш имкониятига умид киламан, ўйлайманки улугвор инсоннинг эзгу нияти, албатта рўёбга чиқади.

8. Узини ўзи англаш

Ҳозирги замон психология фанининг методологик ва назарий муаммолари қаторида қўлланиладиган асосий категориялар, тушунча^ар, таърифларга аникликлар киритишдан, тезаурус, контекст нуктаи назаридан уларни талқин қилишдан иборатдир. Ушбу мулоҳаза-лар моҳиятини ўзини ўзи англаш, ахлоқ, маънавият, тараққиёт, дина-мика ва шахсга оид тушунчатлар тўғрисидаги қарашлар ташкил этади.

ур тушунчалар ўзаро иерархик тузилмага эга бўлиб, бири иккин-
ни такозо этади на ўзига хос муайян тизимни вужудга келтиради,
муайяннинг марказида эса инсон (шахс, субъект, комил инсон) туради.
]Ху фикрни апохида таъкидлаб ўтиш жоизки, психология фани-
ахлокий ўзини ўзи англаш руҳий жараён, ходиса, воқелик, хусуси-
лифатида алохида ўрганилмаганлиги туфайли уни тахлил қилиш
ўзини ўзи англаш, ахлоқ, миллий характер, маънавият, қадрият кате-
РОриялари билан бевосита боғлиқ равишда амалга оширилади.

Бизнингча, ажратиб кўрсатилган категориялар, тушунчаларни
Ўзига хос тарзда ёритиш психологияни асосий ва устувор атамаси сан-
налмиш шахсни яққол англаш имкониятини яратади, ахлокий ўзини
ўзи англашнинг ижтимоий-психологик воқелик тарикасида аниқ на-
моён бўлишини ўрганишни қафолатлайди.

Ахлокий ўзини ўзи англаш «ўзини ўзи англаш» нинг хусусий
(алохида) кўриниши, жабҳаси бўлганлиги туфайли унинг руҳий тузи-
лиши, табиати, ўзига хослиги, таркиб топиши, ривожланиши ва тако-
миллашуви. объектив, субъектив, ички ҳамда ташқи шарт-шароит-
лари, энг аввало, ўзини ўзи англаш жараёнининг ички хусусиятларига
кўп жиҳатдан боғлиқ.

Психология фанида унинг назарий, амалий ва татбиқий томон-
лари муайян даражада ўрганилган, ҳозир ҳам изланишар давом эти-
рилмоқда. чунончи Л.С.Виготский, С.Л.=Рубинштейн, В.С.Мерлин,
А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович, А.Г.Спиркин, Е.В.Шорохова, И.И.Чес-
накова, П.Р.Чамата, К.А.Абулханова-Славская, В.В.Столин, Э.Ф.Ғо-
зиев, Б.Т.Ғаффаров вабошқазар.

Ҳозирги замон психология фанида ўзини ўзи англашнинг табиа-
тини тушунтиришда. та.тқин қилишда икки хил қараш, ёндашиш мав-
жуд бўлиб, улар бир-биридан кескин даражада тафовутланиб туради.
Биринчи ёндашишга қараганда, ўзини ўзи англаш-бу ўз йўналишини
ўзгартирган онгнинг айнан ўзидир, худди шу боис у инсон онгининг
махсус кўриниши демақдир. Ушбу талқин собиқ совет психологияси-
да кенг тарқалган назария бўлиб Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев,
Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, В.В.Столин ва уларнинг шогирдлари
томонидан илмий амалий жиҳатдан тадқиқ қилиб келинмоқда.

Бу соҳадаги иккинчи мулоҳаза С.Л.Рубинштейннинг илмий иш-
ларида ўз ифодасини топган бўлиб, кейинги даврларда унинг шогир-ди
К.А.Абулханова-Славская томонидан ўтказилган изланишларда изчил
равишда ривожлантирилмоқда. Унинг фикрига биноан, онг ва ўзини
ўзи англаш жисмоний реал ҳамда юридик шахсга тааллуқли ху-

сусиятлардан иборат бўлиб, улар унинг хаёти ва фаолиятини воси> ёки «курол» сифатида таъминлаб турувчи рухий жараёнлардир. Бизнингча, иккинчи ёндашиш ўзини ўзи англашнинг табиати юзасидан тўғр, (адекват) маълумот бериш имкониятига эга, бинобарин, методот нуктаи назардан уни илмий-назарий ва амалий-тадбикий жиҳатда I тадқиқот қилиш юксак кўрсаткичлар бериш мумкин.

Юкоридаги ўзини ўзи англашнинг рухий табиати ҳақидаги икки хил муносабатнинг мавжудлиги- унинг пайдо бўлиши сабабларини йўналиш объектини, тадқиқот предметини турлича ёритилишга олиб келади. Биринчи ёндашишга кўра, ўзини ўзи англашни вужудга кели- [шининг бош сабаби-инсон билан-жамият ўртасидаги муносабатнинг ўзаро номутаносиблигидир. Инсон муайян жамиятда, микро ва миж муҳитда яшар экан, у худди шу муҳитда (макро, микро, мизе) мавжуд бўлган қонун-қоидаларга ва тартиб-интизомга бўйсунушга ҳамда шулар асосида, уларнинг негизида ўз хулқ-атвори, муносабатларини идо-ра қилишга, бошқаришга мажбурдир. Ўз хулқ-атворини ва муносабатларини ўзи идора қилиш жараёни (уқуви) эса, уларни юзага келти-рувчи эҳтиёжларни, хоҳиш истакларни, мотив ва майлларни, мақсад ва қизиқишларни (имитация, идентификация, рефлексия босқичлари кечишини) бошқаришдан иборатдир. Бундай кўринишдаги, тузилишдаги, мазмундаги англаш ва уни идора қилиш психологик нуктаи назардан эҳтиёжнинг индивидуал онгдаги ифодасини ҳамда улар ўртасидаги бўладиган муносабатларни тартибга солишни тақозо этади. Унинг пандо бўлишининг бош сабаби ҳам, йўналиш объекти ҳам онгдир, яъни у онгнинг ички барқарорлиги натижасида юзага келади ва барқарорликни (ички мувофиқликни) шакллантириш учун хизмат қилади.

Шу нарсани таъкидлаш ўринлики, биринчи ёндашишнинг намо-яндалари талқинида онгнинг ички бекарорлигини вужудга келтирувчи элементар (таркиблар, рухий тузилма қисмлари) юзасидан олади-ган маълумотларга қаратади. Бундай маълумотлар инсон томонидан ўзлаштирилгандан кейин бир хил мазмунга эга бўлмаганликлари туфайли ўзаро қарама-қаршиликка учрайди, уларнинг ўзаро мутаносиб-лигини таъминлаш учун инсон ижтимоий онгига муружаат қилади ва шу йўл орқали маънолар ўртасидаги зиддиятни бартараф этади. Худди шу боисдан ҳам Л.С.Виготскийнинг шахсий фикрича, ўзини ўзи англаш турли хил маънолар ўртасида бирликни (умумийликни) вужудга келтириш жараёни сифатида ва ўзлаштирилган онг тарикасида намоён бўлади.

А.Н.Леонтьев талкинига караганда, индивидуал (якка шахсга оид) ондагп моҳият билан мазмун ўртасидаги зиддият ўзини ўзи англашнинг сабабчисидир. А.Н.Леонтьевнинг шогирди В.В.Столиннинг укгиришича, ўзнини ўзи англашнингасосида(негизида) «менлик» нинг мазмунлари ўртаспдагн зиддият ётади.

Б.Г.Ананьев изланишларида акс этишича, ўзини ўзи англашнинг пайдо бўлишн омили - одамнинг индивидуал хосияти, фаолият субъектчилиги шахслилик хусусиятларининг таркиб топишидаги нотекислик ва гетерохронликдир. Унинг мулоҳазасига кўра, ўзини ўзи англаш ана шу учала хусусиятни ўзаро мувофиклаштиради ва худди шу тарика онгпинг индивидуаллигини таъминлаб туради.

Амалга оширишган психологик таҳлилдан кўриниб турибдики, биринчи ёндашувда ўзини ўзи англаш хулк-атворни ва муносабатларни белгиловчи камда ндора килувчи мустақил субъектга айланадн, натижада реал инсон тадкикот марказидан узоклашади, унинг ўрнини онг ва ўзини ўзи англаш эгаллайди. Бизнингча, ўзини ўзи англашни бу тарзда тушуниш (ва тушунтириш) унинг психологик табиатини атрофлича, тўлиқ ёритишга имкон бермайди ва назарий жиҳатдан нотўгри (ноадекват) хулоса чиқаришга, шошилиш карор қабул килишга олиб келади.

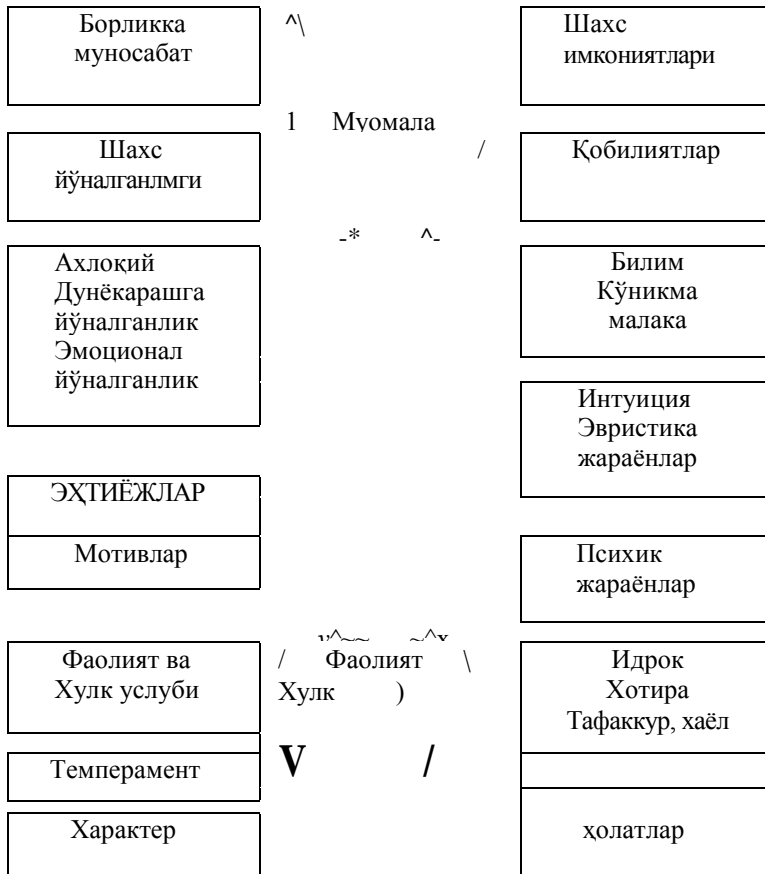
Иккинчи йўналишнинг асосчиси С.Л.Рубинштейннинг тадкикот-ларига асосланиб, биз ўзини ўзи англаш муаммосини тадқиқ этишга асосий диққат-эътиборнн, энг аввало, унинг субъектига, яъни инсонга-шахсга қаратиш мақсадга мувофик, деб ҳисоблаймиз. Ушбу фикрни бошқача сўз билан ифодалаганда, ўзини ўзи англашни шакллантириш-нинг манбан онг ва ундаги зиддият бўлмасдан, балки инсоннинг таркиб топиши ва ривожланиши саналади. Рухий фаолиятнинг махсус ҳолдаги (вазиятдаги) объектив шарт-шароитлар сифатида одамларнинг ҳаёти, умумий яшаш шароити деб ёзади С.Л.Рубинштейн, - акс эттириш фаолиятининг шартни ҳақида гап кетганда, одамнинг турлича на-моён бўлишининг, умумий шартлари ичидан худди мана шу инъикос этиш фаолиятининг махсус шартини ажратиб.олишимиз зарур бўлади. Узини ўзи англашнинг пайдо бўлишини таъминловчи махсус шартни аниқлаш унинг субъекти тўғрисидаги муаммони ҳал қилишни, муайяи йўл-йўриқлар ва оқилона усулларга асосланувчи ечимни талаб килади. Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотлардан маъ-лумки, инсон (шахс) ўзини ўзи англаши учун худди шу ўзини ўзи ан-глаш хусусиятининг(жараёнининг) субъекти бўлиши муқаррар.

Шахнинг hozirgi zaman nazarinlari
 Шахнинг hozirgi zaman tuzilishi

Шахс

ОНГ

ЎЗИНИ ЎЗИ АНГЛАШ

Асосий (фундаментал) эҳтиёжлар иерархияси

:"|

А. Маслоу пирамидаси

2

Шахнинг асосий эҳгиёжлари
ЭҲТИЕЖЛАР

Жумладан: ижтимоий ва
Эстетик шартланганлик

Баркамол инсонни баҳолаш (Э.Ғ.Ғозиев)

I. Шахс хақида умумий тушунча

Ф.И.Ш. _____

жинси _____ ёш _____

иш ва ўқиш жойи _____

II. Шахснинг йўналганлиги.

1	Фазилатлар номи [Г - -----	Кучсиз 3	Ўргача	Кучли — —	Урга кучли 6
1.	Иймон эътиқодлилиқ	1	2	—	4
2	Собитқадамлилиқ	1	2	3	4
3	Ҳамиятлиқ	1	2	—	4
4	Бегаразлиқ	1	2	—	—
5	Ҳақгўйлиқ	1	2	3	4
6	Камтарлиқ	1	2	5	4
7	Адолатлилиқ	1	2	—	4
8	Инсонпарварлиқ	1	2	—	4
9	Фидоийлиқ	1	2	—	14
10	Ватанпарварлиқ	1	2	—	5
III. Шахснинг умумий хусуси				Ятлари	
1	2	3	4	5	6
1	Мулоқотмандлиқ	1	2	—	4
2	Ташаббускорлиқ	1	2	3	4
	Ҳаракатчанлиқ	1	2	—	4
	Зукколик	1	2	—	4
5	Синчковлиқ	1	2	—	4
6	Меҳнатсеварлиқ	1	2	—	4
7 "	Қатъиятлиқ	1	2	—	4
8	Қулайлилиққа инти- лувчанлиқ	1	2	3	4
9	Мустақиллиқ	1	2	5	4
10	Узини бошқарувчан- лиқ	1	9	—	4

IV. Шахенинг ўзига хос хусусиятлари					№
1^	2	3	4	5	
I	Ўзгаларнинг психологик хусусиятлари ва ҳолатларини тез илгашга қобиллик. Ўзгалар ички кечинмалари ва ҳисларини ўзиникидай қабул қилишга мойиллик	-----	2 2	3 3	4 4
3	Ўзга кечинмалар хатти- ҳаракатлари ва 1 хулқ- атворини таҳйил этишга қобилиятлилик		2	3	4
4	Ўзини ҳаёлан ўзганинг ўрнига қўя би- лиш укувчанлиги		2	3	4
5	Ўзгаларнинг шахсий хусусиятларини инобатга олган ҳолда уларга оқилона муносабат билдиришга лаёқатлилик		2	3	4
6	Шахслараро муносабатларни пайкай олувчанлик		2	3	4
7	Илғор тажрибаларни осон уқиб олишга эҳтилоқлилик		2	5	4
8	Вазият катнашчилари билан умумий 1 тил тонишга зукколик		2	3	4
9	Шахслараро муомалада шахсий пози-1 цияга эгаллик		2	3	4
10	Хулқ, фаолият ва муомалада одоблилик		2	3	4

V. Ижтимо.-й таъсир этувч					№
1	2	ан л	як 2	3	
1	Бошқалар эътиқодли кишиларга, ўзига хос омилларга ва мантикий далиллашга таъсир ўтказишга топқирлик	1			6 4 Т 4
2	Ўзининг ҳиссиёт ва эмоцияси билан ўзгаларга таъсир этишга укувчанлик	1	2	3	
	Ишда ва ўқишда муваффақиятга эри-1 1 шувда ўзига ишонч уйғотувчанлик		2	3	
4	Ўзига ва ўзгаларга нисбатан талабчан- лик	1	2		4
5	Воқеликнинг муҳим ва номуҳим, ижо- бий ҳамда салбий томонларига холисо-на баҳо берувчанлик	1	2	5	4

16	Танкидий фикрларни мантикан баҳолашга бўлган қобиллик	1	2 ; 3	4
, / 1 ...	Танкидий фикрларга нисбатан беғаразлик	1	2 Г ³	4
18	Вазият ва шароитни тўғри чамалашда мантикий мукамаллик	1	2 ! 5 1 1	4
■9	Фикр алмашишда нутқий қобилиятлик	1	2 Г ³	4
\To !	Миллий ғоя ва миллий мафкурасига саноқдорлик (доқатлилик)	1	2 3 ! , 1 _ 1 _	4 ^1

VI. Ташкилотчилик қобилиятлилик

1	2	3	4 5	6
1	Ташкилотчилик нисбатан эҳтиёжни сезишлик	1	^Т~Тз .	4
2	Ташкилотчилик фаолиятини суи-стеъмор қилмаслик	!	~^Тз~	4
3	Фаолият моҳиятига мустақил қара билишлик	1_	2 3	4
4	Ўз зиммасига жавобгарлик ва масъулият тўғрисида олишлик	1	2 3	4 1
Г	Ташкилотчилик фаолиятини завқ-шавқ билан адо этишлик	,	2 3	4 !
Б~	Ташкилотчилик жараёнида ўзидан қониқ ҳиссини инъикос қилишлик	1	2 Г ³ ^	4 ;
7	Ташкилотчиликни удралашга бўлган лаякатлилик	1_	2 3	4
8	Вазият ва шароитга нисбатан ташкилотчиликда муваффақиятлилик ёки бағжаюрлик	1	2 3	4 1
9	Ташкилотчиликда тезкорлик ва самардорлик сифатларида уйғунлик	1	2, 3	4
10	Ташкилотчиликда ижодийлик ва ақл қонунлиги	1	2 3	4

VII. Ташкилотчилик қобилиятининг индивидуал фарқлаш

1	2	3	4	5	4
1	Ташкилотчиликка нисбатан қобилият- чилик: а) кўпгина фаолият турларига б) фақат ягона фаолият турига	1	2	3	Т
2	Фаолият иштирокчиларининг ёш давр- ларига бўйича ташкилотчилик ко- билиятида тафовутчилик а) ўзидан катта ёшдагиларга б) ўзининг тенгқурларига	1	2		
3	Шахслараро муносабатга мутаносиблик а) дистанция (бевосита шаклига) б) контакт (бевосита) в) хар иккаласи ҳам	1	2	3	4
4	1 Фаолиятни бошқариш услуби бўйича а) ҳаракатли давомий б) фаол жонли в) сусткаш, хотиржам	1	2	3	
5	Бошқарув психологиясига кўра а) демократив б) либерал в) авторитар	1	2	3	

УЧИНЧИБЎЛИМ

ШАХСНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ

УЎБОБ

ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯ ТАРКИБЛАРИ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Эҳтиёж тўғрисидаги тушунча 1.1. Эҳтиёжлар фаолликнинг манбаи сифатида

Психологик нуқтаи назардан борлик тўғрисида мулоҳаза юритилганда, тирик мавжудодларнинг (оддий тузилишга эга бўлгандан тортиб, то мураккабигача) теварак-атроф билан ҳаётий аҳамиятга эга бўлган, турли хусусиятлар билан боғланишларни таъминлаб турувчи фаолият (кайсн даражаси, шакли эканлигидан қатъи назар) уларнинг барчаси учун умумий бўлган хусусият ҳисобланади. Уларнинг фаоллиги туфайли мураккаб тузилишга эга фаолият юзага келиб (онгликнинг маҳсули сифатида), турли-туман моҳиятли, ҳар хил кўринишдаги эҳтиёжлар (уларнинг тоифаларга алоқадорлиги, келиб чиқиши жиҳатидан биологик, моддий, маънавий ва бошқалар)ни қондириш учун хизмат қилади. Худди шу боисдан фаоллик фаолиятнинг асосий механизмларидан биринчи бўлиб, тирик мавжудодларнинг ўз имконияти даражасида ташқи олам таъсирларига жавоб қилиш қувватларининг таркиби саналади.

Борликдаги жонли мавжудодларнинг ўзига хос тарзда, муайян йўналишда, маълум даражадаги куч билан хатти-ҳаракатни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар улар учун фаоллик манбаи вазифасини бажаради. Психологик манбаларга асосланиб фикр юритганимизда, эҳтиёж-жонли мавжудод (ҳаёт кечиришининг яққол шарт-шароитларига унинг шуларга) тобе эканлигини ифода этувчи ва мазкур шарт-шароитларга нисбатан фаоллигини намоён қилувчи ҳолат тарихида ифодаланади.

Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудодлардан туб даражада ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатдан тафовутга эга бўлиб, юзага келган эҳтиёжларнинг турли вазиятларда қондирилишида ўз ифодасини топади. Жумладан, мавжудодлар ва ҳайвонлар ўзларининг танаси ва унинг аъзолари тузилишига, инстинктларнинг турли-туманлигига биноан, ўз

Ўлжасини тутиб олишга нисбатан интилишни вужудга келтирувчи табиий имконияти уни олдиндан пайқаш сезгирлиги оркали зудлик билан фаол ҳаракат килади. Ҳайвонлар эҳтиёжларининг кондирилиши жараёни канчалик мақсадга мувофиқ равишда кечган бўлса, бу эса ўз навбатида, уларнинг қуршаб олган яшаш муҳитига энгиллик билан мослашувини таъминлайди. Масалан, асалари хатти-ҳаракатининг туғма, ирсий дастури унинг гулшира (нектар) йиғиш эҳтиёжлари билан чекланиб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни кондириш объектлари (гулларнинг навлари, уларнинг узок ва яқинлиги, қайси томонда жойлашганлиги, мўл-кўллиги кабилар ҳам) ақс этади. Шу билан мавжудларнинг эҳтиёжларида уларнинг фаоллиги омили сифатида табиий аломатлар, инстинктлар, шартсиз рефлекслар ва ҳоказолар бевосита қатнашади.

Лекин инсонларнинг фаоллиги ва уларнинг файллиги манбаи ҳисобланмиш инсоний эҳтиёжлар тубдан бошқача манзарага эга бўлиб, биологик шартланганликдан ташқари, моддий ва маънавий кўринишлардан иборатдир. Одамнинг эҳтиёжи унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижтимоий таъриба, кўникма малака, одат, маънавият, кадриятлар билан яқиндан танишиш, уларни ўзлаштириш оркали амалга оширилади. Табиат томонидан вужудга келтирилган жисм, нарса, буюм инсон учун биологик эҳтиёжни қондирувчи ўлжа маъносини ва аҳамиятини йўқотади. Одам бошқа мавжудлардан фарқли ўларок, ижтимоий-тарихий тараккиёт даврининг хусусий эҳтиёжларига хизмат қилувчи муайян буюмни зарурият талабига биноан тубдан қайта ўзгартиришга, такомиллаштиришга қодир онгли зотдир. Худди шу билан одамнинг ўз эҳтиёжларини кондириш жараёни ижтимоий-тарихий тараккиёт даражаси билан ўлчанадиган фаолият шакли ва турини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилганлиги, маълум режага асосланган ижодий кўриниши сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

«Инсониятга хос бўлган эҳтиёжларнинг мазмуни, шакли ва кондирилиши» усули ижтимоий-тарихий тараккиёт даврида ривожланиб, ўзгариб ва такомиллашиб боради. Ҳозирги замон кишининг эҳтиёжлари ва уларнинг кондирилиши аجدодларникидан ҳам, авлодларникидан ҳам тубдан фарқланади, лекин этнопсихологик хусусиятлар таъсири ўз аҳамиятини етарли даражада йўқотмайди. Шахснинг эҳтиёжларини тўла-тўқис қондириш уни қомил инсон сифатида қамол топтиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади, лекин бу унинг устувор эканлигини билдирмайди, чунки бошқа таъсирчан

миллар ҳам мавжуддир. Камолотга эришишнинг муҳим шарт-аароити ҳисобланмиш меҳнат инсоннинг эҳтиёжига айланмаса, у ўз эҳтиёжларининг енгил, осон йўллар билан кондиришга ҳаракат қилса, „инкирозга учрайди. Енгил йўл билан ўз эҳтиёжларини кондириш ижтимоий қонун ва қоидага зид ҳулқ-атвор манбаига айланишига, жинорий хатгн-ҳаракаг келиб чиқишига, текинхўрлик иллатининг намоён бўлишига замин ҳозирлайди.

Ҳуқуқий, демократик жамият кишиси шахсини шакллантиришга нисбатан кўйилаётган энг муҳим татаблардан бири-унда меҳнат қилиш эҳтиёжини, меҳнатдан фахрланиш туйғусини ва ундан лаззатланиш хиссини гаркиб топтиришдан иборатдир. Меҳнатга нисбатан эҳтиёжнинг вужудга келиши саноатда ва кишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш, меҳнат қилиш шароитларини яхшилаш, меҳнат фаолияти умумдорлигини ошириш, иш вақтидан оқилона фойдатаниш имкониятини яратади ва фақат меҳнатдагина ўз имкониятини намоён этувчи, бунедкор, ватанпарвар, фидоий шахсларни шакллантиради. Кишиларнинг иқтисодий эҳтиёжларини кондирувчи, баъзан оғир ва зерикарли туюлган меҳнат тури ватанпарвар, қомил инсонликка инти-лувчи шахс учун қувонч, қониқиш, ҳатто роҳат-фароғат ҳис-туйғу-ларининг манбаига айланиши мумкин.

Юксак малақапи мутахассислар тайёрлашга қаратилган «Таълим тўғрисида» ги қонунда ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да ўқувчилар ва тапабатарнинг меҳнат тарбияси ва касбга йўнаттирилишига аюҳида аҳамият берилгандир. Республика фуқароларида маънавий эҳтиёжларни вужудга келгириш ва шакллантириш истиклол шарофати билан муҳим аҳамият касб этиб, ижтимоий тарбиянинг муҳим бўғинига айланди. Ҳуқуқий, демократик жамиятнинг асосий вазиқаридан бири- инсоний эҳтиёжларни таркиб топтириш, уларни барқамол шахс камолотига йўналтириш, маънавиятни эғазлаш билан узвий боғлаб амалга оширишдан иборатдир.

1.2. Эҳтиёжларнинг пурлари

Инсон бир даврнинг ўзида ҳам индивидуаллик, ҳам ижтимоийликни акс эттирган бўлганлиги сабабли унинг эҳтиёжлари шахсий ва ижтимоий хусусиятга эгадир. Бошқача сўз билан айтганда, ундаги тор маъноли шахсий хусусиятга эга бўлгандай туйғу уйғотувчи (табиат инъомига атоқадор) эҳтиёжларни кондириш жараёни ҳам ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг маҳсули (деҳқонлар, ишчилар, ходимлар ва

бошқа касбдаги) одамларнинг саъи-ҳаракати, ҳамкорликдаги меҳнатининг моддий тарздаги ифодаланишидан фойдаланишида акс этади.

Ушбу масалага бошқача тарзда ёндашилса, унда ўз эҳтиёжлари-ни кондириш учун ижтимоий муҳит негизида яратилган воситалар ва усуллардан фойдаланилади, натижада у ёки бу шароитга нисбатан эҳтиёж хис этади. Масалан, ёғочдан болтага даста яшаш учун унда хоҳиш мавжудлигининг ўзи етарли эмас, балки бир қатор шарт-шароитлар, дастгоҳ, дурадгорлик асбоблари бўлиши лозим, унинг си-фатига нисбатан эҳтиёж ҳам тугилади. Худди шу боисдан унда ўз хоҳиш-истакларини рўёбга чиқарадиган татаб билан имкониятга қаратилган эҳтиёж вужудга келади. Инсондагн тор маънодаги эҳтиёж-лар унинг шахсий талабларини кондириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳамкорлик фаолиятида юзага келувчи жамоавий эҳтиёжлар як-қаҳоллигига оид хусусият касб этади. Айтайлик, маъруза ўқишга таклиф қилинган ўқитувчининг машғулотга пухта тайёргарлиги ўз предметининг ўта фидойиси эканлиги учун эмас, балки жамоа нуфузига доғ туширмаслик масъулияти, ижтимоий бурч хиссига нисбатан эҳтиёж сезганлиги туфайли амалга ошади. Шахсий эҳтиёж гуруҳий, жамоавий муносабатлар уйғунлашиб кетганлиги сабабли ўзаро қоришиқ хусусиятга эга бўлади, Ҳар қандай индивидуал фаолиятга нисбатан эҳтиёжнинг туғилиши ижтимоий аломат, умумийлик, ҳамкорлик хусусиятини касб этиб, фаолиятга ёндашувда якқаҳоллик умумийликни, умумийлик эса алоҳидаликни узлуксиз равишда бетўхтов акс эттириб туради.

Психология фанида эҳтиёжларни таснифлаш уларни келиб чиқиши ва ўз предметининг хусусиятига биноан амалга оширади.

Одатда ўзларни келиб чиқишига биноан эҳтиёжлар табиий ва маданий турга ажратилади.

Табиий эҳтиёжларда инсон фаолиятининг фаоллиги, ўз Шахсий ҳаётини ҳимоя қилиш, ўз авлоди ҳаётини сақлаш, уни қўллаб-қувватлаш учун зарурий шарт-шароитларга тортилганлик, тобелик акс этади. Табиий эҳтиёжлар таркибига одамларнинг овқатланиш, ташналикни кондириш, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан асраниш, мусаффо ҳавога интилиш, тана аъзоларига дам бериш каби-лар қиради. Табиий эҳтиёжлар узоқ вақт давомида кондирилмаса, унинг оқибатида инсон ҳалокатга маҳкум бўлади, ўз сулоласи ҳаёти ва фаолиятини хавф остига қолдиради.

Табиий эҳтиёжлар инсонда ҳайвонот аждодлариникига ва ибти-додий жамоа аъзолариникига ўхшаш бўлса-да, лекин улар ўзининг

„сихологик моҳиятига кўра мавжудларникидан ҳам сифат, ҳам шакл, қурол жихатдан тафовутланади. Эҳтиёжларни кондирлиш усуллари, шакли, қурол тобора такомиллашиб боришдан ташқари, уларнинг моҳияти, мазмуни ҳам ўзгариб бормоқда, мисол учун ҳозирги (амол киши эрамиздан олдинги аждодларимизга нисбатан бошқача тарзда ўз эҳтиёжларини рўёга чиқаради ва уларни кондирлишга интилади. Уй рўзгор буюмларининг ўзгариши эҳтиёжларини кондирлиш йўллари такомиллашувидан дарак беради. Шунинг учун инсонларнинг табиий эҳтиёжлари ижтимоий-тарихий хусусиятга эга, чунки улар ижтимоий-тарихий тараккиёт маҳсулидан иборатдир.

Инсон фаолиятининг фаоллиги инсоният маданияти маҳсули билан боғликлигини ифодалаб, маданий эҳтиёжларни юзага келтиради. Маданий эҳтиёжлар, маданият тўғрисида мулоҳаза юритилганда унинг ижтимоий илдизлари кишилик тарихининг дастлабки манбалари билан узвий боғланиб кетишини таъкидлаб ўтиш лозим. Лекин табиий эҳтиёжлар маданий эҳтиёжлар билан ўзаро уйғунлашган бўлиб, биринчиси иккинчисини такозо этади, чунки улар бири-бирининг негиздан келиб чиқади. Худди шу боисдан маданий эҳтиёжлар объектига табиий эҳтиёжларини кондирувчи уй-рузгор буюмлар, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, маданий алоқалар ўрнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари. ижтимоий турмуш заруриятига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради. Одатда жамият таълим ва тарбия тизимини егаллаш, халқ анъаналари, маросимлари, байрамлари, одатлари, расм-русумлари, хулқ-атвор кўникмаларини ўзлаштириш жараёнида ранг-баранг маданий эҳтиёжлар^вужудга келади, янгича маъно касб эта бошлайди. Юкорида таъкидлаб ўтганимиздек, табиий эҳтиёжлар қондирилмаса, улар инсонни ҳалокат ёқасига етаклайди, бироқ маданий эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги ундай оқибатларга олиб келмайди, аммо одамда маданий фазилатларнинг шаклланишига рутор еткази, унинг камолотини секинлаштиради.

Шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, маданий эҳтиёжлар ўзининг даражасига кўра, жамият томонидан ўз аъзолари олдида қўйилаётган талаблар билан боғликлигига биноан, улар ўзаро бир-бирларидан кескин тафовут қилади. Масалан, ҳозирги замон ёшларининг билим олишга нисбатан тинимсиз изланишини, яъни билим олиш эҳтиёжининг моҳиятини энг сўнги мода бўйича кийинишга одатланган худди шу ёшдаги тенгдошининг эҳтиёжларини бир хил мезон билан ўлчаш ва баҳолаш адолатдан эмас. Чунки эҳтиёжларнинг моҳиятига,

уларни кондирриш учун амалга ошириш кўзда тутилган фаолият нац. жасига, уларнинг хусусиятига ижтимоий ёки индивидуал йўналган. лигига биноан, ҳар кайсиси алоҳида-алоҳида баҳоланади. Ижтимоий жамият томонидан ўз фуқаролари олдида қўйилаётган талабларига жамиятнинг ҳуқуқ асосларига, халқ анъаналарига, юриш-туриш қодаларига, маънавият ва кадрият тизимига, маслак ва дунёқараш моҳиятига мос тушадиган эҳтиёжлар юксак онглилик. ижтимоий фаоллик, маънавий камолот учун хизмат килади, жамият тараққиёти-нинг муҳим мезонларидан бири бўлиб маданий эҳтиёжларни тугилиш ва уларни кондиррилиш даражаси ва маънавиятни эгаллашдаги роли ҳисобланади.

Психология фанида эҳтиёжлар ўз предметининг хусусиятига-кўра моддий ва маънавий турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турличаэканлиги эътироф этилади.

Инсоннинг овқатланиш, кийиниш, уй-жойига эга бўлиш, маиший турмуш ашёларига интилиш, комфорт ҳиссини қондирриш билан боғлиқ маданият предметларига нисбатан эҳтиёж сезиш моддий эҳтиёжлар мажмуасини юзага келтиради. Маънавий маданиятни яратиш ва ўзлаштириш, шахснинг ўз фикр мулоҳазалари ва ҳис-туйғулари бўйича бошқа одамлар билан муомалага киришиш ҳамда ахборат алмаштириш, бадий ва илмий адабиётлар билан танишиш, маҳаллий матбуотни ўқиш, кино ватеатр кўриш, мусиқа тинглаш кабиларга эҳтиёж сезиш, яъни ижтимоий онг маҳсулига тобелик маънавий эҳтиёжлар тизимини вужудга келтиради.

Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлиб, вужудга келган маънавий эҳтиёжларни қондирриш жараёни моддий эҳтиёжларнинг таркибига кирувчи моддий нарсалар ёрдамида амалга оширилади чунончи, китоб, ёзув қоғози ва бошқалар.

Эҳтиёжларнинг турлари ҳақида фикр билдирганда яна шу нарсага эътибор бериш керакки, келиб чиқишига биноан табиий турга тааллуқли эҳтиёж ўз предметига кўра моддий гуруҳга, худди шу мезонлар бўйича бир даврнинг ўзида маданий эҳтиёжнинг моддий ёки маънавий эҳтиёж туркумига киритиш мумкин. Шу тариқа эҳтиёжнинг келиб чиқиши ва предмети хусусияти бўйича икки мезонга асосланиб муайян гуруҳларга ажратилади. Инсон онгининг тарихий тараққиёти-га нисбатан ва эҳтиёжларнинг объектга бўлган муносабатига биноан. ҳар хил таснифланади ва худди шу мезонларга кўра улар ранг-баранг турларга ажратилади. Уларнинг изчиллиги, барқарорлиги, доимийлн-

-н кўлами. аҳамиятлилиги, предметлилиги, ижтимоиилиги, индиви-
яуаллиги каби хусусиятлари билан ўзаро бир-биридан фаркланади.

Эҳтиёжлар фаолияти ва хулқ-атвор мотивлари билан жипс
злокадабўлади.

1.3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши

Муайян муҳитда яшовчи ҳайвоннинг у ёки бу тарздаги хатти-
харакати аниқ эҳтиёжни кондиришга қаратилган бўлади. Шу боисдан
эҳтиёж ҳайвонни фаолликка ундаш билан чекланиб қолмасдан, балки
фаолликнинг турлари, шакли, ҳаракатлантирувчи кучига ҳам ўз
таъсирини кўрсатади. Ҳайвонда овқатланиш эҳтиёжини туғилиши ун-
да фаолликни вужудга келтиради, натижада сўлак безлари ишлай
бошлайди, ўлжа кидириш, уни пойлаш, тутиш ва истеъмол қилиш би-
лан боғлиқ ҳолатлар мажмуаси юзага келади. Мазкур жараёнлар
шартли рефлекслар, фаолликни келтириб чиқарувчи янги кўзғовчилар
ваунга мувофиқ бўлган янги ҳаракатлар билан боғланиш мумкин, би-
рок ҳайвон хатти-ҳаракатининг тузилишида ҳеч қандай ўзгариш юз
бермайди. Жаҳон физиологлари ва психологлари томонидан ҳайвон-
ларда шартли рефлексларни шакллантиришга оид тажриба материал-
ларининг кўрсатилишича, восита сифатида фойдаланилган кўнғирок
чаллиниши ҳайвон учун ташқи кўзғатувчилар ичидан фақат овқатла-
нишга боғлиқ сигнал (хабар) вазифасини бажаради, холос.

Ўргатилган ҳайвон томонидан тепкини босиш жараёни унга овқатнинг
берилиши билан алоқадор хатти-ҳаракат тарзида амалга оширилади.
Шунинг учун ҳайвон ҳар қандай мураккаб шартли реф-лекслар ёрдами
билан ўз хатти-ҳаракатини амалга оширган бўлишига қарамай,
эҳтиёжлар бевосита унинг психикасини акс эттириш муайян объектга
йўналтириш, хулқини идора қилиш функциясини бажаради. Чунки
ҳайвон аъзоларининг биологик-табiiй эҳтиёжлари психик акс эттириш
мазмунини ва сифатини, ташқи олам таъсирини нисбатан жавоб сифатида
пайдо бўлувчи хатти-ҳаракатларни мувофиқлаштириб туради.
Инсоннинг фаолияти, хулқ-атвори, хатти-ҳаракати ҳайвонлар-ниқидан
тубдан фарқ қилади, уларни таркиб топтириш мутлақо бошқа асосга
қурилади. Мисол учун боланинг овқатланиши, хатти-ҳаракати,
қошиқдан фойдаланиш, махсус ажратилган жойда ўтириш, овқат ей-иш
куролини ишлата олиш унинг табiiй эҳтиёжлари туфайли юзага келган
деб эътироф этиш ҳақиқатдаи узок фикр, чунки унинг негизи-да ётувчи
механизмлар сирини тушунтириб берилмаган. Уз-ўзидан

маълумки, табиий эҳтиёжни қондириш учун зарур шарт-шароитлар яратилиши шарт эмас, инсонда уйкуга эҳтиёж тутилса, у ҳолда ҳ* қандай юмшоқ ўринга, диванга талаб сезилмайди, чарчаган одам дуЗ келган жойда ўз эҳтиёжини қондираверади. Маданий хатти-харакатлар, одатларнинг инсонда вужудга келиши ижтимоий тарбиянинг таъсирида табиий эҳтиёжларни қондиришнинг воситаси, шартли сифатида гавдаданиб,, куруллар, буюмлар уларнинг таркибий қисмига ашлана бошлайди. Бундай хатти-ҳаракатлар шаклини келтириб чиқя! рувчи асосий манба туб маънодаги эҳтиёж эмас, балки уни қондиришнинг жамият тараккиёти талаб қилган қодалари, усуллари, қамолот такозо этувчи маданий кўникмалар ҳисобланади. Жамиятнинг тараккиёт босқичларига биноан табиий эҳтиёжларни қондиришнинг янгидан-янги, янада такомиллашган воситалари инсоният томонидан яратилаверилади ва булар эҳтиёжлар таркиби билан қоришиб кетади. Маданий ва маънавий эҳтиёжлар тўғрисида ҳам худди шу тарздаги ўзгаришлар юз беради, шахснинг бошқа кишилар билан мулоқотга киришиш, билимларни ўзлаштиришда техник воситалардан фойдаланиш нутқ ва кийиниш маданиятининг ўсиши уларни қондиришга нисбатан талаб даражасининг ортиши мазкур эҳтиёжлар риожланишини таъминлайди.

Психологияда эҳтиёжлар ривожланишининг бир неча босқичлари мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Чунки эҳтиёжлар инсон онтогенезида пайдо бўлиб, то умрининг охиригача ўзгариб, такомиллашиб боради. Кишилиқ жамиятларида эҳтиёжлар бир-биридан ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатидан тафовутга эга бўлгандай, ёш даврларига қараб, улар худди шундай мезонлар бўйича ўзаро фарқланади-лар.

Бола фаоллигини ривожлантиришнинг дастлабки босқичларидаёқ, биологик жиҳатдан аҳамият қасб этувчи буюмлар, жисмлар устуворлик хусусиятига эга бўлмайдилар, аксинча уларнинг инсон томонидан фойдаланиш усуллари эҳтиёжларнинг омиллари тариқасида гавдаланади. Бинобарин, мазкур буюмлар, аслах&тарнинг ижтимоий гажрибаларини эгатлашдаги аҳамияти, роли намоеън бўлишнинг механизмлари сифатида майдонга келади. Болапарнинг худди шу йўсинда эгаллайдиган хатти - ҳаракатларининг янги шакллари - бу жамият томонидан ижтимоий амап(иёт вазифапарига муносиб равишда ишлаб чиқилган усулларида иборат бўлиб, буюмлар билан шахснинг муносабати тарзида юзага келади, кишининг кундалиқ фаолияти ичидан муҳим жой энгатлайди. Стол атрофида ўтириш. қошиқ билан овқа!

спиш, кровац

била/ У^{хл}аш> телевизор томоша килиш, ўинчок ўинаш,
дашТ^иишга ск^р, муомала килиш юкордаги фикр моҳиятини яккол-
йлланиш |З^{ам} о^ср^аД^и- Эҳтиёжни қондиришнинг воситаларидан
' о^иу^ири^и^идалари ижтимоий муомала усуллари, фаолиятни
" паога ургат^инг "ўл-йўриқлари катга ёшдаги одамлар томонидан
;ришга ва ^ЭДи- У^и эҳтиёжларини муайян буюмлар воситасида
ний шаклпари|^лар^{ни} му^аиян фаолият турига татбиқ этишнинг инсо-
ошиоилмб. «Е-.,»^и "эгаллашга ўргатиш махсус машқлар оркали амалга
гиёжи қондий^к итхс-бола» тарзида юзага келади. Демак, бола эҳ-
шахснинг ХУЛ^и ётган инсоний шарт-шароитлар таъсири остида нинг
ижтимоир^{атвор}ни во^ситалар аҳамияти билан эмас, балки улар-рилиш
даража,^к қиммати билан белгиланади. Эҳтиёжларнинг қонди-Шид мхнм
ц " У^ининг оғир ёки енгил кўчиши шахснинг шакллани-мувофик,
окнк^имияпта эга, Шу боисдан уларни қондириш мақсадга аҳамияти янад^ина
мезонларга суяниб амалга оширилса ижтимоий

Инсонда °Ртади. °ртиши, бнлиц^{адани} ва маънавий эҳтиёжлар
турмуш тажрибаси^и Имомий ҳаёт ц ^авияси кенгайиши, махсус машқлар
эгалланиши, иж-*одисаларга^м, "Даларига узлуксиз равишда риоя
қилиши, нарса ва^тобора баркам^и са^ибати ўзгариши туфайли ривожлана
боради. Одам Уларни бажар) *^и "ўла бориши унинг олдига янгича
талаблар кўяди, *ихатдан тера^{эса} эҳтиёжнинг янги; нисбатан
мураккаб, моҳият У-Чарнинг қонд. ^хУсусият касб этувчи шаклларни
вужудга келтиради, ^тади. Маълум 1^^илиши эса тузилишга эга бўлган
воситаларни тақозо т^ъдод аломатк^{глилик} акл ~ заковат кўрсаткичининг
юксалиши, ис-^ракат таркиг-^Р^{ининг} рўёбга чиқиши, фаолликнинг
ортиши. хагги-^Иллашган ша^{ла} ке^раксиз бўғинларнинг камайиш эҳтиёжи
тако-Форт сари инт|^{ининг} намоён бўлишини таъминлайди. Инсон ком-
У^арнинг қонд^аР экан, демакки унда янги эҳтиёжлар юзага келади,
^аданпятнинг^иР^{лиши} эса янги бир сифат даражасига кўтарнади. ^^тан
хоҳиш - ^иги қирралари очилиши, маънавиятни эгаллашга нис-
^миллатлараро ^ист^{ак}нинг кучайиши, фан ва техниканинг тараккиёти,
^иИёж турлари Уносабатлар кўламининг кенгайиши ранг-баранг эҳ-
"натади. Инсо^а шакллари ривожланишига муҳим шарт-шароитлар
Рўёбга чиқари)^{инг} баркамоллик сари интилишдаги имкониятларини
кУчга айланади °рзуси эҳтиёжлар ривожланиши ҳаракатлангирувчи

Психолог,

1 Инд^ия фанида эҳтиёж куйидаги типларга ажратилади:

■видуал — якка шахсга йўналтирилган.

2. Гурухп - реал гурухдар моддп ва маънавий интилитц
3. Жамоавий — жипслашган гурухлар талаби мажмуаси,
4. Худуднй - этник гурухнинг муайян ўзига хос талаблап кондарилиши
5. Этник - маълум миллат ёки халкларнинг сафарбарлигц, таъминлаш.
6. Умумбашарий - ер юзи халқдарининг умумий талабларининг мажмуавий акс этиши.

) 2. Қизиқишнинг психодогнк тавсифи

Қизиқиш шахснинг муҳим психологик жабҳаларидан бири ҳисобланиб, унда инсоннинг индивидуал хусусияти бевосита мужассамлашади. Қизиқиш-инсонларнинг дунёқараши, эътиқодлари, идеаллари, яъни унинг олий мақсадлари, эзгу ниятлари, орзу умидлари билан бевосита муҳим роль ўйнайди ҳамда уларнинг муваффақиятли кечишини таъминлаш учун хизмат килади.

Қизиқиш билимларни онгли, пухта, барқарор, англаган ҳолда ўзлаштиришда, кўникма ва мапакаларни шакллантиришда, шахс қобилияти, зеҳни, укувчанлиги ривожлантиришга, оламни мукамалроқ тушунишга, билим савиясининг кенгайишига ёрдам беради.

Қизиқиш мотив сингари борлиқнинг мўъжизакор томонларини билишга, фан асосларини эгаллашга фаолиятнинг турли-туман шакллариغا нисбатан ижодий ёндашишни вужудга келтиради, меҳнатга, таълимга масъулият билан муносабатда бўлишни шакллантиради, ҳар қайси яккаҳол (индивидуал) шахсда ишчанлик, ғайрат-шижоат, эгилмас иродани таркиб топтиришга пухта психологик шарт-шароитлар яратади.

Қизиқишнинг психологик моҳиятидан келиб чиккан ҳолда ёндашилганда, қизиқиш, инсонда интилиш, фаолик, ички туртки, эҳтиёжни рўёбга чиқариш манбаи ролини бажаради.

Жаҳон психология фанининг йирик намояндалари шахснинг қизиқишини унинг яхлит руҳий дунёси билан, бинобарин, одамнинг аклий фаолияти, билиш жараёнлари, иродаси, характери, темпераменти, ҳиссиёти, қобилияти билан, умуман олганда инсон тузилишининг барча қирралари билан боғлиқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Қизиқиш муаммоси психологик нуқтаи назардан Н.А.Рибников, Н.Ф.Добринин, Н.Д.Левитов, М.Ф.Беляев, Л.А.Гордон, Л.И.Божович, Н.Г.Морозова, М.Г.Давлетшин, М.В.Воҳидов, В.А.Токарева, Э.Ғ.Ғозиев

бошқаларнинг назарий методологик хусусиятга эга оўлган асарларида ҳамда махсус экспериментал тадқиқотларида ривожлантирилди.

Ҳозирги замон психологиясида қизиқиш объектив борлиқнинг инсонлар онгига субъектив тарзда акс этишларидан бири сифатида таънин олинади. Қизиқиш шахснинг муайян воқеликдаги, маълум вазият-паги турли нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўлишида, инсоннинг ўзига хос қарор қабул қилишида, ўзини ўзи назорат эта билишида, мақсадга интилувчанлигида, юзага келган объектив ва субъектив тўсиқларнинг енгишида ифодаланади.

Психология фанининг йирик намоёндаларининг таълимотича, қизиқиш одамларнинг эҳтиёжлари негизида юзага келади, яққол ижтимоий-тарихий шарт-шароитда, вазиятда вужудга келади, шаклланади, барқарорлашиб боради ҳамда уларнинг шахсий турмуш шароитида ва фаолиятида, ижтимоий ишлаб чиқаришда катнашиши сингари омилларда гавдаланади. Умумий талқинларга асосланиб мулоҳаза билдирилганда, қизиқиш апоҳида жараён, маълум психологик функция эмас, чунки у ҳис-туйғу, ирода, онг, қолаберса жамики психик ҳолатлар, қодисалар ва ички кечинмаларнинг ўзида мужассамлаштирган, мураккаб тизимли руҳий воқелиқдир.

Қизиқишни психологик моҳиятининг дастлабки кўриниши-бу уни одамлар томонидан англаб етиши ёки тушуниш имкониятидир. Шахс қизиқиш маҳсулини, унинг оқибатини англаш, тасаввур этиш орқалигина объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга онгли, танлаб муносабатларда бўлади. Лекин бу воқелик (англаш, тушуниш) инсонда бирдангина содир бўлмайди, балки муайян вақт давомида унда билиш жараёнлари, шахсий фазилятлари, индивидуал-типологик хусусиятлари ривожланиши туфайли юзага келади. Шунинг атоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, қизиқишнинг психологик моҳияти намоён бўлиши ақлий жараёнлар муҳим роль ўйнаши ҳодисаси қайд қилиниши у фақат интеллектдан ташкил топади, деган маъно англамайди, албатта. Худди шу боисдан, қизиқишни психологик моҳиятининг иккинчи кўринишининг ҳис туйғулар, эмоционал ҳолатлар билан уйғунлашган, мужассамлашган тарзда ифодаланишидир. Маълумки, ҳис-туйғулар, шунингдек, эмоционал ҳолатлар (эмоционал тон, кай-фият, шижоат, эҳтирос ва бошқалар) шахснинг борлиқдаги аниқ воқеликка, нарса ва ҳодисаларга, муайян фаолиятга нисбатан интилишни, саъихаракатларни кучайтиради, жалаллаштиради, сафарбарликни объектга йўнаттиради. АЮви-ўз шахсий қизиқишини қондиргандан кейин унда ёқимли ҳис-туйғулар уйғонади, руҳий қизиқиш эса ўз на-

вбатида лаззатланиш (праксик) ҳисни вужудга келтиради, бунинг на тижасида фрустрация (рухи тушиш) унинг шахсиятини эгаллайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг учинчи кўриниши-унинг иродали сифатлари билан ёинки ирода акти билан умумлашган тарзда вужудга келишидир. Иродавий зўр бериш, муайян қарор бўйича интилиш, баъзи кийинчиликларни енгил, мустақиллик намоён қилиш қизиқишни қарор топтиради, шахсни мақсад сари етаклайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг тўртинчи кўриниши- уни олий нерв фаолияти хусусиятлари ва темперамент типлари билан бирга мужассамлашган ҳолда намоён бўлишидир.

Қизиқишнинг нерв-физиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юртилганда, даставвал рус олими И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини таъкидлаб ўтиш жоиз. Унинг «бу нима?» рефлeksi, яъни ориентировка (мўлжал олиш) рефлeksi қизиқишнинг моддий негизини тушунтиришда муҳим аҳамият касб этади. И.П.Павлов ва унинг шогирдларидан кейин П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Б.М.Теплов, В.С.Мерлин, В.Д.Небилицин ва бошқалар инсондаги қизиқишнинг нерв-физиологик механизмларини бош мия катта ярим шарлари пўстлоғида ориентировка рефлeksi негизида мураккаб муваққат боғланишларнинг вужудга келишидир, деган йўсинда тазкин қилмоқдалар. Қизиқишнинг моддий асослари- ўзаро индукция қонуни, пўстлоқдаги оптимал кўзғалиш ўчоғи ва динамик стереотиплар (И.П.Павлов), доминанта (А.А.Ухтомский), ориентир мураккаб психофизиологик ҳодиса эканлиғи (Е.Н.Соколов) ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда қизиқиш шахснинг индивидуал психологик хусусиятидан иборатдир, деган хулоса одатий нарсага айланиб қолди. Шунга қарамасдан, баъзи манбаларда қизиқиш-муайян соҳа бўйича тўғри мўлжал олишга, янги омиллар билан танишишга, воқеалиқни тўла ва чуқур акс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир, деган таърифга ҳам эгадир. Шунга мутаносиб тарзда қизиқиш билиш жараёни тусини кашф этадиган, ижобий ҳис-туйғуларда йўналтирилган объект билан чуқурроқ танишишга, у ҳақда кўпроқ маълумотга эга бўлиш, уни моҳиятини англаб етишга нисбатан шахснинг истағида намоён бўлади, қабилида мулоҳазалар ҳукм суради.

Шуни атоҳида таъкидлаш лозимки, шахснинг иштиёғини қондиришга йўналтирилганлиғини акс эттирувчи қизиқишнинг қондирилиши, ҳеч қачон унинг сўнишини ифода қилмайди, аксинча объектнинг номаълум қирраларини аниқлашга нисбатан интилиш давом этавера-

м. Ш> билан бмрга кизиқишлар билишнинг, унинг жараёнлари функционач холатининг доимий кўзгатувчи механизми сифатида вужудга келади ва акс эттиришда давом этади.

у/^^T\смхологияда кизиқиш мана бундай типларга ажратилиши мумкин: 1) мазмунига кўра: шахсий ва ижтимоий; 2) мақсадига биноан: бевосита ва билвосита; 3) кўламига караганда: кенг ва тор; 4) кизиқишлар даражаси бўйича: барқарор вабеқарор вабошқалар.

Қизиқишнинг мазмун жиҳатидан ўзаро тафовутланиши куйидагиларда мужассамлашади: билиш эҳтиёжларининг объектлари қайсилар, билишнинг мазкур фаолият мақсади билан мутаносиблиги, шахснинг яшаётган муҳитига нисбатан муносабати кабилар. Шахсда нималарга нисбатан қизиқиш уйғонади, унинг билиш эҳтиёжлари объектининг ижтимоий киймати қандай аҳамият касб этади? Инсоннинг шахсий қизиқиши келиб чиқишига кўра бирламчи бўлишига қарамасдан, у бир даврнинг ўзида ижтимоийлик хусусиятини касб этаверади. Унинг касбий фаолиятига нисбатан кизиқиши охир оқи-батда жамият учун наф келтириши, равнаки учун қийматлидир. Иж-тимоий хусусиятли кизиқишларнинг пайдо бўлиши шахсий аҳамият касб этиш сари етаклаши муқаррар. Чунки умумийлик (ижтимоийлик) билан хусусийлик (шахсга оидлик) уйғунлашган ҳолда ҳукм суради ва улар бир босқичдан бошқа бир босқичга автоматик равишда ўтаверади ёки улар доимо ўрин алмаштириб туришади. Шахс ўз қизиқиши туфайли бирон-бир нарсани кашф этса, индивидуал эҳтиёжи-ни қондиради, шунингдек, жамият, жамоа учун ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга бу нарса хизмат қилади. Шу боисдан жамият-нинг, жамоанинг энг долзарб вазифаларидан бири-ёшларнинг мус-тақил, фаол билишга, ижтимоий аҳамиятга мойиллик меҳнат фаолиятига нисбатан кизиқиш уйғотишдан иборатдир. Токи уларда ' жиддий, серм&эмун, жамият томонидан рағбатлантирилувчи, меҳр-муҳаббатга сазовор кизиқишлар шакллансин.

Қизиқишнинг мақсад жиҳатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган кизиқишларнинг мавжудлигини аниқлайди. Бевосита кизиқишлар воқеликнинг, жисмлар ва ҳодисаларнинг эмоционал жозибалилиги, ҳис-туйғуларга эга бўлишлиги, ташқи таъсирларга берилувчанлиги туфайли вужудга келади. Бевосита қизиқишлар ўрганилаётган нарсанинг маъноси билан унинг шахс фаолияти учун аҳамияти мос тушган тақдирда пайдо бўлиши мумкин. Психологияда бевосита кизиқишнинг юзага келишини фаолиятнинг мақсадини ан-глаш билан боғлиқ бўлган билишни эҳтиёж деб аташ қабул қилинган.

Меҳнат га
иш тутиш, иш тутиш и ' Фаолиятида ҳамиша ҳис-туйғуга,
меҳиятни ...
идора қилишда муҳим аҳамият касб этадиган бавосц-
таълим тизк И гарки^ топтириш масаласи ишлаб чиқариш ҳамда
Шунп^ Ллидаг Урган муҳим вазифаси хисобланади.)
лиш, кўртц ' , еки °У нарсаларни (ҳодисалар моҳиятин/и) би-
кечинмапар'- қил иш, англаб етиш учун кизикарли туюлган ички
меҳнат фа0, сита Ки зикишни акс зтиради. Билвосита қизикишлар
аҳамияти ь^ ганида би.ц0с1|

жозобага таяня| " Мавжуд бўлмаслиги сабабли
жисмоний ва ақ_п,к

еки таълим олиш жараёнининг муайян ижтимоий
Унинг шахс учун субъектив аҳамияти ўзаро мос туш-
жараенда бу Над
леган хулоса Набала Р Мени кизиктиргани учун жуда кизикарлидир,
Эт11. елади. Меҳнат фаолияти ва таълим жараёнини онгли

а кизикиш юзага келади. Бинобарин, шахс мазкур
деган хуло СиГ4 рСала Р мени кизи
ташқил этиши КСЛади, МбХНаГ ф;
зикишларни етак чи ва устувор роль ўйнайдиган билвосита ки-
йўл-йўрикла " " топтириш учун махсус тренингларга, омилкор
Одамла ^ Ургатиш мақсадга мувофикдир.
фарк килади ц, қизик ишлари ўзининг кўлами билан бир-биридан
зикишларц ^ УНЯаи Шахслар тоифаси ҳам мавжудки, уларнинг ки-
фагатааллук- онРги на соҳага қаратилган бўлади. Бошқа бир тои-
объектларга. -- Дамла РДа эса кизикишлар катор соҳаларга, фанларга,
соҳага нисбят (алти рИ,и) андигини учратиш мумкин. Лекин турли
этиши мумқ. КИЗИК ишларнинг бири иккинчисига саябий таъеир
бўлса. Қизик ао, ага РД^а улар окилона бошқариш имкониятига эга
ланиши муцк ИН то Рли ги кўпинча салбий ҳодиса сифатида баҳо-

бўлиб камол топқ қилинса бўлади. Бироқ шахснинг барқамол шахс
микеслаоуип ни, иш 2030 йиллар кўламини тор эмас, балки кенг
К. Сла А. Ж. 2030 йиллар турларга ажп. Уларнинг
даражасига қараб барқарор ва беқарор
давомида ёқт. ЭДИ, арқарор қизикишга эга бўлган шахс узок вақт
тан ўз майлн, аН " Редме тларига, объектларига, ҳодисаларга нисба-
эҳтиёжларинц - а Рншиз саклаб тура олади. Шу боисдан инсон
тига айлана к Да мЛ, жас самлаштирувчи, шахснинг руҳий фазила-
Барқарор қизик Лаган К1 «икишлар барқарор кизикишлар дейилади.
бериши мумқ, Г¹ шахс қобилиятининг ривожланганлигидан дарак
кизикиш таш - нуқтаи назардан олио караганимизда, мазкур
барқарор кизи - қилУ^в Чанлик хусусиятига эга. Бироқ инсонларда
уларнинг ме, \ Ни, 1г Мав жуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш уч> н
фаолияти ва ўқув жараёнидаги кизикишлариниш

ташки ифодасини атрофлича ўрганишга тўғри келади. Одатда кизикишнинг ташқи ифодаси шахснинг ўзига ўзи бақо бериш, ўзини ўзи тақлил қилиш фаолиятларида намоён бўлади. Барқарор кизикиш тўғрисида мулоҳаза юритилганда, унинг бошқатаркибий қисмлари ва кирраларини ҳисобга олиш лозим, чунки бу нарса кўп жиҳатдан шахснинг иродавий сифатлар, характерининг вазминлигига боғлиқ.

Кизикишнинг барқарорлиги унинг нисбатан жадал тарзда намоён бўлиши ҳамда узок давом этиши билан ифодаланади. Шахснинг зарурий эҳтиёжларини юксак даражада акс эттирадиган, шунингдек, унинг психологик тузилишига хос хислатларга айланиб борадиган кизикишлари барқарор кизикиш дейилади. Барқарор кизикиш қобилиятнинг бир кўринишига ўхшаш бўлиб, мақсадга йўналганлиги билан муҳим ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий аҳамиятга, қийматга эгадир.

Кизикишларнинг баъзи ҳолатларда беқарор бўлишлиги инсонларнинг ёш, жинс, типологик хусусиятига боғлиқдир. Бундай тоифадаги одамларда кизикишлар ғоятда эҳтиросли кечади, бироқ қисқа муддатли бўлиши мумкин. Масалан, бир вақтнинг ўзиде улар бир неча фанларга, табиат ҳодисаларига қизикади, барча нарсага иштиёғ билан киришиб, муаммо моҳиятига чуқур кириб бормасдан, бошқа ҳолатлар билан машғул бўлиб кетадилар. Ундай хусусиятли шахслар машғулотларга тез киришади ва шундай йўсинда сўниб туради ҳам. Кизикишлар салоҳиятли вояга етган одамларнинг, ёшларнинг ўз истеъдодларини мақсадга йўналтирган тарзда амалга ошишини таъминлайди.

Шахсдаги кизикишларни ривожлантириш ва барқарорлаштириш учун уларнинг негизини ташкил этадиган фаолият билан машғул бўлишга, мақсадга мувофиқ равишда шуғулланишга, майл уйғотишга пухта замин ҳозирлаш зарур, токи кизикишлар мотив, эҳтиёж, эътикод функциясини бажаришга айлансин.

Шундай қилиб, кизикишлар-шахс фаолияти асосларининг танҳо йўналиши эмас, лекин унинг энг муҳим жиҳатидан иборатдир.

Психология фанининг сўнги даврдаги маълумотларига асосланган ҳолда кизикишнинг бир неча даражаларга ажратиш мумкин: а) синчковлик, б) кизикувчанлик, в) билишга қизикиш, г) турғун ёки касбий кизикиш. Синчковлик кизикишнинг бирор нарсага нисбатан кучли интилишдан иборат қисқа муддатли тури ёки даражасидир. Кизикувчанлик шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг билишга нисбатан фаол муносабатидан иборат кизикиш даражасидир. Билишга қизикиш англашилган даражадаги, мақсадга мувоф-

фиклашган, жисмоний ва аклий фаолиятнинг янги қирраларини эгаллашга йўналтирилган қизиқиш туридир. Турғун қизиқиш шахснинг касбий кўникмалар, малакалар ва билимларни эгаллашга йўналтирилган, касбий тайёргарлик даражаси билан уйғунлашган, мақсадга эришиш йўлида фаоллик кўрсатувчи қизиқиш туридир.

Шахслар ихтиёрга пиктограмма, анаграмма, турли хусусиятли тестларни ҳавола қилиш уларда қизиқишнинг ички механизмларини келтириб чиқаради. Бу нарса ўз навбатида уларда ўз қизиқишини ўзи бошқариш кўникмасини шакллантиради, ҳар қандай қўзғалувчига жавоб беришдан иборат стереотип ҳосил бўлади.

Қизиқишнинг бу тури ва унинг юқори босқичи шахснинг воқеадаги ички боғланишларни, муносабатларни билиб олишга йўллайди қамда рухий тўсиқлар ва қийинчиликларни енгадиган, муваффақиятсизликлардан чўчимайдиган, катъиятлик, интилувчан, толиқмас индивидуал хусусиятни шакллантиришга ёрдам беради. Одамларда ўзини ўзи бошқариш, шахсий қизиқишини идора қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини қўлга олиш, ўзини ўзи такомиллаштириш сингари шахс хусусиятларини шакллантириш ижтимоий, тари-хий ҳамда ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

3. Шахснинг установакеси ёки англанилмаган майллари

Психология фанида хулқ-атвор ва фаолиятга қаратилган англанилмаган майллар орасида муайян даражада тадқиқ этилгани установакеси (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) муаммоси ҳисобланади. Ушбу умумий психологик масала грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг шогирдлари томонидан кенг қўламда ўрганилгандир.

Установакеси англизча *ze** дейилади, ўзбек тилида эса кўрсатма бериш, англанилмаган майллар, йўл-йўриқ кўрсатиш маъносида қўлланилиб келинади. Лекин кейинги атамалар унинг ҳақиқий моҳиятини, маъносини ўзида мукамал акс эттирмайди, шунинг учун терминни ҳеч ўзгаришсиз қолдирса ҳам бўлади.

Одатда установакеси деганда, билиш фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган эҳтиёжни маълум услубда қондиришга рухий жиҳатдан тайёр туришлик тушунилади. Установакеси шахснинг ўзи англаб етмаган муайян рухий ҳолати ёки майлидир. Бундай ҳолатда шахс бирон бир эҳтиёжни қондириш мумкин бўлган маълум фаолиятга нисбатан руҳан тайёр туради. Установакесининг мавжудлиги ва унинг қонуният-лари экспериментал тарзда таъкидлаб ўтилган илмий мактаб намоян-

дзлари томонидан аниқланган. Мазкур тажрибада синалувчига икки-тз, биттаси катта, иккинчиси эса кичикрок соққачани узлуксиз ра-вишда бир нечта (10-15) марта кўзи юмук ҳолда пайпаслаб таққослаш таклиф қилинади. Экспериментнинг навбатдаги боскичида соққача-лар апмаштирилиб, баравар жисмлар ҳар хил туюлади, яъни синалув-чида иллюзия (нотўғри акс эттириш) ҳолати юзага келади. Бундай психологик воқеанинг вужудга келишига асосий сабаб шуки, объектив жиҳатдан ўзаро тенг соққачалар таққосланганлигида улар бир бирига тенг эмас, деган майл билан фавқулодда субъектив шароитда иш тутилганлигидир. Ушбу ҳолат оддийроқ қилиб тушунтирилганда, таққослаш жараёни установа (кўрсатма бериш, йўл-йўрик кўрсатиш) асосида амалга оширилганлиги учун шундай оқибатга олиб келгандир.

Д.Н.Узнадзенинг таъкидлашича, инсонда установа билан боғлиқ психофизиологик ҳолат марказий нерв системасигина эмас, балки унинг периферик қисми фаолиятини ҳам маҳсули бўлиб ҳисобланади. Д.Н.Узнадзенинг тажрибаларида синалувчининг ўнг қўлига навбат билан аввал катта, кейин кичик соққачалар бериб турилади ва бу вазият 10-15 марта такрорланади. Тажрибанинг охириги боскичида синалувчининг чап қўлига бир-бирига тенг соққачалар берилди. Бунинг натижасида унинг чап қўлида ҳам иллюзия, яъни нотўғри идрок қилиш вужудга келади. Кўз билан идрок қилишда иккита ўзаро тенг объектларни қайд қилишдаги установа ўнг қўзга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Экспериментал тарзда ўрганилган установали вазиятларни такрорлаш эвазига инсонинг ўзига сезилмаган ҳолда муайян объектларда субъектга тааллуқли «фиксал установакалар» (қайд этилган установакалар) вужудга келганлиги аниқланган. Демак, установакани экспериментал тадқиқот этиш натижасида аниқланмаган майллар аста-секин қайд қилинувчи (фиксацион) даражасига ўсиб ўтиш мумкин.

Ижтимоий турмушда Д.Н.Узнадзенинг натижаларига ўхшаш қатор маълумотлар шахсда мустахкамланиб қолганлиги туфайли установа функцияларини бажариб келмоқда: 1) бошланғич синф ўқувчиларининг олдида турган установакалар худди шундай тоифага кирганлиги сабабли ўқитувчининг барча топшириқларини дарҳол бажаришга тайёр турадилар; 2) ҳисобчиларга нисбатан кўрс, расмиятчи дейишлик; 3) олимларга нисбатан паришонхотирлик; 4) савдо ходимларига нисбатан уздабуронлик, даромат қилишга устаси фаранглик; 5) боланинг ҳақгўйлиги, сир тутмаслиги; 6) қариянинг сўзи тугагунча-ўсалнинг жони узилиши тўғрисидаги фикр мулоҳаза-лар установакага яққол мисол бўла олади.

Шунингдек, баъзи жамоаларда, гуруҳларда, оилаларда установага асосланиш, уларга ишонч нохуш оқибатларга олиб келади. Авторитар тафаккур, миллий стереотип, этник расм-русумдар ^{ҳақ} установага мисолдир. Даволовчи шифокорнинг установакаларига беморнинг роя қилиши, иркчилик муносабатлари, илмий унвонли зиёлиларга берилган супер (ортгирма) баҳолар ва бошқалар установа-нинг англанилмаган шаклини ўзида мужассамлаштиради. Шунинг таъкидлаш жоизки, баъзи ҳолларда шахс учун англанилмаган установа ўз позициясини аниқ намойиш қилишда эътикод сифатида гавдалана-ди, англанилмаган омиллар тарикасида акс этади.

Грузин психологлари томонидан установа-нинг турлича хислатлари (кўзгалувчанлик, динамиклик, статиклик, пластиклик-дағаллик, лабиллик-стабиллик, иррадиация-генерализация) ва типлари (диффуз, дифферианциаллашган, фиксациялашган) аниқланган. Уларнинг фикрича, установа-нинг баъзи бир хислатлари мутаносиблиги унинг ҳар хил типларининг вужудга келтиради. Психоз ва неврозлар установа-нинг патологик ўзгаришларида ўз ифодасини топади. Шунингдек, установа инсон ҳукмронлигини ва қудратини ташкиллаштиришнинг юксак даражаси саналади. У хулқ-атворнинг батартиблиги ва изчиллигининг асоси ҳисобланади. Уларнинг мулоҳазаларича, установа инсоннинг муайян шаклда муносабат билдиришга юксак йўсинда умумлашган тайёргарлик ҳолати, реакциянинг яққол натижасининг кодлаштирилган нейродинамик модели, мазкур реакция вақтини олдиндан пайкаш, қолаверса яхлит фаолият тузилишининг ажралмас жабҳаси ҳисобланади. Шунинг учун установа ўзгарувчанлик ва барқарорлик жипс бирлигини аниқлашга хизмат килади. У ўзининг ўзгарувчанлик билан муносабат билдириши жавоб қайтаришнинг барқарорлигини таъмилайди.

Установа-нинг юксакрок босқичи англаниш кўринишга эга бўлади. Гуруҳий ва жамоавий муносабатларда унинг аъзоларини ишонтириш (уларга таъсир ўтказиш) орқали муайян йўналишга сафарбар қилиш; фикрларда умумийликни вужудга келтириш ҳолатлари бунга ёрқин мисолдир ишониш ва ишонтириш одамларнинг характер хислатига, хулқ-атворига бевосита боғлиқ. Бу ҳолат психологияда экспериментал тарзда тадқиқ этилган. Масалан, синалувчиларга маълум вақт оралигида соатига қарамай, секундларини ўз ичида са-наш орқали бир минутнинг чўзилишини аниқлаш имкониятига эга бўлганлар. Кейинчалик бу санаш сигнал бериш билан текширилиб турилган, баъзан «ёлғон» сигналлар, яъни лампочка ёниш билан таж-

риба булинишга йўл қўйилган. Қатнашчиларда экспериментаторга ишонч бўлганлиги сабабли хатоларга йўл қўйишган.

Ишонувчанликни аниқлашда «конформизм» (келишув, мураса-ю. мадора) дан фойдаланилган. Ички ва ташки келишувчанлик (конформизм), ичдан келишмовчилик (ноконформизм) гуруҳий ишонувчанлик моҳиятини ўрганиш учун объект сифатида фойдаланишган. Бир гуруҳ одамларнинг очик овоз бериш конформизмнинг намоён бўлишидир. Лекин конформизм «сохтаююши ҳам келтириб чиқариш мумкин, унинг акс эттирувчиси эса конформист деб аталади, кўпинча идеаллардан воз кечиш ҳоллари ҳам учраб туради.

Хулқ-атвор ва фаолиятнинг англанилмаган омиллари каторига майллар киради. Ҳали дифференциялашмаган, етарли даражада англанилмаган эҳтиёждан ташкил топган хулқ-атвор ва фаолиятини амалга оширишга ундовчи омил майл деб аталади. Мойиллик ҳолати-га кириб бораётган шахс ҳуятйалб қилаётган объектида уни нима қизиқтираётгани ва қайси аломат ўзига тортаётгани сабаби ноаниқдиги, - Фаолият максиди субъектига номаълумлиги зуфайли майл ҳукм суради. Бундай психик ҳолат инсонларда тез-тез учраб турса-да, лекин ўзининг тезкор ўткинчилиги билан бошқа воқеалардан ажралиб туради. Одатда ушбу моҳиятли психик ҳолатни ҳаракатлантирувчи эҳтиёж сўниши ёки тилакка айлантириш мумкин. Бинобарин, у хоҳиш, ният, орзу, фантазия каби шаклларга айлантириш туфайли шахс томонидан ынгланилади. Бундай шаклдаги майлларнинг одамларда мавжуд бўлиши уларнинг яқин ва узок келажакка интилишлардан далолат беради.

З.Фрейд майлларга нисбатан ўзига хос назария яратган бўлиб, у аксарият ҳолатда жинсий (инстинктив) майллар тўғрисида мулоҳаза юрнтади (либидо-жинсий майл), «эдип комплекс» («Шоҳ Эдип» асари бўйича), «психоанализ» атамшири орқали кўркиш, ҳимоя, бегонала-Нийш сингари инстинктив мойилликни талқин қилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш ўринлик, ҳар қандай англанилмаган майллар ўзидан ўзи йўқолиб кетмайди, балки улар бир босқичдан, кўринишдан иккинчи турга, шаклларга алмашади, мутлақо бошқача янги сифатга эга бўлади. Улар мақсадга, талабга ўсиб ўтиши билан англанилганлик даражасига эришади. Кўнгил ғашлик, руҳан безовта-ланнш, номаълум хатти-ҳаракатлар сабаби инсонга номаълум бўлса, улар англанилмаган даражада эканлигини билдиради ва майл функ-Циясини бажаради.

4. Шахсниш эътикодн ва дунёкараши

Жаҳон психологияси маълумотларининг кўрсатишича, худк. атворнинг муҳим мотивларидан бири бўлиб эътикод ҳисобланади. Баъзи манбаларда унга мана бундай таъриф берилган: эътикод, шахсни ўз карашларига, принципларига, дунёкарашига мувофик тар. зда карорга келишга ундайдиган муҳим мотивлар тизимидир. Бошқа сўз билан айтганда, эътикод шаклида намоён бўладиган эҳтиёжлар-нинг мазмуни-бу табиат, теварак-атрофдаги олам тўғрисидаги билим-лар ва уларнинг муайян тарздаги тушунилиш демакдир. Бу билимлар фалсафий, эстетик, табиий-илмий нуктаи назардан тартибга солинса ва ички уюшган тизими ташкил этилса, у тақдирга шахснинг дунёкараши сифатида талкин килиниши мақсадга мувофик.

Психология фани дунёкарашнинг шаклланиш жараёнини тадқиқот килади, ижтимоий-тарихий тараққиёт ҳодисаларининг тўғри баҳоланишини, эволюцион йўсинда таркиб топишини, ахлоқий принциплар, дидлар юз беришини, табиат ҳодиса ва жамиятнинг қонуниятларига нисбатан карашларнинг шаклланиши кай тарика юз беришини ва бошқаларни аниқлайди.

5. Мотивация 5.1. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари

Мотив ва мотивация муаммоси жаҳон психологиясида турли туман нуктаи назардан ёндашиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Узок ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар вужудга келган бўлиб, уларнинг негизида илмий позициялар ва концепциялар моҳияти жиҳатдан фаркланувчи ғоялар ва йўналишлар мужассамлашди. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамыз.

Рус ва собиқ совет психологияси намояндалари К.Д.Ушинский, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, В.М.Бехтерев, А.Ф.Лазурский, В.Н.Мясишев, А.А.Ухтомский, Д.Н.Узнадзе, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, П.М.Якобсон, В.С.Мерлин, Л.И.Божович, В.И.Селиванов, В.Г.Асеев ва бошқалар мазкур муаммо юзасидан тадқиқот ишлари олиб борганлар. Ушбу муаллифларнинг карашлари олдинги бобда берилганлиги учун уларга қайтатдан тўхталишга ҳожат йўқдир.

Рус ва собиқ совет психологияси вакилларида ташкари Европа ва Америка мамлакатларида мотивацияга оид 30 (ўттиз)дан ортиқ илмий концепциялар мавжуддир. Ана шу психологик мактабларнинг

арим намояндаларининг гадкиқотлари юзасидан мулоҳаза юретишта аракат киламиз: интроспектив психология, бихевиоризм, гештальт-психология, психоанализ, структуравий психология, ассоцианистик психология, эмпирик психология, аналитик психология, гуманистик психология, антропологик психология ва хоказолар.

Бихевиоризмнинг асосчиси ДЖ.Уотсон (1878-1938) психология фаниниг бош вазифаси хулқни тадқиқ этишдан иборат деб тушунади. у психик ҳодисалардан мутлақо воз кечиб, хулқни икки шаклга, яъни ички ва ташқига ажратади, улар ўзаро жавоблар стимули билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтади. Бихевиоризм учун «хулқ» асосий тушунчага айланиб, унинг психикаси билан алоқаси четлаб ўтилгандир. Шунга карамадан, баъзи бихевиористлар, жумладан Э.Торндайк, Э.Толмен, К.Халл, Д.Хебб кабилар хулқ мотивациясига муайян даражада эътибор қилганлар. Улар ўзларининг изланишларида хулқ мотивациясининг «куйи даражалари» ни ўрганиб, каламушларда тажриба ишларини олиб бориб, жониворда очлик, ташналик ва уларнинг турдича даражаларини реакция тезлигига нисбан намоён бўлиш хусусияти, ҳар хил шароитда мотивациянинг кучи тўғрисида муайян қонуниятлар очишга интиланлар. Ҳозирги замон бихевиористлари стимулни ташқи қўзғатувчи сифатида талқин қиладилар ва организмнинг ички энергиясини фаоллаштирувчи деб ҳисоблайдилар. Шеобихевиористик назариялар янги қўзғатувчилар, драйвалар пайдо булишига асосланган бўлиб, улар инсоннинг органик эҳтиёжларини қониқтириш билан стимул натижасининг уйғунлашуви тарикасида таҳлил этилади. Уларнинг таъкидлашига кўра, иккиламчи қўзғовчилар органик қўзғатувчиларнинг гўёки қобиғига ўхшайди, холос. Вильям Макдугалл (1871-1938) мотивациянинг иреий (табиатдан берилмаган) хусусиятга эга деган ҳолатни асослаш учун туғма инстинктлар масалалари билан мазкур воқеликни боғлаб тушунтиришга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, туғма инстинктлар ҳам инсонларга, ҳам ҳайвонларга бир текис тааллуқли бўлиб, улар одамларнинг мотивида олдин 14 та, кейинчалик эса 18 тагача «асосий инстинктлар» сифатида ҳаққон суриши мумкин. Умуман олиб караганда, бихевиористлар учун бир қатор ҳолатлар ўзига хосликка эга:

1. Бихевиоризм мотивация моделини топиш билан шуғулланиб ва хулқ принципларини вужудга келтира бориб, ҳайвон хулқи ҳамда уларда кашф этилган хулқ мотивацияси қонуниятларига асосланиб инсоннинг хулқ мотивацияси юзасидан хулоса чиқаришга ҳаракат қилади.

2. Бихевиоризм инсонни биологик мавжудод сифатида караб унга биологик жабхада ёндашади, оқибат натижада унинг ижтимоий моҳияти тадқиқот предметидан четда қолиб кетади.

3. Бихевиоризм ҳам инсонга, ҳам ҳайвонларга хос бўлган хулқнинг умумий принципларини топишга интилади.

4. Бихевиористлар инсонни шахс сифатида тараққий этиш жараёнини ифодлашчи ўзига хослигини ё четлаб ўтадилар ёки ўта содда тарзда изоҳлашга мойилдирлар.

5. Ҳайвонларнинг хулқ мотивацияси шаклларини жуда содда тарзда тушунтиришга асосан тадқиқот натижаларини инсоннинг мураккаб ва бошқа бир сифат босқичидаги мотивациясига кўчириш ишончли далилларга эга эмас.

6. Инсон мотивациясини ўрганишда фойдаланилаётган бихевиоризмнинг тушунчлари, чунончи, бирламчи майллар, организмни китқловчи тугма эҳтиёжлар қабилар одамнинг мотивация доираси тузилиши моҳиятини жуда юзаки олади, холос.

Психологик концепциялар негизида мотивация орگانлик равишда инсон майлларига хосдир, деган ғоя ётади. Уларнинг манбаи майлини ақс этирувчи қайсидир органдаги ёки унинг қисмидаги соматик жараён тушунтирилади.

З.Фрейднинг концепциясида майллар ва инстинктлар тушунчалари ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқдир. Онгсизлик таълимотининг асосчиси З.Фрейд хулқ мотивлари ва эҳтиёжлари муаммосини ишлаб чиқаётиб, мотивациянинг манбаи инстинкт, у тур ва индивиднинг сақланиш шартидир деб тақдирлайди. Мазкур ҳолатни муаллиф индивиднинг энергетик потенция сифатида талқин этади. Энг асосий масала шуки, З.Фрейд мотивация регулятори ва мотивация энергиясининг ирсий манбаи сифатида «у» тушунчасига қандай маъно юкламоқчи. Унингча, «у» тушунчасининг мазмуни туғма ва ўзгармасдир. Худди шу боис мантик қонунлари ва ақл даражалари, кўрсаткичлари унга ҳеч қандай аҳамият қасб этмайди З.Фрейд аффектив, импульсив шаклдаги мутлақлашган кўзғовчиларни назарда тутган бўлса ажаб эмас. Ушбу кўзғатувчилар (турткилар) нинг импульсивлик, тахминийликнинг аффектив моҳияти, нотанқидийлик, онгли ва иродавий назоратга итоат этишда кийинчилик қабиларнинг динамик хусусиятларини мутлақлаштириш бўлиб, уларнинг асосида қуйи генетик ва структуравий даражадаги кўзғатувчилар ётади. З.Фрейд тақидлаб ўтган динамик хусусиятлар ва хоссалари моҳиятида мотивациянинг чуқур асосий манбасини кўради. Унинг концепциясида инсон хулқи

ва ҳаракатининг двигатели жинсий инстинкт ҳамда унинг трансформацияси устувор ўрин эгаллайди.

Ушбу мулоҳазани янада мукамаллаштириш мақсадида неофрейдистлар ҳисобланмиш А.Адлер, К.Юнг кабиларнинг назариялари-ни таҳлил қилишга ўтамиз. А.Адлернинг фикрича, инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч, унинг фаолияти мақсадини аниқловчи, уларга эришиш йўллари ҳукуматга ва қудратга эркдир. Хорни, Фромм бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган маълумотлар моҳият фрейд томонидан киритилган психика тушунчаси ва унинг ҳаракатлантирувчи назариясини алмаштиришга интилиш яққол кўзга ташланади. Хорнинг нуқтаи назарича, инсон канчапардир туғма кучларга эга бўлиб, унинг негизи болаларча ёрдамга муҳтожликка қурилган-дир, бу ҳолатлар бирламчи безовталаниш туйғусида ва туғма қўрқин ҳиссида ўз ифодасини топади. Хорнинг таъкидлашича, инсон хулқининг мотивацияси бошқа мотивлар ёрдами билан аниқланиши мумкин, жумладан, бирламчи безовталаниш (болаларча ёрдамга муҳтожлик келтирувчи) атроф-муҳитга нисбатан душманлик ҳиссини туғдириши ради, хавфсизликка эҳтиёж эса инсонни бошқа одамлар томонидан баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашга нисбатан ички интилишни вужудга келтиради. Фромм ҳам ўз қарашларида либидо масаласига катта эътибор бермайди, чунки уни кизиктирган муаммо инсон хулқи жаб-ҳаларда ижтимоий ва психологик омилларнинг ўзаро таъсир ўтказиши жараёндир. Инсонни индивидуализациялаш унда танҳолик ҳиссини вужудга келтиришга олиб келади, шунингдек, ўз кадр-кийматини аниқлаш глаш сари етаклайди. Танҳолик ҳиссиётидан фориғ бўлишга интилиш туйғуси инсон мотивациясини ва унинг хулқ шакллари аниқлайди. Неофрейдистларнинг илмий асарларида инсон хулқи таъсир килувчи интим омилларига ва унинг мотивациясига муайян даражада аҳамият берилган бўлса-да, лекин оқибат натижада хулқнинг ҳаракатлантирувчиси сифатида аниқлашилмаган туғма кучлар асосий ўринда туради.

Гештальтпсихология мактаби намояндлари учун мотивациянинг ўзига хос талқинга эга бўлиб, унинг моҳиятини экспериментал тарзда ўрганишга, очиб беришга интилиш кўрсаткичи билан бошқалардан ажралиб туради. К.Левин (1890-1947) мотивларни экспериментал тарзда ўрганиш методикасини ишлаб чиқиб, уларни мутлақо мустақил ҳолатда сифатида тушуниришга ҳаракат қилган ва бу борада муайян муваффақиятларга эришган. Гештальтпсихология мактабининг намояндлари билан бирга образ тушунчаси қанчалик ўта аҳамиятли бўлса, К.Левиннинг

майдон назарияси учун мотив категорияси худди шундай муҳим хусусият касб этади. Образ ва мотив ўзаро алоқасиз ҳукм суриши таъкидланади, мотивацияни амалга оширувчи вазиятнинг предметли, маъновий мазмуни эса инкор қилинади. К.Левин халқни мана бундай изоҳлашга интилади, муайян муваккатли микроинтервалда шахснинг бевосита яққол муҳит билан муносабатларидан келиб чиқувчи воқелиқдир. Унинг мазкур назариясида инсонда ҳар хил маъно аниқлашчи иккита мотивацион ўзгарувчи ҳукм суриши тан олинади, уларнинг биттаси туғма, ҳайвонлар турткисига ўхшаш ва турмуш давомида эгалланган фақат инсонгагина хос бўлган. Гештаптипсихологларнинг асарларида шундай ҳолатлар ҳам мавжудким, уларда ҳулқ мотивация-си муаммолари шахснинг муҳим (асосий) хусусиятларини таҳлил қилиш негизидан келиб чиқиб қаралади. Ушбу ҳолат Г.Олпорт концепциясида яққол кўзга ташланади, унингча, энг муҳим жиҳат бу инсон ҳулқини ўзгариш сабабларини очиқдир. Шунинг билан бирга мазкур вазиятга олиб келувчи мотивларнинг омилларини текшириш ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини аниқлаб олиш қийин эмас. Бу борада индивиднинг жавоблари ўзига хослиги билан ўзаро таъсир ўтказиш ўртасида қандайдир алоқа мавжудлигини ўрнатиш ҳам иккинчи даражали нарсасифатидаталқин қилинмайди.

Собик совет психологиясида инсон ҳулқ-атворини ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган мотивлар чуқур ва етарли даражада тадқиқ қилинмаган. Уларнинг психологик механизмлари, узлуксизлигини таъминловчи омиллар, зарур шарт-шароитлар моҳияти, вужудга келиш имкониятлари тўғрисида жуда юзаки маълумотларгина муайян даражада тартибга келтирилган, туб маънодаги мотивлар табиати изчил равишда, педагогик ва ёш психологияси фанлари қонуниятларига асосланган ҳолда тадқиқ қилинмаган. Бу эса республикада уларнинг кенг қўламда ўрганишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Мотивларнинг фалсафий методологик аҳамияти шундан иборатки, улар сабабоқибат, ички мураккаб боғланишлар тузилишини юксак даражада ривожланган тизим сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув эса ўз навбатида материя ривожланишининг олий маҳсули эканлиги тўғрисидаги ҳулқосага олиб келади. Чунончи, мақсадга йўналтирилган ва мақсадга мувофиқлаштирилган ҳар хил мазмундаги саволлар, ахборотлар, маълумотлар, хабарлар кишилар фаолиятининг онгли хусусияти таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар моҳияти таркибига киради. Мотивлар тузилишини амалий (таъбиқий) йўналишга қаратиш-инсон шахсига мотивацион, иродавий, ахлоқий, ҳиссий, когнитив, регулятив

Н>сир ўтказишнинг омилкор шакллари илмий асоси юзага келишга муҳим имкон ва зарур шарт-шароитлар яратади. Инсоннинг Икнат фаолияти тизимининг мураккаблашуви ишлаб чиқаришда ах-Вкий, маънавий, нафосат, рухий тарбия жабҳалари ҳамдарадио, телевидение ва тарғибот-ташвиқот таъсирини самарали олиб бориши, касбий тайёргарликнинг экстремал ва стресс ҳолатларнинг шаронтла-Вбарқарорлашуви, такомиллашуви, яхшилануви, мақсадга мувофиқлашуви каби омилларнинг барчаси шахс мотив доирасининг Игаришига боғлиқ, Шахснинг мотив доираси унинг эҳтиёжларида, иродавий сифатларида (актларида) ва функционал имкониятларида ўз аксини тоилади.

Мотивнинг тадқиқот тарихидан келиб, унга ёндашсак, бух, олда у инсонлар (гоҳи ҳайвонлар хатти-ҳаракати) ҳаёти ва фаолиятини рухий жиҳатдан бошқарувчиси сифатида талқинидан иборат ўзига хос туридир. Мотив тушунчаси, асосан, суг эмизувчи ҳайвонларга тааллуқли эканлиги илмий манбаларда таъкидлаб ўтилади. Инсонларга шюкадор мотивлар тушунчаеи кўзгатувчилар ва кўдавчиларнинг барча турлари (кўринишлари, модалликлари, шакллари) ни ўчичига олади (чунончи, мотивлар, эҳтиёжлар, кизиқишлар, мақсаддар, интилишлар, мотивлашган установакалар ва бошқалар).

Мотив кенг маънода хулқ-атвор детерминацияси белгиланишига карамай, кўпгина чет эл тадқиқотчилари шахс мотивларини жўда тор маънода галкин килиб, уни илмий жиҳатдан текширадилар, хаттоки улар шартсиз рефлектор актларининг микдорини, аффектив, стресс ва экспрессив реакцияларни мотив тизимига киритмайдилар. Бир қатор психологлар мотивни энергетик, маъновий ва маънавий томондарини ўзаро солштирадилар, улар мотивни соф маънодати энергетик биоқувват фаоллигининг манбаи сифатида талқин килиб, унинг маъновий ва маънавий жабҳаларини ҳисобга олмай туриб, ўзига хос равишда тушунтиришга интиладилар. Жумладан, З.Фрейд (856-1939) мотивнинг қонун -қоидаларини фақат динамик энергетик ҳолат тариқасида татқин қилади. Бир гуруҳ чет эл психологларининг фикрига Қараганда, мотив - бу тажриба ва реакцияларнинг энергетик жабҳаси-Дан иборатдир (ушбу таърифга нисбатан муносабат ўта бахсли бўлганлиги сабабли муаллифларга танқидий фикр билдиргани тадқиқотнинг бошқа бўлимида билдирамиз).

Собиқ совет психологлари мотивларни тушунтиришда ва унинг таркибий қисмларини белгилашда динамик ва маъновий (маънавий) томонларининг уйғунлигидан келиб чиққан ҳолда талқин қиладилар.

Уларнинг айрим намояндалари карашларини таҳлил қилиш билан чекланамиз, холос.

С.Л.Рубинштейн мотивнинг психологик моҳияти тўғрисида куйидаги мулоҳазаларни билдиради: мотивация - бу психика орқали ҳосил бўладиган дехерминациядир; мотив - бу шахс хулқ-атворининг когнитивистик жараёнини бевосита ташки олам билан боғловчи субъектив тарзда акс этиш демакдир. Бизнингча, шахс ўзининг мотивлари ёрдамида борлик билан узвий алоқада бўлади. Инсоннинг хулқ-атвори (хулқи)ни харакатлантирувчи кучи сифатида намоён бўлувчи мотивлар шахснинг тузилишида (таркибида) етакчи ўрин эгаллайди. Мотивнинг тузилиш (структуравий) таркибига шахснинг йўналиши, унинг характери, эмоционал ҳолати (ҳис-туйғуси), қобилияти, ички кечинмалари, фаолияти ва билиш жараёнлари киради. Психология фанида тўпланган назарий маълумотларнинг кўрсатишича, шунингдек, бир қатор психологларнинг фикрича, характер шахс мотивлари-нинг динамик томонлари асосини ташкил қилади, деган таълимот мавжуд. Жумладан, характернинг у ёки бу сифатлари соф динамик хусусиятли тавсифларни ташкил қилса, қолганлари эса фақат динамик табиатинигина эмас, балки унинг маънавий ва маъновий жабҳаларини ҳам юзага келтиради.

Мотив ҳиссиёт билан ҳам боғлиқ бўлиб, улар хулқ-атвор моҳиятидан ташқарида бўлмайди, балки ҳиссий кечинмалар, мотивлашган омиллар тизими билан узвий алоқага эгадир. Ҳиссиётнинг энг муҳим функцияларидан бири шундан иборатки, унда инсон учун муҳим аҳамият касб этувчи дақиқапар унинг учун қанчалик зарурият эканлиги-ни белгилашга хизмат қилади. Ҳиссиётнинг бу соҳадаги бошқа бир функцияси нисбатан умумийроқ бўлиб, одамнинг ташки оламга, шахслараро муносабатга, ҳис-туйғуларга негизлик муаммоси ҳисобланиб, унинг учун аҳамиятли воқеа ва нарсаларга нисбатан боғловчилик хусусиятига эга бўлган мулоқоти заиф эмоционал ҳолатлар доирасидан ташқарига чиқиб, фаол. барқарор, турғун жараёнларни ўз ичига олади.

Юкоридаги мулоҳазалардан ташқари, мотивлар функционал-энергетик томонларини динамик бошқариш вазифасини амалга оширади.

Инсоннинг қобилияти бевосита мотивлашган механизмлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг муҳитини белгилайди ва динамик, маънавий таъсир этиш муносабатини ўзида акс эттиради. Мотив билан қобилиятнинг муносабатлари психик фаолликнинг бевосита ба-

^ариш негизи ҳисобланган фаолият оркали намоён бўлади. Мотив- ■шган тизимнинг таркибларини амалиётда рўёбга чиқарувчи нафакат фаолиятнигина аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаолият-Внг кейинги истикбол ривожига ёки унинг бошқа соҳалар билан қўришиб кетиш эҳтимоли даражасини ҳам белгилайди. Лекин муайян Инсоннинг функционал имконияти, фаолияти ва худди шу фаолият-нинг объектив томонларининг яққол рўёбга чиқиши мотив барқарор-лашуви, ривожланиш (такомиллашув) га йўналганлиги ҳам фаолият-нинг объектив шарт-шароитига мослаша боради. Умуман шаклланиш жараёни. шахснинг ривожланиши мотивнинг фаолиятига, фаолият-Иинг эса мотивга ўзаро таъсири билан тавсифланади, бизнингча, мазкур таъсирининг кўрсаткичи, мезони вазифасини бажаради. Мотивларнинг ривожланиши туфайли тарбиявий талабларни англашда, эҳтиёжларни ичдан қайта кўришда хулқ-атвор қоидалари, мезонлари ёрдами билан фаолият доирасининг кенгайишида, шахснинг борлиқ билан 'муносабати қабиларда ўзгаришлар содир бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мотивларнинг ривожланиши, мотивлашган янги маълумотларнинг пайдо бўлиши, фаолият муҳити доирасидаги ўзгаришлар туфайли амалга оширилади. Мотив механизми шахс сифатларини қайта қуриш, уларни ривожлантириш жараёнининг фаоллашуви тарзида юзага чиқади, шу билан бирга йн-сон камол топиш жараёнига, фаолият муҳити ва шароити аста секин ёки тез ўзгариши - мотивларнинг такомиллашуви, барқарорлашуви қаби омилларга таъсир этади. Инсонни меҳнат фаолиятида қайта тар-биялаш ва муайян фазилатларни шакллантириш юқоридаги мулоҳаза-лар моҳиятидан иборатдир. Бу ўринда фаолият фаол вазият ^ҳисобланиб, мавжуд эҳтиёжлар, қизиқишлар доирасидаги психологик Ёлатлардан узоқлашиб боради, сўнгра янги қизиқиш, эҳтиёж ва ин-гилишларни шакллантиради, мотивлар моҳияти ва шакллари ўзгарилади.

Ушбу мулоҳазани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, мотивациянинг фаолият даражасидан ташқари чиқиши эҳтимоли ёки фаолиятнинг мотивация доирасидан ташқари чиқиши имконияти тўғрисидаги талқинлар нисбий хусусиятга эга. Бинобарин, мотивация фаолиятдан ташқарида ва фаолият эса мотивациядан алоҳидаликка эга деган хулосага келмаслик мақсадга мувофиқ. Бу ҳолатни яққолроқ намоён қилиш ниятида қуйидаги ҳаётий ҳақиқатга мурожаат қиламиз. Ҳар бир талаба олий мактабга ўқишга қиратганида унда диплом олиш ■отиви пайдо бўлади, ўқишга жойлашганда эса ўқув предметларини

ўзлаштириш жараёни ўқишга нисбатан интилиш, эҳтиёж, қизиқиш сафарбарлик каби психик омилларюзага келади.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, фаолиятнинг тузилиши: мақсадга қаратилган хатти-ҳаракатлар ва операциялардан иборатдир. Одатда фаолият ўзининг предмети ва мотивига эга бўлиб, агарда мотив билан предмет (жисм, нарса) ўртасида муносиблик (мослик) вужудга келса, демак шундагина у туб маънодаги фаолиятга айланади. Масалан, бир талаба имтиҳондан (рейтингдан) ўтиш учунгина бирламчи манбаларни ўқийди, лекин бошқаси эса ўзини текшириш ва ҳақиқий билимларни эгаплаш учун дарс тайёрлайди. Биринчи ҳолатда талаба ёки ўқувчида мотив имтиҳонга қаратилган бўлиб, ўқув предмети мазмуни бундан мустаснодир, худди шу боисдан унинг фаолияти фақат хатти-ҳаракатлар тизимидан иборатдир, деган хулоса чиқаришга имкон беради. Иккинчи ҳолатда эса мотивўқув предметини ўзлаштиришга қаратилганлиги сабабли унинг интилиши фаолиятига ўсиб ўтади (Э.Ғ. курсив бизники бу мезон вазифасини ўтайди), деган фикрга келишга қафолат беради.

5.2. Мотив муаммоси ва унинггечимша доир мулоҳазалар

Собик совет психологияси мотивлар муаммосини диалектик материализм принципларига асосланиб тадқиқотлаган. Бу эса энг аввало мотивлар тизими инсон ҳаёти ва фаолиятига мураккаб тузилган бошқарувчиси (регулятор) сифатидатушунишни билдиради. Мазкур йўналишга дахлдор психологлар ўртасида шахснинг фаоллиги, оннинг фаоллиги ҳақидаги ғоялар кенг тарқалган. Жумладан, С.Л.Рубинштейн мотивлашган тизимнинг инсон борлиқни акс этиришдаги асосий ролини кўрсатиб, шундай мулоҳазаларни таъкидлаб ўтади: биринчи бўлиб кузатиш объектлари эмас, балки эҳтиёж объектлари ва инсон хатти-ҳаракатлари берилади. Мотивлашган установкаларнинг фаолликка оид ўзига хослиги ҳам шундай тузилган ва у ўзи хоҳлаган борлиқнинг элементи ва ҳолатини белгилашга хизмат килади. Уларнинг фикрича, ташқи оламга муносабатнинг фаол мотивацион хусусиятини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя. С.Л.Рубинштейн «онг-бу фақатгина акс этиш эмас, балки инсоннинг ташқи муҳитга нисбатан муносабати ҳамдир» деб ёзади.

Мотивларнинг тузилиши билан бевосита боғлиқ оннинг босқичли тузилиши муаммоси психологлар томонидан тезкорлик билан ҳал қилиш, ечиш, текшириш, тадқиқ этиш зарур бўлган долзарб масъалага айланиб бормокда.

С.Л.Рубинштейн онгнинг ролини кўрсатиш билан бир каторда лсихиканинг кўпқирралилиги нуктаи назаридан турли босқичларда вхий жараёнларнинг вужудга келиши, кечиши ҳолатларини тушун-
^■риб беришга зришган. Ҳар қандай шахснинг хулқ-атворини психо-
йогнк жиҳатдан тушунтиришда қузгатувчилар (кўзғовчиларни) турли босқичларда ўзаро мураккаб боғлиқликда олиб караш, кўриш лозим, деб таъкидлайди. Бу кўп босқичли тузилма бошқаришни англашилган босқичи сингари англалмаган мотивацион тенденцияларни ўз ичига рлади.

Собик совет психологлари мотив тузилишининг босқичли кон-
И&пциясини ишлаб чиқаришда куйидаги мулоҳазаларгатаянганлар:

а) онгнинг тарихий келиб чиқиш жараёни билан инсон хулқ-
ртворини бошқаришнинг мураккаб тизимига эга эканлиги;

б) онтогенезда бола шахсиннг индивидуал (яккаҳол) шаклла-
ниш жараёни бўлмиш генетик датилларга асосланганлиги вабошқалар.

Мотивлар тузилишини генетик босқичда шаклланиш эҳтимо-лини таҳлил қилиш натижасида унинг содда, бир босқичли тизимдан мураккаб, кўп босқичли юксак даражага ўсиб ўтиш жараёни ишончли омиллар ёрдами билан яккол кўрсатиб берилади. Умумлаштирилган маълумотларга кўра, собик совет психологлари мотивларнинг тузи-
лиши муаммосини тадқиқ қилишда уларнинг динамик ва маъновий томонларининг бирлиги приниипидан келиб чиқиш мақсадга муво-фик. Улар фаол мотивнинг динамик ҳолати ҳақида мулоҳаза юритган-ларида мазкур фаолиятнинг баъзи жараёнларида унинг динамикаси Вта бўрттириб талкин қилинади.

' Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофикки, собик со-вет психологлари мотив тузилишига оид масалага ёндашиш жараёни-да бутун эътиборини унинг мазмуний жабҳасини алоҳида кўрсатишга, маъновий томонларининг бирламчилигини белгилашга йўналтиради.

5.3. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг роли

А. Инсоннинг мотивлар оқими тугрисида мулоҳазалар Инсоннинг мотивлари тузилишини, уларнинг асосий функцио-нат механизмларини ҳамда шаклланиш жараёнига йўналтиришнинг стратегик режасини ишлаб чиқиш муаммосини психологик жиҳатдан тушунтириш учун боланинг психик ривожланиши таҳлилига ўзига хос равишда тактик ёндашиш маъкул.

N

Шахснинг мотивлари оқими муаммоси унинг ҳам методологик ҳам назарий муносабатни текшириш демакдир. Чунки то ҳозирги давргача собиқ совет психологиясида унинг кўпгина қисмлари ўз ечимини топа олмаган.

Ғарб мамлакатлари ҳамда АҚШ психологлари орасида «биологик эҳтиёжлар асосида инсон мотивлари ётади», деган қарашлар мажмуаси кенг кўламда кўлланиб келинмоқда. Чунончи, АҚШ психологи Б.Дамеллнинг фикрича, тўқимада вужудга келган эҳтиёжлар кўзгатувчининг асосий манбаи ҳисобланади. Мазкур ғоя юзасидан мулоҳаза юритган Данлэп эса «кўзғалиш биологик тўқималардан четга чиқмайди», деган фикрга қатъий ишонади. Гильфорднинг таъкидлашича, фаолликнинг бирламчи манбаи овқатдан» иборатдир. Лекин муаллиф ўз фикрини изчил очиб беришга интилмади.

- Бу вазиятни баҳолашда психологик муаммолар оқими билан мотивларнинг биологик оқими ўртасида юз берувчи ўзаро ўрин алмашишнинг содйр бўлишини мулоҳаза доирасидан ташқари чиқмаслик лозим. Чунки биологик шартланган режа фаоллик манбаи ўзаро ўрин алмашиш жараёнлари ассимиляция ва диссимиляция сифатида намоён бўлади. Ҳолбуки биологик ҳолатлар психик жараёнларнинг моддий асосини ташкил қилади. Худди шу боисдан, улар бирламчи манба ва психик фаолликнинг негизи тариқасида юзага келади.

Б. Илк болалик ёш даврида ҳулқгатов мотивлари

Икки-уч ёшли боланинг мотивлари тузилиши кристаллашмаган (аморф)лиги билан, шунингдек, уларнинг қатъий иерархияси йўқлиги билан тавсифланиши намоён бўлади. Бола шахсига алоқадор мотивлар тизими бир қатор мотивлар йиғиндисини ифодаловчи, ўзаро бир-бири билан тасодифий ўрин шшашиб туриш хусусиятига эгадир. Мотивларни ўзаро ўрин алмашиш жараёнида ягона англашиш даражасидаги назорат тизимига бўйсунмайди.

С.Л.Рубинштейн болалик даврининг мотивларига қуйидагича психологик тавсиф беради: «Бевосита болага таъсир этувчи ҳар бир кўзгатувчи (кўзғовчи) илк болалик даврида унинг ўсишида ҳукмронлик қилади. Чунки ундаги ички мотивлар ҳали мустаҳкам эмас, шунинг учун ҳар хил вазиятда бола бошқа кузгатувчи ҳукмронлигига тобе бўлиб қолиши мумкин. Шу боисдан беқарор, кучсиз, бетартиб мотивлар худди шундай хатти-ҳаракатларга боғлиқ. Муаллиф вазиятнинг стихияли таъсири ҳақида мулоҳаза юритиб, у болалик беихтиёр интилишининг ҳулқ-атворга таъсирини кўрсатиб туришини таъкидлайди.

Назарий ва амалий малумотларга асосланиб, илк болалик давридаги индивиднинг хулк-атвори, биринчидан, импульсивлик билан, ■кинчидан, вужудга келган вазият хусусияти билан тавсифланади. Ц]ахсни бошланғич генетик қобиғидаги шаклланиш палласидаги мо- ■вининг динамик асоси - хатти-ҳаракати кўзғалишини муваккат, тор луҳитидан ташкил топади. Чунки бола ҳали мотивлашган уста- ■овкаларни узок вақт ушлаб тура олмаслиги сабабли у тез йўқолади. Муҳим ақамият касб этувчи кўзғалишларда бола чалғиса, демак, уларни у тезда эсдан чиқаради. Эҳтиёж кондирилишида, аффектив ре- йқцияларда, чалғиш жараенида кўзғалиш берилган вақт доирасидан четлашади.

Психологик доирадаги бошқаришнинг ўзига хос воситалари, фаолиятни ташкил этишни таъминловчи мотивлар - инсон фаолиятининг энергетик даражасини структуравий акс эггиради. Боланинг ин- веллектуал даражаси ва билимларнинг етарли эмаслиги оқибатида ■ичик бир амалий тажриба яққол амалий фаолият муҳитини сиқиб ■икариши мумкин. Бола бирон-бир объектга йўналтирилган фаоли- ргни, уни бошқаришни юксак функционал-энергетик босқичида мо- тивларни ўз ҳолича узок вақт сақлаб юриш имкониятига эга эмас.

Инсон фаолиятининг самарадорлиги (маҳсулдорлиги)ни оши- риш ҳақидаги психологик усулнинг ролини Л.С.Славина Ш-1У синф ўқувчиларида тажриба йўли билан далиллаб берди. Л.С.Славина му- раккаб ва узок давом этадиган фаолиятларни таҳлил қилиш кезида уни нисбатан мустақил ва содда таркибий қисмларга ажратиб чиқади ҳамда уларнинг ҳар бирини алоҳида назорат қилиш керак, бинобарин, уни худди мустақил фаолият структурасининг такомиллашуви ва ри- вожланиши натижасидагина мотивлар тузилишининг такомиллашуви ва ривожини намоеън бўлади. Муаллифнинг фикрига қараганда, хулқ- Ътворнинг муайян мақсадга бўйсундирилиши кичик мактаб ёшининг ■ировард босқичида амалга оширилиб, мазкур босқич ихтиёрий хулқ- ютвор шаклланишининг бошланғич даври бўлиб ҳисобланади.

5.4. Ўқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян йотивлар таъсирида вужудга келади ва етарли шарт-шароитлар яра- гилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахснинг (субъектнинг) гносеологик мақсад сари, яъни билиш мақсадини қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда бундай турдош ва жинсдот мотивлар назарий маълумотларнинг кўрсатишича, ташки ва ички номлар билан аталиб, муайян тоифани юзага келтиради.

Ташки мотивлар жазодаш ва такдирлаш, хавф-хатар ва талаб килиш, гуруҳий тазйик, эзгу нияг, орзу-истак каби қўзгатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсад-га нисбатан ташки омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва малакалар ўта муҳимроқ бошқа, ҳукмрон (етақчи) мақсадларни амалга ошириши таъминлаш вазифасини бажаради (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки нохуш, ноқулай вазиятдан қочиш, ижтимоий ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваққат эришув муддаоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу турдаги ёки жинсдаги ташки мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллаш (ўзлаштириш)да қийинчилнклар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик килади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўйин фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчининг ўқишга уларни жалб қилиш нияти ўқувчиларнинг ўйин мақсадининг ушалишига ҳалақит бериши мумкин, лекин изоҳ талаб далиллар етишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тоифасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадики, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал мақсадни рўёбга чиқарувчи қўзғалиш негизида пайдо бўлади. Чунончи, билишга нисбатан кизиқининг вужудга келиши шахснинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги интилишларнинг етилишидир. Бунга ўхшаш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзага келмайди. Албатта бундай тоифага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Бундай хоссаларга эга бўлган иродавий зўр беришлар ташки ҳалақит берувчи қўзгатувчилар (қўзғовчилар) кучи ва имкониятини камайитиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуктаи назардан ушбу жараёнга ёндашилганда тўлақонли вазият-гина оптимал (окилона) дейилади.

Таълим жараёнида бундай вазиятларни яратиш ўқитувчининг м^аим вазифаси ҳисобланиб, унинг фаолияти ички англанилган мотивлар ўқувчилар хулк-атворини шунчаки бошқариш билан чеклан-

^асдан, балки улар шахсини шакллантиришга, уларда мақсад кўя олиш, кизикиш уйғотиш ва идеалларни таркиб топтиришга қаратилган бўлади.

Аниқ нарсалар, ҳодисалар ва ҳагги-ҳаракатлар инсоннинг фаоллиги муайян манбалар билан узвий боғланишга эга бўлса, уйғунлашиб борса фаолият мотивлари даражасига ўсиб ўтади. Психологияда манбалар ўз моҳиятига кўра туркумларга ажратиб талқин қилинади.

А) Инсон эҳтиёжлари билан белгиланувчи ички манбалар. Организмнинг табиий эҳтиёжларини намоён қилувчи туғма хусусиятли важамоада шаклланувчи ижтимоий эҳтиёжларни вужудга келтирувчи орттирма хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Туғма эҳтиёжлар орасида ўқишга нисбатан маъно қасб этувчи алоҳида аҳамиятга эга бўлган фаолликка нисбатан эҳтиёж ва ахборот, маълумот, хабарлар олишга эҳтиёж муҳим роль ўйнайди.

Мотивга генетик ёндашилганда шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бола туғилгандан эътиборан бевосита фаоллик кўрсатишга мойиллик ҳукм суради: у кулади (новербал муомала шакли), қимирлайди (фазода ўрин алмашиш), қўл ва оёқларини ҳаракатлантиради (мослашиш), ўйнайди (муҳит-бола муносабати), гаплашади (шахслараро муносабатга киришиш), саволлар беради (диалогик мулоқот ва бошқалар). Бунга ўхшаш хатти-ҳаракатларнинг ўзи уларни қониктиради, воқеликни инсоннинг ахборотларга нисбатан эҳтиёжи-ни тажрибаларда кўрсатиш мумкин: агар текширилувчини маълум вақтга ташқи оламдан ажратиб қўйилса, натижада унинг иродасида, ҳиссиётида, интеллектида бузилиш содир бўлиши, зерикаши, иродавий акт тизими йўқолиши, фикр юритиш жараёни парчаланиши, иллюзион, галлюцинал ҳолатлар учраши мумкин.

Ижтимоий турмуш шароитида фаоллик ва информацион тақ-Биллик одамларни салбий ҳис-туйғу ва кечинмаларга олиб келади, фаолият тузилиши ва унинг динамикасига путур етказилади. Ижтимоий турмушда шаклланувчи эҳтиёжлар орасида ўқув фаолиятида Муҳим роль ўйновчи ва уни қучайтирувчи ижобий хусусиятли социал ва гностик эҳтиёжлар алоҳида аҳамият қасб этади, шахсни қамол топтириш жараёнида ҳукмрон воқеликни эгаллайди. Уларнинг туркумига билимларга нисбатан эҳтиёж, жамиятга фойда келтиришга интилиш, умумбашарий ютуқларга эришишга интилиш қабилар киритилади.

Б) Инсон ҳаёти ва фаолиятининг ижтимоий шароитларида аниқланувчи ташқи манбалар. Бундай манбаларни талабчанлик, орзу (кутиш) ва имкониятлар ташкил қилади. Жумладан, талабчанлик инсонга

фаолият ва. хулк-атворнинг муайян турини ҳамда шакли (кўриниши)ни такозо этади. Мазкур ҳолатни куйидаги мулоҳазалар ёрдамида изоҳлаш мумкин: ота-она боладан овкатни қошиқда ейишни, стулда тўгри ўтиришни, «рахмат» дейишни талаб қилса, мактаб ўқувчидан маълум белгиланган вақтда дарсга етиб келишни, ўқитувчиларга қу. лоқ солишни, берилган вазифаларни бажаришни қатъий белгилайди. Жамият эса хулк, феъл-атвор орқали маълум ахлокий нормалар ва қоидаларга риоя қилишни, шахслараро муомалага киришиш шаклла-ри (воситалари)ни эгаллашни ҳамда аниқ вазифаларни бажаришга амал қилишларини ўз с]уқароларига ўргатади.

Психология фанининг атамалари моҳиятида орзу ёки қутиш жамиятнинг шахсга нисбатан муносабатининг ифодаланиш механизми ётади. Этнопсихологик стереотипларда уйғунлашган хулк-атвор белгилари ва фаолиятнинг шакллари ўзига хосликка эга. Одатда одамлар бир ёшли бола тик юриши керак, деб ҳисоблайдилар ва улар бу тухфани боладан қутганлиги туфайли унга алоҳида муносабатда бўладилар. Психологияда қутиш тушунчаси талабдан (())арқли ўларок, фаолият юзага келиши учун умумий муҳит яратади.

Имкониятлар тўғрисида фикр юритилганда маълум фаолиятнинг кишилар иродаси билан боғлиқ (ирода акти, сифати, принципи) объектив шарт-шароитларни ўзида акс эттиради. Агарда одамларнинг шахсий кутубхонаси бой бўлса, уларнинг ўқиш имконияти юқори даражага кўтарилади. Кишиларнинг хулк-атвори психологик нуқтаи назардан таҳлил қилинганда, кўпинча уларнинг объектив имкониятларидан чиқиб, унга ёндашинилади. Агарда бола кўлига тасодис)ан биология қигоби тушиб қолса, унинг шу предметга нисбатан қизиқиши ортиши қузатилади.

В) Шахсий манбалар - одамлар қизиқишлари, интилишлари, установқалари ва дунёқарашлари жамият билан муносабатини акс эттиришдан иборатдир. Инсон фаоллигининг манбаи - қадрият орқали ифодаланиб, шахс статуси (роли)да эгаллана борилади.

5.5. Мотив классификацияси

Жаҳон психологияси фанининг назарий мушоҳадаларига ва ўзимизнинг шахсий маълумотларимизга асосланиб, мотивларни қуйидаги туркумларга ажратишни лозим топдик.

1. Шахснинг ижтимоий эҳтиёжлари билан уйғунлашган, уларнинг моҳияти мезони орқали ўлчанувчи мотивлар:

- 1) дунёкарашга тааллукли, алокадор бўлган гоёвий мотивлар;
 - 2) ички ва ташки сиёеатга нисбатан муносабатни акс эттирувчи, Ыпахсий позицияни ифодаловчи сиёсий мотивлар:
 - 3) жамиятнинг ахлоқий нормалари, принциплари, турмуш тар-
■и, этнопсихологик хусусиятларига асосланувчи ахлоқий мотивлар;
 - 4) борлик гўзаллигига нисбатан эҳтиёжларда инъикос этувчи нафосат (эстетик) мотивлари.
- II. Вужудга келиши, шартланганлик манбаи бўйича умумийлик-ка эга бўлган, бошқарув ва бошқарилув хусусиятли мотивлар:
- 1) кенг камровли ижтимоий мотивлар (ватанпарварлик, фидо-ийлик, альтруистик);
 - 2) гуруҳий, жамоавий, худудий, умумбашарий мотивлар;
 - 3) фаолият тузилиши, моҳияти ва тузимига йўналтирилган процессуал мотивлар;
 - 4) фаолият маҳсулини баҳолашга, мақсадга эришувга мўлжалланган рағбатланув, мукофот мотивлари.
- III. Фаолият турлари моҳиятини ўзида акс эттирувчи мотивлар:
- 1) ижтимоий-сиёсий воқеликларни мужассамлаштирувчи мотивлар;
 - 2) касбий тайёргарлик ва маҳоратни ўзида намоён этувчи мотивлар;
 - 3) ўқишга, билишга (когнитив), ижодга (креатив) оид мотивлар.
- IV. Пайдо бўлиш хусусияти, муддати, муҳлати, барқарорлиги билан умумийликка эга бўлган мотивлар:
- 1) доимий, узлуксиз, лонгитюд хусусиятли мотивлар;
 - 2) киска муддатли, бир лахзали, бир зумлик ва сониялик мотивлар;
 - 3) узок муддатли, вақт такчиллигидан озод, хотиржам хатти-ҳаракатларни талаб этувчи мотивлар.
- V. Вужудга келиши, кечиши суръати биокувват билан ўлчанувчи мотивлар:
- 1) кучли, кудратли, таъсир доирасидаги шижоатли мотивлар;
 - 2) пайдо бўлиши, кечиши ўрта суръатли мотивлар;
 - 3) юзага келиши, кечиши заиф, бўш, кучсиз, беқарор мотивлар.
- VI. Фаолиятда, муомалада ва хатти-ҳаракатда вужудга келиши хусусияти, хислати ҳамда сифатини акс эттирувчи мотивлар:
- 1) аник, яққол, воқе бўлувчи реал мотивлар;
 - 2) зарурат, юксак талаб ва эҳтиёжларда ифодаланувчи долзарб мотивлар;

3) имконият (потенция), захира (резерв), яширин (латент) хусу-сиятларини ўзида мужассамлаштирувчи мотивлар.

VII. Акс эттириш даражаси, сифати нуқтаи назардан иерархи-я вужудга келтирувчи мотивлар.

- 1) биологикмотивлар;
- 2) психологик мотивлар;
- 3) юксак психологик мотивлар.

ТҮРТИНЧИ БУЛИМ

ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ ЖАБҲАЛАРИ

VI БОБ

ҲИССИЁТ

1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча

Ҳиссиёт борликка, турмушга, шахслараро муносабатга нисбатан шахсни субъектив кечинмаларининг акс эттирилишидир. Шахс тирик мавжудод бўлиши билан бирга жамият аъзоси ҳамдир, шунингдек, яккахол (индивидуал) инсон сифатида теварак-атрофдаги нарсалар ва ходисаларга нисбатан муносабатларини ҳолисона (объектив) акс эттирадиган, инъикос қилади. Акс эттириш жараёни фавқулодда ўз ичига қуйидагиларни камраб олади: а) шахснинг эҳтиёжини қондириш имкониятига эгалликни; б) қондиришга ёрдам берадиган ёки қаршилиқ кўрсатадиган объектларга субъект сифатида катнашишни; в) уни ҳаракат қилдирувчи, билишга интиштирувчи муносабатларини ва ҳоқа-зо. Субъектив муносабатларнинг инсон миёсида ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар, юксак ички кечинмалар тарзида акс этиши ҳис-сиёт ва эмоцияни юзага келтиради. Ҳиссиёт-яққол воқеликнинг эҳти-ёжлар субъекти бўлмиш шахс миёсида объектларга нисбатан унинг учун кадрли, аҳамиятли бўлган муносабатларининг акс эттирилишидир. Мулоҳазапардан кўриниб турибдики, муносабат атамаси бир неча марта матнда қайд қилинди, шукинг учун унга айрим изоҳлар бериш мақсадга мувофиқдир. Психологияда ҳақиқат бир талай терминлар, атамалар, тушунчалар мавжудким, уларга моҳият, маъно, кўлам, сифат, шакл жиҳатидан қўлланилиши юзасидан баъзи бир тузатишлар киригилиши айни муддао бўлар эди.

Психология фанида муносабат тушунчаси икки хил маънода қўлланилиб келинади: 1) субъект (шахс) билан объект (нарсаси) ўртасида табиий ҳолда (тарзда) юзага келадиган ўзаро алоқа ўрнатиш (объектив муносабатлар); 2) ўрнатилган алоқаларнинг акс эттирилиши (уларнинг кечинмаси), хусусий субъектнинг эҳтиёжлари ва уларнинг объектлараро муносабати (субъектив муносабатлар), бинобарин, намоян бўлган эҳтиёжларни қондиришга шай турган нарсалар билан одам ўртасидаги муносабат маъносидан ишлатилади. Ҳиссиёт тушунчаси кундалик турмушда ва илмий психологик манбаларда ҳар хил

маънода қўлланилади. Жумладан, ҳиссиёт ўрнида сезгилар, ашъа
нилмаган майллар, англанилмаган хоҳишлар, тилаклар, мақсадлар
талаблар тушунчалардан фойдаланилади. Бу ҳолатлар ўртасидаги
ўзаро ўхшашликка асосланиб ишлатилиши кундалик турмуш воқеа-
лари бўлиб ҳисобланади, холос. Илмий нуқтаи назардан келиб чиқиб
таҳлил қилинганда «Ҳиссиёт» одатда тирик мавжудотлар миёсида
яъни шахсларнинг эҳтиёжларини қондирувчи ва унга монелик қилув-
чи объектларга нисбатан унинг (одамнинг) муносабатларини акс эт-
тириш маъносида қўлланилади.

Жаҳон психологиясида «ҳиссиёт» билан «эмоция» терминлари
(аппетит ва мамлакатларда) бир хил маънода ишлатилади, лекин
уларни айнан бир хил ҳолат деб тушуниш мумкин эмас. Бундай нуқ-сон
оммабоп адабиётларда, чет элларда чоп этилган дарсликларда аксарият
ҳолларда учрайди. Одатда ташки аломатлари яққол намоён бўладиган
ҳис-туйғуларни ички кечинмаларда ифодаланишдан иборат психик
жараён юзага келишининг аниқ шаклини эмоция деб аташ мақсадга
мувофиқ. Масалан, рангларнинг ўзгариши, юзларнинг
таъассумланиши, лабларнинг титраши, кўзларнинг ярқираши, кулгу,
йиги, гамгинлик, иккиланиш, саросималик ва бошқалар эмоциянинг
ифодасидир. Лекин ватанпарварлик, жавобгарлик, масъулият, виждон,
меҳр оқибат, севги-муҳаббат сингари юксак ҳислатларни эмоция
таркибига киритиш ғайритабиий ҳодиса ҳисобланар эди. Ушбу ҳис-сий
кечинмалар ўзининг моҳияти, куч-қуввати, давомийлиги, таъсир-
чанлиги, йўналганлиги билан бир-биридан кескин фарқ қилишларига
қарамай, уларни эмоция сифатида талқин қилиш оддий сафсатага ай-
ланиб қолган бўлар эди. Шу боисдан уларнинг ўзаро энг муҳим фарқи
шундаки, бириси ижтимоий (ҳиссиёт), иккинчиси эса (эмоция) инди-
видуал, хусусий аҳамият касб этади.

Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларга қарамасдан, ҳиссиёт билан
эмоциянинг ўзаро бир-биридан қатъий чеклаб қўйиш ҳам баъзи ан-
глашилмовчиликни келтириб чиқариши мумкин. Фаолият, ҳулқ-ат-вор,
муомала субъекти ўзининг шахси ҳамда жамияти учун аҳамиятли
ҳисобланган нарсалар ва ҳодисаларни акс эттирувчи муносабати ҳис-
сиётда мужассамлашади. Шахснинг индивидуал ҳаёти ва фаолиятига
алоқадор (хоҳ фойдали, хоҳ зарарли бўлишдан қатъи назар) омиллар,
кўзғовчилар, турткиларни ифодаловчи ҳамда келиб чиқиши инстинк-
тлар, шартсиз рефлекслар, ирсий белгилар (овқатланиш, жинсий, ҳи-
мияланиш, қўрқиш ва бошқалар) билан боғлиқ содда ҳиссий ҳолатлар
«эмоция» дейилади. Эмоциялар нафақат инсонларга, балки жонли ри-

вожланган мавжудодларга ҳам тааллуқли руҳий (психик) ҳолатлардир. Ҳайвонлардаги эмоциялар ўзгариши мураккаб бўлган табиийлик (ирсий) аломатларга асосланувчи содда тузилишга эгадир. Одам билан ҳайвон эмоциялари ўзларининг моҳияти, тузилиши, таъсирчанлиги, жадаллиги, сифати, шакли билан кескин тафовутланади. Эмоциялар ташқи кўринишга хослиги билан, муваққат хусусиятга эга эканлиги билан ҳиссиётдан фарқланади. Шунини айтиб ўтиш жоизки, ҳиссиёт ҳайвонот оламига хос кечинма эмас, у ақл-заковат субъекти саналмиш ҳазрати инсонгагина хос, ҳолос, чунки эмпатик (ҳамдардлик) ҳис-туйғулар шахснинг муқаммаллик босқичига кўтарилишига қафолат негизидир.

Ҳиссиёт билан эмоция (унинг юксак даражалари назарда тутилди) инсон шахсининг ижтимоий ҳаётий шарт-шароитларида юзага келган, одамнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида шаклланган (эволюцион йўсинда), муайян ижтимоий муҳитда (жамиятда) истиқомад В килувчи кишилар томонидан ўзлаштирилган ғоялар, меъёрлар, қонунқоидалар, низомлар, кадриятларни ақс эттирувчи аңгланилган ҳис-туйғулар, мураккаб ички кечинмаларни вужудга келиш жараёнидир.

2. Ҳиссиётнинг ўзига хослиги

Ҳиссиётда шахс психикасининг ўзига хос жабҳалари, инсон фаолиятининг айрим жиҳатлари сифатида ҳаракатдаги, тевақатрофдаги воқеликни одам бош миёсида турли-туман шаклда ичдан ақс эттирилади. Шунинг учун ҳиссиёт борлиқда содир бўлаётган нарсалар ва ҳодисалар юзасидан шахс учун аҳамиятли, кадр-кийматли аломатлари туйғусидан дарак берувчи сигналлар системаси тарзида талқин қилинади. Яққол воқелиқда сезги аъзоларига таъсир этувчи ҳар хил кўзғовчиларидан баъзи бирлари алоҳидаланади, ўзаро мос тушганлари эса бирлашади, фавқулудда намоён бўла бошлаган ҳис-туйғулар билан улар аралашиб кетади. Бунинг натижасида муайян кўзғовчилар тирик мавжудодлар учун хотиржамлик ёки безовталиқ сигналига айланади, ҳиссий кечинмалар эса инсоннинг шахсий тажрибасини шакллантирувчи шартли рефлекслар тизимини барқарорлаштирувчи омил тариқасида ақс этади. Ҳиссиётнинг бундай тарзда сигнал функциясининг бажариши унинг импрессив (лотинча *impressio* - сўздан олинган бўлиб, таассурот деган маъно аңглатади) жиҳати деб номланишда ўзига хослиги шундаки, ҳиссиёт тасаввур қилинаётган образларга, фикран режалаштирилаётган мақсадларга майл, фаоллик,

интилиш уйғотади, шахснинг фаолияти ва хатти-хдракатларининг муваққат ёки узлуксиз мотивига айланади. Ушбу физиологик жараённинг моҳиятини тушунтирилишда И. П. Павлов мана бундай ёндашади: тирик мавжудодларнинг табиий муҳитга мослашувида қатъийлашадиган ёки заифлашадиган динамик стереотиплар туфайл ҳиссий ва эмоционал кечинмаларнинг ижобий ёки салбий кўриниши вужудга келади. И. П. Павловнинг татқиқича, динамик стереотип-бу ташқи таассуротларнинг маълум таркибда такрорланиши натижасида ҳосил қилинган шартли рефлекслар таъсиридаги нерв боғланишларининг барқарор тизимидир. Тирик мавжудод ҳаёти ва фаолиятида қийинчиликларга, қаршиликларга учраса, динамик стереотип «заифлашуви» юзага келади, бунинг оқибатида салбий эмоционал ҳолатлар, кечинмаяар ҳосил бўлади.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар кечишининг турли шакллари, кўринишлари нафақат сигнал функциясини бажаради, батки улар шахснинг фаолияти, хулқ-атвори устидан бошқарувчанлик функциясини амалга оширад. Юқсак ҳислар бу маънода устувор роль ўйнайди (виждон ҳисси, масъулият ва ватанпарварлик туйғуси, эмпатик, яъни ҳамдардлик кечинмалари ва бошқалар). Ҳатто эмоционал ҳолатлар, ҳодисалар, ҳаракатлар шахснинг тана аъзолари ўзгаришида ўз ифодасини топади ва ички ҳиссий кечинмаларнинг ташқи аломатларини акс эттирувчи муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Овоз оҳанги, суръати, тембри, частотаси ўзгариши, мимика, имо-ишора, пантомимика, организмнинг кизариши, оқариши, нафас олиш ва қон босимидаги бекарор ҳолатлар ихтиёрсиз ёки ихтиёрӣ, онгли равишда кечишидан қатъи назар эмоциянинг экспрессив (лотинча ехргеззю-деган атамадан олинган бўлиб, ифодапаш деган маънони билдиради) жабҳаси дейилади.

Шахс ҳиссиётнинг субъекти ҳисобланиб, мазкур ҳолатнинг намояндаси, уни акс эттирувчи тариқасида оламни англаш, билиш жараёнида ўзининг шахсий фаолиятини (хулқ-атворини) мақсадга мувофиқ амалга ошириш учун ҳиссий кечинмаларни ўзгартириш қудратига эга. Ҳис-туйғулар шахсдан ажралган ҳолда вужудга келмайди, шунинг учун улар ҳиссиёт субъекти билан бирга ҳукм суради, бинобарин, ҳиссий кечинмалар аниқ инсонга тааллуқли бўлади, холос. Инсонда эмоционал таассурот қолдирадиган, юз тузилишида таъбассум ёки қайғу, гоҳо ажабланиш уйғотадиган нарса ва ҳодисалар ҳиссиётнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Шахсдаги эмоционал >¹³⁷аришлар унинг ҳаёти ва фаолиятида, шахслараро муносабатида, инсонлар би-

лан муомалага киришишда, айрим қолларда бирон бир вокелик тўғрисида хаёл сурганда, армон туйғуси одамга хотиржамлик бермаганида юзага келади.

Ҳиссиёт субъектив ички кечинмаларда ифодаланса ҳам уни аниқлаш мумкин, чунки дилдаги кайғу аламлар, афсусланиш, ачиниш, қувониш, ўзидан нолиш, кўз ва юз ҳаракатларидаги безовталаниш, ҳадиксираш, ҳаяжонланиш ташки тана аъзоларида, нутқ фаолиятида, сустилик, лоқайдлик ҳукмронлик қилганида бевосита ифодаланади. Ҳис-туйғулар ихтиёрсиз равишда вужудга келмайди, шунинг учун улар қатъий равишда детерминациялашган (сабабий боғланган) психологик хусусиятга эгаллиги туфайли у ёки бу ташки кўзгатувчи таъсирга нисбатан муносабат билдириш (жавоб реакцияси) тарзида ҳосил бўлади. Вазият, шарт-шароитлар ҳиссиётнинг механизми тариқасида хизмат қилиши мумкин. Шунинг ҳам аниқлаштириш лозимки, вазият ҳам, шароит ҳам табиий (биологик), субъектив (шахслараро муносабат) кўринишларда вужудга келганлиги сабабли ҳиссиётнинг моҳияти, сифати ва шаклига бевосита ўз таъсирини ўтказиши. Қаттиқ совуқ, фавқуллоддаги чанг-тўзон, хонада тоқ бўлмадлиги, қўпол муомала, лоқайд муносабат, авторитар ҳулқ-атвор ва бошқалар вазиятга, шароитга яққол мисол бўла олади.

Ҳиссиётнинг детерминизм (сабабий боғланиш) принципи асосланганлигидан қатъий назар шахс ўзининг фаолиятида, ҳулқида, муомаласида ҳиссиётини, эмоционал Ҳолатларини идора қилишга, баъзи ҳолларда ўзини тутиб туришга, вокеликка ёки ҳодисаларга нисбатан олдинги баҳосини ўзгартиришга, ички мураккаб кечинмаларини онгли равишда бошқаришга интилади. Шахсда вужудга келувчи субъектив ҳолатлар, ҳис-туйғулар ўзининг юзага келиши, намоён бўлиши, моҳияти жиҳатидан ҳаммиша объектив вокеликнинг тимсоли, инсон миясига сингдирилган, қайта ишланган кўринишидир. Объектив борлиқ юзага келтирадиган субъектив ҳис-туйғулар, кечинмалар моддий тана аъзоларидагина акс этиш билан чекланмасдан, балки муайян ўзгаришлар шахснинг фаолиятида, нутқида, мулоҳазасида, ҳулқида бевосита ифодаланади.

Шахс ҳиссиёт объектига нисбатан қандай шахсий муносабатда бўлиши фавқуллоддаги ҳолатда «Мен» лик ифодаланиши ҳис-туйғуларнинг сифати дейилади. Масалан, шахснинг муҳаббати, раҳм-шафқати, ҳаяжонланиши, қаҳр-ғазаби, безовталаниши, руҳан эзилиш каби сифатларнинг муайян таснифи (классификацияси) мавжуддир. Сифатлар икки хил йўсинда вужудга келиши мумкин, жумладан,

шахнинг ўз эҳтиёжини кондирришга ва унга қаршилиқ (тўскинлик) қилишга алоқадор нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабатлари сон-саноксиз бўлиши мумкин'. Ҳиссиётнинг сифатлари шахнинг нарса еа ҳодисаларга нисбатан эмоционал муносабатининг ўзига хос ва зарурий аломатлари бўлиб ҳисобланади. Психологияда шахнинг ҳаётий ва табиат омилларига нисбатан эмоционал муносабатлари ижобий ва салбий туркумларга ажратилади. Ижобий сифатлар нарса ва ҳодисаларга нисбатан эҳтиёж мақсадга мувофиқ равишда қондирилса, у ҳолда роҳатланиш, қувонч ҳислари ифодаси юзага келади. Эҳтиёжларни қондирришда тўсиқлар, ҳалақит берувчи омиллар намоён бўлса, у тақдирда нохуш кечинмалари, норозилиқ ҳислари тугилади. Ижобий ва салбий сифатлар бевосита йўсиндаги эмас, балки билвосита йўл билан ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, ҳаёт қувончларини эслаш далилликни уйғотса, муваффақиятсизликни ҳаёлга келтириш ҳадиксирашни ҳосил қилади.

Шахс индивидуал эҳтиёжларидан ташқари, ижтимоий эҳтиёжни қондирриш билан боғлиқ мотивлар таъсири туфайли ҳам ижобий ёки салбий ҳиссиёт сифатларини акс эттириши кузатилади. Масалан, талабанинг танловда қатнашиши қувонч ҳисларини юзага келтирса, иккинчи турдаги муваффақиятсизлик ҳафагарчилик туйғусини намоён этади. Шахнинг мақоласи (газета, журналда) босилиб чикса фахрланади, кимнингдир томонидан у танкид қилинса руҳан эзилади. Ота-она фарзандини мактаса қувонади, қойиса эса ҳафа бўлади ва ҳоказо.

Ҳиссиётнинг ижобий ва салбий сифатларидан ташқари, унинг иккиёкламапик (юнонча атрБ1 иккиёкдама вазифа, лотинча уалеппа «куч» деган маъно англатиб келади) ва ноаниқликдан иборат асосий ҳислатлари мавжуддир. Бу руҳий ҳолатларда шахсда иккиланиш ҳоллари, ноаниқ тушуниш муносабатлари акс этади, лекин роҳатланиш билан қаноатланмаслик ҳисларини бир-бирига қўшиш мумкин эмас.

Амбивалент (иккиёклама) ҳиссиётда роҳатланиш билан азобланиш туйғулари ўзаро қўшилиб кетиш билан чекланибгина қолмасдан, балки уйғунлашган, аралашган ҳолда уларнинг кечиши муҳим ҳусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Масалан, рашк ҳиссида муҳаббат билан нафрат бир-бири билан узвий боғланиб кетади. Ҳўранда қорни очлиги учун шўр овқатни еб биологик эҳтиёжни қондирриб, бир томондан роҳатланиши, иккинчи томондан эса нохуш ҳисни кечириши мумкин. Ташналиқдан иликгувни ичиб ҳам роҳатланиши, ҳам нохушлиққа берилиши кузатилади. Қийими юпун шахсга калинроқ тўн берилса, бир томондан қувонади, иккинчи томондан эса уялади.

■Ошиқларда севиш ва ўзидан нафратланиш ҳолати кечади ёки ҳижрон
■ширин қайғу, лекин ёқимли истироб тарзидаги кечинмалар иккиёкла-
I ма ҳиссиётга ёркин мисолдир.

Шахснинг эмоционал дунёси узлуксиз тарздаги зиддиятлар, ни-
■золар ва уларнинг ҳал қилиниши, олдининг олинини акс эттириш-
■дан иборат жараёнлар мажмуасидир. Асосан ижобий, салбий ва
■иккиёклама ҳиссиётни келтириб чиқарадиган омиллар қуйидагилар-
дан иборатдир: 1) шахс билан муҳит ўртасидаги (табiiй муҳит, иж-
■гимой муҳит орасидаги) ҳар хил мазмун ҳамда шаклдаги
■муносабатлар; 2) тана аъзолари, ички организм таркиблари муҳитида-
■ги муносабатларнинг нисбий мувозанати ўзгариб туриши; 3) фавку-
■юддаги вазиятлар туфайли юзага келадиган ҳар хил кечинмалар ва
■бошқалар.

Ҳис-туйғуларнинг яна битта (тўртинчи) сифати шахснинг ҳис-
всиёт объектларига нисбатаи эмоционал муносабатларининг қиска
§муддатли акс эттишини таъминловчи ташки таъсирининг ноаниклиги
I ифодаланишидир. Шунингдек, объектларнинг таассуротлари узок
ИМуддатли хусусиятга эга бўлса, бундай эмоционал ҳолатлар муноса-
I'батларнинг сифати бўлиши мумкин; Шахс ўзининг турмуш тажриба-
Ғсига номаълум, яп-янги нарсаларга дуч келса, бу вокелик уни
Ртўлкинлантириши, ҳайратлантириши, унда ҳавас ва кизикиш уйғоти-
ши мумкин. Бу ҳиссий вокелик (ходиса) янги таассуротни англаш-
нинг ҳиссий жабҳаси бўлиб ҳисобланади.-Табiiй ва ижтимоий
муҳитнинг англаб олиш чигал ҳодисаси эҳтиёж билан боғланишдан
' ҳамда муайян барқарор муносабат юзага келтиришдан олдин ҳиссий
'ҳолатнинг предметига айланади. Шунинг учун маълум кечинмалар-
нинг негизида танҳо «бу нима рефлекс»ини тушуниш эҳтиёжи ётади.
Билиш фаолияти билан уйғунлаша борган англаш ҳисси беқарорлиги,
' қиска муддатлилиги билан тафовутланади ҳамда объектга нисбатан
енгилроқ салбий ёки ижобий муносабат сифатига айланади.

Ҳиссиётнинг мазмуни турли-туман бўлиб, у шахснинг ҳаёти ва
тараккиёти имкониятлари билан боғлиқ объектларга, ҳатто бевосита
роҳатланиш (азобланиш) ҳисларини юзага келтирувчи нарсаларга
нисбатан муносабатларида ифодаланади. Демак, шахснинг ҳиссиёт-
лари турлича моддий ва маданий эҳтиёжларига асосланади, уларни
қондиришга ёрдам берадиган омил ижобий эмоцияни юзага келтира-
ди, сўнг барқарор ҳиссиёт сингари мустаҳкамланади. Инсон эҳтиёжи-
ни қондиришга халакит берадиган нарса салбий эмоционат ҳолатни
вужудга келтиради ҳамда ҳиссиёт тарикасида мужассамлашади.

Ҳиссиётниинг мазмуни тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарсани эслатиб ўтиш жоизки, ҳис-ғуйгулар барқарорлиги, мақсадга мувофиқлиги: биринчидан, шахсга ҳеч қандай хавф-хатар, таҳдид солмаётганлигини, иккинчидан, инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида уни бахт-омад кутаётганлигини, учинчидан, шахслараро муносабати, жамиятда тутган мавқеини, тўртинчидан, тана аъзоларининг саломатлигини рўй-рост акс эттиради. Бу кўринишларнинг барчаси ижобий сифатлар устуворлик қилаётганлигидан дарак беради, бинобарин, ютуқларга эришиш эҳтимоли даражаси юксаклиги, ижтимоий ёки шахсий қутилма эса қафолатланганлигини англатади. Шахс шахслараро муносабатнинг маҳсули бўлганлиги туфайли ундаги ҳиссиётларнинг мазмуни, инсон камол топиши билан узвий боғлиқ тарзда, кўлами кенгайиб боради, бунинг натижасида эмоционал ҳолатлар шахсий тор доирадан ташқари чиқиб, табиат ҳодисадари, жамият муаммолари (иқтисодий, сиёсий, тарихий, маънавий жабҳалар) га таал-луқли муносабатларни ўзида маънавий мазмуний шаклий жиҳатдан мужассамлаштиради. Худди шу боис масъулият ва лоқайдлик, мулоқотмандлик ва одамовилик, ғазаб ва шавқ, симпатия ва антипатия, оптимизм ва пессимизм, хурсандлик ва хафалик, қахрамонлик ва кўрқоклик, қувонч ва қаҳр, иштиёқ ва зерикаш, эгоистлик ва альтуристлик, софдиллик ва ғаразгўйлик, меҳнатсеварлик ва дангасалик, самимийлик ва лаганбардорлик қабиларнинг барчаси келиб чиқиши (генезиси) жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, қуйидаги жабҳалари билан ажралиб турувчи: а) шахснинг шахсий нуқтаи назари; б) ижтимоий ҳаётда эгаллаган мавқеи; в) ҳаёт ва фаолиятда фаоллиги; г) жамиятдаги ҳамкорлик фаолиятда қатнашиши; д) гуруҳ ёки жамоада шаклланган шахслараро муносабатлари билан боғлиқ ҳиссиётлардир. Шунини таъкидлаб ўтиш ўринлики, шахснинг баъзи ҳис-ғуйгулари уларни рўёбга чиқарувчи омилларнинг тақдирдан таъсири натижасида мустақамланиб, унинг (инсоннинг) ҳукмрон, утувор, барқарор эмоционал хусусиятига айланади. Шу сабабдан шахсларнинг хушфезл ёки жаҳолатли, қизиқувчан ёки совуқкон, кўрқок ёки жасур, меҳрибон ёки бағритош, хушмуомала ёки қўпол, камгап ёки маҳмадона деган йўсинда инсон (шахс) сифатида тавсифлаш, баҳолаш мумкин. Миллий тарбиянинг, миллий ғоянинг асосий вазифаларидан бири мамлакатимиз фуқароларида миллий истиклол ғояларига содиқлик, фидоийлик, ватанпарварлик, масъулиятлилиқ руҳидаги юксак ҳис-ғуйгуларни шакллантиришдан иборатдир. Мустақиллик идеалларига муносиб шахсларни камол топтириш учун, ватан ишки билан

ёнувчи фаол, шижоатли, иродаси букилмас, барқарор мотивацияга эга бўлган инсоний сифатларни уларда шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Шуни эслаб ўтиш лозимки, ҳиссиёт ўзгарувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг кучайиши ёки сусайишига қараб қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан башорат қилиш ёки пайқаш мумкин. Шахснинг ҳис-туйғуларида ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчан жабҳатари бир-галикда ҳукм суради.

Шу сабабдан шахснинг ҳиссиётнда ҳукмрон, устувор ҳис-туйғулар мавжуд бўлишига қарамай, улар вазият, шароит янгилашиш боис кескин ўзгаришларга учрайди, динамик стереотиплар заифлаша бошлайди. Шунинг учун психологияда ҳиссиёт ўзгаришининг динамикаси деган атамалар бирикмаси узлуксиз равишда қўлланилиб келинади.

Шахсда намоён бўлаётган ҳиссиёт аста-секин жадаллашиб боргани эвазига у руҳий кечинма сифатида мустақамланиб қолиши мумкин. Масалан, жаҳон халқларида ер қуррасининг у ёки бу жойларида қўпоровчилик кўринишларига жирканч назар билан қараш туйғуси уйғонган бўлса, кейинчалик терроризмга (лотинча теггог куч ишлатиш билан кўрkitиш демақдир) шафқатсиз кураш, нафрат умумий милитаризмга (латинча гтпШапз ҳарбийлаштириш маъносини англатади) йўналтирилди. Халқларда наркотик (юнонча Ёагкойкоз мияни айнилади) моддаларга нисбатан жирканч туйғуси кучайиб бориши, динамикаси сабабли нарқобизнесга (инглизча Бизшезз фойда дегани) билан аёвсиз кураш инсоният генини (зотини) бузилишига йўл қўймасликка ўсиб ўтди. Шахс кечираётган ҳис-туйғулар мазмундор, акс эттириладиётган ҳодисалар ранг-баранг, ўзаро таъсирлар, алоқатар, муносабатлар серқирра, кўпёқламалик хусусият қасб этса, у ҳолда ҳиссиёт динамикасига пухта негиз ҳозирлайди.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш маъқулки, ҳиссиёт динамикаси ҳар хил кечиши, унинг хусусияти, йўналиши биров ўзгариши мумкин. Чунки ҳиссиёт бир йўналишда кучайиб бориш билан бир қаторда унинг сусайиши, ҳатто сўниб бориши, ҳаддан ташқари заифлашуви ҳам кузатилади. Масалан, интизомни бузган ходимни «ҳайдаш» билан кўрkitиш эмоционал таъсирини йўқотади, агарда бирор жазо чораси қўлланилмаса, мабодо талабани дарс қолдириши пўписа қилиш билан чекланса, унда кўркинч руҳий ҳолати йўқолади. Ана шундай ҳодисалар ва номутаносибликларнинг такрорланиши сабабли эмоционал мослашув (адаптация) жараёни вужудга келади, демақ, ҳиссиётда ўзгариш содир бўлмайди. Агарда ҳиссиёт объектининг (нарса, ҳодиса,

ҳолат кабиларнинг) мазмуни, маъноси шахсда кизиқиш уйғота олма-са, бундай ҳолда эмоцион тўйиниш юзага келади, олдин кизик туюл-ган нарса кейинчалик зерикарли, ёкимсиз, нохуш кечинмалар ҳосил қила бошлайди. Шахс бир неча марта сурункасига ахборот, кўшиқ, хангома эшита бергач, унда ҳаяжонланиш, роҳатланиш, кайфият кўтарилиши пайдо бўлмайди, аксинча инсонда зерикаш ҳисси уйғо-нади, уларни эшитиш эса жаҳл чиқади. Шунинг учун хоҳ маълумот, хоҳ юмор бўлишдан қатъи назар янгилик аломатларисиз инсонда қи-зиқиш йўқолади.

3. Ҳиссиёт ва эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари

Эмоционал ҳолатлар бошқа руҳий жараёнлар сингари мия фаолиятининг натижаси ёки маҳсули бўлиб ҳисобланади. Эмоционал ҳолатларнинг юзага келишига табиатда ва жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар, муносабатлар, алоқалар, гаассуротлар асосий сабабчи-дир. Ўзгаришлар ўз навбатида, биринчидан, шахс ҳаёти ва фаолияти-нинг жадаллаши ёки пасайишига, иккинчидан, инсондаги айрим эҳтиёжларнинг пайдо бўлишига ёки йўқолишига, учинчидан, одам ички органлари функционал ҳолатларининг бекарорлашувига олиб келади. Ҳис-туйғулар учун энг хусусиятли физиологик жараёнлар не-гизи сифатида шартсиз ва шартли рефлекслар хизмат қилади ва улар-нинг муайян тизими бош мия қатта ярим шарлари пўстида юзага келади ҳамда шу жойда мустаҳкамланади. Мураккаб шартсиз реф-лекслар эса: 1) ярим шарларнинг пўстлоқости бўшлиқлари; 2) мия стволига тегишли кўриш тепачалари (дўнгликлари); 3) нерв қўзғалишларини миянинг юқори бўлимларидан вегетатив тизимига ўтказиб берувчи марказлари орқали амалга оширилади. Шахсда ҳис-туйғуларнинг кечиши ҳамиша мия пўсти билан пўстлоқости марказ-ларининг бирликдаги (хамкорликдаги) фаолияти натижасида рўёбга чиқади

Шахс руҳий оламида, уни қуршаб турган теваарак-атрофда содир бўлаётган ўзгаришлар (хоҳ табиий, хоҳ субъектив бўлишидан қатъи назар) кечинмалар субъекти (инсон) учун қанчалик кадр-қиймат, юксак аҳамият қасб этса, ҳиссий ҳолатларнинг мазмуни шунчали пурмаъно бўлади. Бунинг таъсирида юзага келадиган муваққат боғланишлар тизимининг қайта қурилиши кўзголиш жараёнини ҳосил қилади. Мазкур жараён мия қатта ярим шарлари пўстида тарқалиб, сўнг пўстлоқости марказларини эгаллаб олади. Қатта ярим шарлар

пўстидан пастда турувчи мия бўлимларида организм физиологик фаолиятининг турли марказлари (нафас олиш, овқат хдзм килиш ва ҳоказо) жойлашган. Шу сабабдан пўстлоқости марказларининг кўзгалиши баъзи ички аъзолар фаолиятининг кучайишига олиб келади. Жумладан, нафас олиш ритмикасининг ўзгариши (ҳаяжонланган-да бўгилиб қолишни, огир ва тартибсиз нафас олишни юзага келтиради), юрак фаолиятининг бузилиши (юрак уришни тезлашти-ради), организмни қон билан таъминлаш издан чиқиши (уялгандан кизаришни, кўрқкандан оқаришни келтириб чиқаради, ички секреция безлари ишининг нуқсонлари кўз ёшининг оқизади, ҳаяжонланганда юғизини қуритади, кўрқканда «совук» тер чиқаради ваҳоказо.)

Илмий манбаларда талқин қилинишича, мия катта ярим шарларининг пўсти мўътадил шароитида пўстлоқости марказларига бошқарув ва тормозлов йўсинида таъсир кўрсатади ҳамда ҳиссиётининг ташқарида ифодаланишига йўқ қўймайди. Мия пўсти кучли даражада кўзгалса, унинг таъсирида бошқарувчанлик функцияси бузилади. Иахс қаттик чарчаса ёки кучли маст бўлса, иррадиация оқибатида пўстлоқости марказлари ҳам кўзғалади, натижада ҳаракатни назорат қилиши йўқолади.

Мия фаолиятининг электрофизиологик тадқиқотлари эмоцияларнинг пайдо бўлишида гипоталамолимбик (юнонча Буротактиз бош мия бўлими номи) тизими ва ретикуляр формация (лотинча гелсилит тўрсимон, (огтапо, боғлам маъносини англатади) нинг роли кўрсатиб ўтилган. Маълумотларда кўрсатилишича, эмоционал ҳолатларнинг физиологик моҳияти катта ярим шарлар пўстининг ва пўстлоқости тизими марказларининг функциясигина эмас, балки улар: а) мия механизмлари фаолиятини фаоллаштирувчи ретикуляр формациянинг, б) миянинг таламус (кўриш дўнгликлари) нинг, гипоталамуснинг (дўнглиқости қисмининг), в) ярим шарлар янги пўстлоғи орасидаги лимбик системанинг функцияларидир.

Эмоционал ҳолатлар учун пўстлоқости тугунчаларининг таркибига кирувчи (мия катта ярим шарларининг оқ моддаси билан бирлашуви кулранг модда йиғиндиси) марказлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Агарда мия катта ярим шарлари пўстлоғи ҳаракатларини бирлаштириб, сезгиларни ва саъи-ҳаракатларни нозик ифода қилиб турса, мия формациялари ташқи ҳамда ички муҳитда содир бўладиган ўзгаришларга организмнинг жавоб реакцияларини бошқаради.

Маълумотларга қараганда, мия катта ярим шарлари пўстлоғи шикастланса, ташқи оламдан ҳамда ички органлардан келадиган

кўзғовчиларнинг нозик таҳлил килиниши заифланса ҳам эмоционал ҳолатлар сакланиб қолаверади. Масалан, ҳайвонлар лимбик тизимга дўнгости (гипоталамус) қисмига, кўриш тепаликларига йўналган электр кўзғатувчиларга, ретикуляр формациясининг кўзғалишларига хурсандлик ёки диққинафаслик, дарғазаблик ёки қурқоклик, лаззатланиш ёки азобланиш, роҳатланиш ёки кўнгилхижиллик сифатида жа-воб реакцияси ҳосил бўлади.

Психофизиолог олимларнинг маълумотларига қараганда, миянинг муайян жойларидан электрод ёрдамида биотокларни ёзиб олишнинг кўрсатишича, сут эмизувчиларнинг гипоталамусларида ҳам «роҳатланиш», ҳам «азобланиш» марказлари мавжуд экан. Тажрибада «роҳатланиш» маркази кўзғатилганда ёқимли ҳислар уйғонган, электр токи билан «азобланиш» маркази кўзғатилганда эса ҳайвонлар қалтираб, ўзини ҳар томонга ташлаган. Кейинчалик сут эмизувчилар азоблантирувчи эмоциядан қочишга ҳаракат қилганлар.

Юқорида таъкидланганидек, ижобий ва салбий ҳис-туйғуларнинг шунга ўхшаш марказлари бош миянинг бошка бўлим-ларида жойлашганлигига қарамай, шартли равишдаги роҳатланиш ва азобланиш марказлари ҳам мавжуддир бўлиб

Эмоциялар бир-бирига яқин масофада фаолият кўрсатадилар. Тажрибада кўш (жуфт) марказларидан бирида электрод билан ҳосил килинган кўзғалиш эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда салбий ёки ижобий эмоциядан фақат биттасини вужудга келтирган, холос. Баъзида ёндош жойлашган марказларда кўзғолиш тарқалган бўлса, у ҳолда амбивалент ёки иккиёклама реакция рўёбга чиқади. Шартли равишда номланган марказлар (роҳатланиш, азобланиш) бир-бирига яқин жойлашишига қарамасдан, ҳар хил тузилишга эга эканлиги аниқланган. Маълумотларнинг кўрсатишича, «азобланиш» марказлари миянинг турли бўлимларига жойлашса-да, лекин улар ягона тизим билан бошқарилади. Салбий эмоциялардан фарқли ўлароқ ижобий ҳис-туйғулар ва «роҳатланиш» марказлари бир-бирлари билан жипс алоқага эга эмас. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар эмоциялар жуфт ҳамда қарама-қарши хусусиятга эга эканлигидан далолат бермоқда. Шунинг учун ҳар қайси эмоция қарама-қарши туркумига эга деб қатъий ишонч билан айтиш мумкин, жумладан, севги-нафрат, ёқимли-ёқимсиз, хотир-жамлик-безовталаниш масъулиятлик-лоқайдлик ва бошқалар.

И. П. Павлов, Ч. Шеррингтон, П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Е. Н. Соколов, Т. В. Симонов, Д. Линдслей, Р. У. Липер, Б. И. Додонов, У. Жемс ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, таҳ-

лил килинган марказларнинг кўзгатилиши шартли рефлекслари ҳосил килинишини мустаҳкамловчи омил ҳисобланади. Бунинг натижасида электр кўзговчи ёрдами билан мия катта ярим шарларининг пўстида билиш жараёнлари ва хатти-ҳаракатлар стереотипларининг негизини ташкил қилувчи муваккат боғланишлар ҳосил қилинади. Шартли рефлексларнинг сўниши, тормозланиши, пўстлокнинг танлаш (селектив) тизими мия стволининг узунаси бўйича тепаликоти ва пўстлокоти нерв тугунларидаги «марказлар» нинг фаолиятига боғлиқдир. И. П. Павлов ўша даврдаёқ, «динамик стереотип»ни ҳосил қилгандан кейин олий нерв фаолиятида уни бузилиш салбий ҳиссиётлар кечиши учун негиз бўлади, динамик стереотипни олдиндан тайёрлаб, сўнг уни ўзгариши ижобий ҳис-туйғуларни пайдо қилади, деб қатъий ишонтирган эди.

Маълумотларнинг кўрсатишича, миянинг тепаликоти қисмида (гипоталамусда) ги марказлар роҳатланиш ёки азобланиш вазиятлари кўп марта такрорланса ҳам ҳеч ўзгармаслиги мумкин, лекин мия катта ярим шарлари пўстлокоти нерв тугунчалари бўйлаб ёйилган марказлар кўзготилиши натижасида эмоционал реакциялар кучсизланиши, ҳатто сўниши ҳам кузатилади. Бу воқелик шу билан изоҳланадики, ақлий фаолият ва ахлокий кечинмалар эмоционал туси ўзининг ўзгарувчанлиги билан ажралиб туради. Бинобарин, организмнинг бирламчи эҳтиёжлари юзасидан сигнал берувчи эмоционал реакциялар такроран қаноатлантиргандан кейин ҳам сўнмайди. Шунингдек, органик жароҳат туфайли оғриқ қамаймайди, муайян реакциялар ўзгармагунча жисмоний машқдан марокланиш шахс кўнглига тегмайди. Бунингучун албатта, салбий, ижобий, аралаш (амбивалент) сигналлар инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида ўз аҳамиятини йўқотиш керак.

Турли марказларни кўзготганда юзага келадиган роҳатланиш ёки азобланиш эмоцияларининг сифатига, даражасига ва барқарорли-гига асосланган ҳолда ҳар бир шароитда ҳиссий ифодаланган шартли рефлектор алоқалар бир марта мустаҳкамланганда ҳосил бўлишини бошқа вазиятда мустаҳкамланиш учун кўп уринишга қарамай алокани тиклаш мушқил эканлигини изоҳлаш мумкин. Бу ўринда шахснинг барқарор эмоционал йўналганлиги, майллар мустаҳкамлиги рухий ходисасини унинг турмуш тарзини, ҳаётий идеалларни тушунтириш мумкин. Масалан, майхўр (алкогол) ёки наркоман учун роҳатланиш билан боғлиқ хатти-ҳаракат бирламчи бўлганлиги туфайли турли ижтимоий воқеалар (оиладаги жудолик, ишхонадаги кўнгилсизлик, табий офат ва бошқалар) уни бу йўлдан тўхтатиб қолмайди, лекин

муваккат ҳолат вужудга келиши мумкин (айтайлик бир неча дақиқа ўзини тийиб туриш), бироқ тезда табиий эҳтиёжга мутелик қилиб «тарки одат-амри маҳол» йўсинда иш тутаверади.

4. Одам ва хайвон эмоциялари

Шахснинг эмоционал ҳолатлари ва кечинмаларининг психологлар ва физиологлар томонидан экспериментал тарзда тадқиқот қилинишига қараганда, юксак даражада ташкил топган хайвонларга эмоцияларнинг физиологик механизмларидан инсонники жуда катга тафовут қилмайди. Лекин муаммо ҳиссиётнинг мазмуни, сифати, шакли, ифодаланиши нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда инсон билан хайвон эмоцияси (ҳиссиёт) орасида кескин фарқ мавжудлиги намоён бўлади. Табиатшунос ва инсоншунос олимлар хайвонларда эмоционал реакциялар, ҳолатлар мавжудлигини тан олсалар-да, бироқ уларда мураккаб ҳиссиёт, юксак ҳис-туйғулар борлигига шубҳа билан қарайдилар ёки инкор қиладилар. Бу фикрга тўлиқ қўшилиш мумкин, чунки инсонларда шундай ҳис-туйғулар борки, бундай ҳиссиёт хайвонларда бўлиши мумкин эмас, ваҳоланки ғазабланиш, кўркиш, жинсий майл, қизиқувчанлик, хурсандлик, ғамгинлик ҳар иккаласида учрайди, аммо улар сифат ва мазмун жиҳатдан бир-бирларидан кескин тафовутланади.

Инсон эмоциялари ижтимоий ҳаётнинг шарт-шароитларига мослаштирган (патологик ҳолатлар истисно қилинганда), «онгли зот» га тааллуқли табиат ва жамиятга нисбатан муносабатларида намоён бўлади, мақсадга мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш хусусиятига эга. Очлик ҳисси, жинсий майл ва бошқа инстинктлар соҳлардаги эмоциялар хайвон билан инсонда ўхшаш бўлса-да, лекин уларнинг ифодаланишида фарқланиши мавжуд. Буларнинг барчаси инстинктив ҳаракат бўлиши билан бирга инсонийлашидан иборат узок эволюцион, ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган, мураккаб қийинчиликларни енгиш эвазига мазкур кўрсаткичга эришган.

Инсон ҳиссиётнинг ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари мавжуд бўлиб, улардан энг асосийси сабабий боғланишларга (детерминирлашган) эгалликдир. Худди шу боис инсон ҳиссиётларининг биологик ва физиологик таҳлили, уларнинг туб мазмунини очиб бермайди, шунингдек, ҳиссиётлар инсон шахснинг онгли ва онгсиз хат-тиҳаракатларини амалга оширувчи кучга, яъни мотивга ўсиб ўтиш йўллари изохлаб беришга қодир эмас. Маълумки, эмоцияларнинг

Инсонийлашуви» ҳиссиётлар ичидан кечиши мазмуни ва сифатлари кихатидан хайвонларники билан киёсланганда ўзининг ранг-ранглиги, мураккаблиги билан шахсники устувордир. Инсонларнинг меҳнат, маънавият, сиёсат, оила, ишлаб чиқариш билан ўзаро муносабатлари, шунингдек, табиат билан одамлар орасидаги, шу билан бирга шахслараро муносабатлар бир қатор инсоний ҳиссиётларнинг ва уларни ифодалаш, татбиқ этиш воситаларини вужудга селтиради Шахс юз ифодалари, бошинн тебратиш билан, хўрсиниш орқапи ўзгаларга хамдардлик (эмпатия) туйғусини билдиради. Бола-ларга одоб билан жавоб беришни, суҳбатдошига илиқ, самимий жилшайишини, қария ва ногиронларга хурмат билан жой бўшатишни, Вичкинтойларга меҳрибонликни шакллантириш лозим. Шахс ўз ҳис-■ гуйгуларини ўзи бошқаради, уларни меъёрий ҳужжатлар, ижтимоий гурмуш қоидапари, этник расм-русумлар, одатлар, анъанатар, процес-■ уал қонунлар нуқтаи назаридан гоҳ маъқуллайди, гоҳ қоралайди. Шу билан бирга инсонлар қучли ва жўшқин эмоциялари кечишида ташқи ■ отиржамликни саклай биладилар. Уларнинг баъзилари ўз ҳиссиётла-В) ини беркитиш учун ўзларини бефарқ тутадилар, снгбий эмоцияларни ифодалашга интиладилар. Шахс ўзининг мимика ва пантомимикала- (рини бошқариш имкониятига эга, лекин органлардаги табиий ўзга- ■ жшларни ушлаб туриш мумкин эмас. Масалан, нафас олиш, қон ■ йланиш, овқат ҳазм қилиш, кўз ёшларини ушлаб туриш, рангни ки- зартириш, окартириш ваҳоказо.

Эмоцияларнинг ифодаланиш қуйидаги (сўринишларга эга бўлиш мумкин:!) ифодали ҳаракатлар (мимика ва пантомимикапар); 2) орга- низмдаги турли ҳодисалар (ички аъзолар фаолияти ва ҳолатининг ўзгариши: 3) гуморал хусусиятдаги ўзгаришлар (организмнинг қон таркибидаги, суюкликдаги кимёвий ўзгаришлар, модда апмашиш ва ҳоказо). Эмоцияларнинг ташқи ифодасига мимика, имо-ишора, ва- жохат, қадди-қомат ўзгариши, ташқи секреция безлари фаолияти (ёш, сўлак, тер ажралиши), хагги-ҳаракатлар (тезлиги, қучи, йўналиши, мувофиқчашуви), нутқнинг хусусиятлари ва бошқалар. Эмоциялар, ҳис- туйгулар мазмуни, сифати, шакли жиҳатидан этнопсихологик ху- сусиятига эга.

5. Хиссий қсчнмаларнинг шакллари

Ҳиссиётлар шахс фаолиятининг муҳим жабҳаси сифатида ин- сонни кенг эмоционал соҳасини ранг-баранглиги, қўпқиррапиги ҳақи- да ҳиссий тон (юнонча $\tau\omicron\pi\omicron\varsigma$ зўриқиш, урғ⁷ бериш маъносини

билдиради), эмоциялар (латинча етоуеге кўзгатиш, хаяжонлаш де-макдир), аффектлар (латинча атТесШз руҳий хаяжон, шижоат, эхтирос маъносини англатади), стресс (инглизча зтгезз зўриқиш деганидир) ва кайфият каби тушунчалар муайян тасаввур бир имкониятга эга.

Ҳиссиёт тон (тус). Ҳиссиёт аксарият ҳолларда фақат эмоционал тус сифатида руҳий жараённинг ўзига хос сифат (сифатий) жиҳати тарикасида вужудга келади. Ҳиссиёт бу ўринда ўзига ўзи эмас, балки билишга интилаётган, ўзгартираётган, эгаллаётган шахсда маълум муносабатни намоён қилувчи нарсалар, ҳодисалар ва ҳаракатларнинг алоҳида хоссаси, хислати ҳамда хусусияти маъносида гавдаланади. Мазкур нарсаларга нисбатан инсон шахсининг субъектив муносабатлари тўғрисида мулоҳаза юритилаётганини одам ҳамиша ҳам пайқай олмайди. Масалан, ёқимли мулоқотдош, қулгили ҳангома, бадбўй хид, беҳаё" кино, иштиёкли машгулот, иболи киз, ярамас хулқ, хушчақ-чақ йигит, хотиржамлантирувчи хабар, заҳматли меҳнат ва бошқалар.

Эмоционал тон ёки ҳиссий тус (масалан, аффектив тон) баъзи ҳолларда барча шахсларда тугма. наслий хусусият касб этиши мумкин Жумладан, огрик ҳисси ва бошқа хусусиятли кучли кўзгатув-чилар бир даврда акс этган ёқимсиз (нохуш) ҳиссий тон билан ажралиб туради. Масалан, меркаптан (латинча тегс симоб, сартапз эгалловчи деган маъно англатади). яъни симоб билан бошқа органик моддалар бирикмасидан таркалган ҳидлар ҳар қайси руҳан соғлом инсонлар учун ёқимсиз, жирканч таассурот уйғотади. Шунингдек, баъзи ранглар бирикмаси (омихтаси), шилимшиқ пардаларнинг кўзғолиши, камишларнинг ишқаланиши, эговнинг овози ҳам худди шундай из қолдиради. Шу билан бирга идрок образлари ва тасаввурларининг аксарият ҳиссий тонлари (туслари) олдинги эмоционал жараёнларидан сақланиб қолган излар, турмуш тажрибанинг сабоқлари ((акс садола-ри) инсонларда ўхшашлиги туфайли «туғма» деб баҳоланиши мумкин. Ҳиссий тон шахснинг эҳтиёжларини атрофдаги нарсалар ва вазиятлар кониктириши ёки кониктимаслиги, фаолиятнинг эса муваффақиятли ёки муваффақиятсиз кечишини яққол намоён этишига хизмат қилади. Шахснинг психологик хислатларига биноан ҳиссий тон (тус) ўзига хос идиосинкразия (юнонча Ιс)ю5 ўзига хос зупгаз^к ко-ришмоқ, қоришув маъносини билдиради) хусусиятини касб этади, бундай таъбли одам бошқалар учун бефарқ туюлган нарсаларга ҳам жирканч муносабатини намоён қилади, масалан, духобага тегишни, балиқ, ё"ғ, гул ҳидларини ёқтирмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, кўриш, эшитиш, ҳидлаш, [кинестетик (ҳаракат) сезгиларга ҳамда идрокларга тааллуқли ҳиссий тон муҳим амалий аҳамиятга эга. Масалан, хоналар, иш жойи, транспорт воситаларининг ранги (туси) таассуротидан вужудга келган ёқимли ва ёқимсиз ҳиссий тон меҳнат самарадорлигига, хизматчиларнинг кайфиятига сезиларли таъсир ўтказди. Кимёвий ўғитлар, сабзавотлар ёқимсиз ҳиди, ишлаб чиқаришдаги шовкинлар, товушлар ҳиссий тон жиҳатидан меҳнат унумдорлигини пасайтиради. Хотиржамлик, ёқимсиз мусика, илик шахслараро муносабатлар, муомала мароми, аҳиллик муваффақият кафолати, ижтимоий тараққиёт омили ҳисобланади.

Эмоциялар. Эмоционал жараёнлар, ҳолатлар ёки тор маънода эмоциялар ҳиссий кечинмаларининг ўзига хос хусусиятли шакллари-дан биттасидир. Эмоция- у ёки бу ҳиссийнинг инсон томонидан бевосита кечирилиши (кечиши) жараёндан иборатдир. Масалан, шахс (томонидан мусикани севиш эмоцияни вужудга келтирмайди, балки (бунинг учун мусикани эшитиш, ижрочи маҳоратига тасанно билдириш, ундан ҳаяжонланиш ёки асар ижроси ёқимсизга айланиши ҳиссий кечинма ҳосил бўлиши ижобий, салбий эмоция дейилади. Қўрқинч, даҳшат ҳиссий кечинма сифатида объектларга шахснинг муносабатини акс эттириб турлича шаклда намоён бўлиши мумкин: одам даҳшатдан қочади, қўрқувдан саррайиб қолади, ўзини идора қила олмай ҳар томонга уради, ҳатто ҳавф-хатарга ўзини ташлаши ҳам мумкин.

Кўпинча эмоциялар ўзининг таъсирчанлиги билан бир-биридан ажралиб туришига қарамай, бундай сифатли ҳиссий ҳолатлар стеник (юнонча зтепоз сўзидан олинган бўлиб, куч деган маъно англатади) хусусиятли дейилади. Бундай эмоциялар дадил ҳатти-ҳаракатларга, мантикий мулоҳазаларга, ижобий изланишларга куч-қувват, қанот бағишлайди. Масалан, хурсандчиликдан шахс «парвоз қилади», «юлдузни нарвонсиз олади», қимларгадир ҳолис ёрдам қилишга шошади, фаоллик, тиниб тинчмаслик унинг сифатига айланади. Аксарият ҳолларда хушхабар, муваффақият шахсда стеник хусусиятли эмоцияларни вужудга келтиради. Баъзи ҳолларда эмоциялар ўзининг сустлиги, заифлиги, нурсизлиги билан тавсифланади, бундай ҳиссий ҳолат астеник (юнонча аслеша сўзидан олган бўлиб, кучсизлик, заифлик маъносини билдиради) деб аталади. Бундай ҳиссий инсонни бўшаштиради, уни ҳаёлга чўмдиради, ҳаёлпараст қилиб қўяди, шу сабабдан фавқулдда шахсдаги раҳмдиллик бефойда эмоционал кечинмага, уялиш виждон азобига, андиша эса қўрққликка айланиб қолиш ҳавфи кучли.

Ҳар қандай вазиятда ҳам эмоционал хатти-ҳаракат, фаолият мотивлари бўлишидан ташқари, улар баъзида фаолиятни ташкиллаштирувчи, гоҳо уни издан чиқарувчи омилга ҳам айланиши мумкин. Эмоционал ҳолатлар ё ҳаддан ташқари кучайса ёки сусайса, ҳуллас меъёри, мароми издан чиқса, у ҳолда шахс фаолияти мақсадга йўналишини йўқотади, бунинг натижасида объектлар нотўғри акс эттирилади, улар ҳолисона талқин қилинмайди, баҳолашда мантикий нуксонларга йўл қўйилади.

Аффектлар. Ҳаддан зиёд тез кечиши билан мияда пайдо бўлувчи, шахсни тез қамраб олувчи, жиддий ўзгаришларни юзага келтирувчи, жараёнлар устидан иродавий назоратларнинг бузилишига етакловчи (ўзини ўзи бошқаришни заифлаштирувчи), организм аъзолари функциясини издан чиқарувчи эмоционал жараёнларга аффектлар деб атапади. Аффектлар қисқа муддатли бўлиб, улар фавқуллоддаги ёнғинга, ярқираган портлашга, тўсатдан келган дўлга, тўфонга, ку-тилмаган силкинишга ўхшаб кетади. Мабодо эмоция руҳий тўлқин-ланиш дейилса, унда аффект ҳолатлари турли босқичлардан тузилган бўлиб, улар ўзаро ўрин алмашиб туради. Маълумки, ваҳимага, таҳли-кага, саросимага тушиб қолган, ўта қувонган, қулги нашидаси билан банд бўлган, умидсизлик тузоғига илинган инсон турли вазиятларда борликни бир текис акс эттира олмайди. Чунки у мазкур шароитларда ўз кечинмаларини ҳар хил ифодалайди, ўзини турли даражада ушлайди, ҳаракатларини эса турлича бошқаради. Бундай оралиқ мия ва мия қатта ярим шарлари пўстлоғидаги маълум марказларнинг кучли кўзғолишини ва бошқа марказларнинг тормозланиши меъёрдан чиқиб кетиши туфайли ўзаро алмашилиб қолади. Ҳаракатчанликнинг аста-секин кўтарилишидан иборат стеник ҳолат астеник ҳолат билан алмашинади (кучли ҳолат кучсиз билан аралашиб кетади), лекин қайта тикланишга улгурмайди. Масалан, жўшқин ҳаракатда, кўз ялтираши-да, юз қизаришида вужудга келаётган кучли жаҳл кўринишлари кўзнинг хираланиши, юз оқариши, ранг ўчиши билан боғлиқ қаттиқ ғазабга айланиши мумкин. Умидсизлик кечинмасида организмнинг жўшқин реакцияси баъзан ҳушидан кетиб қолиш ҳолати билан алмашинади. Ушбу вазият лотинча «хсроз» ступор, яъни серрайиб қолиш, қарахт ҳолати деб психологияда қўлланилади.

Аффект ҳолати бошланишида шахс инсоний қадриятларнинг барчасидан узоқлашиб, ўз ҳиссиётининг оқибати тўғрисида ҳам ўйламайди, ҳатто тана ўзгаришлари, ифодали ҳаракатлар унга бўйсунмай боради. Кучли зўриқиш натижасида майда, кучсиз ҳаракатлар барҳам

топади. Тормозланиш мия ярим шарлари пўстини тўла эгаллай бошлайди, кўзголиш пўстлокости нерв тугунчаларида, оршик миёда авж олади, холос. Бунинг натижасида шахс ҳиссий кечинмасига (даҳшат газаб, нафратланиш, умидсизлик ва ҳоказолар) нисбатан ўзида кучли хоҳиш сезади.

Маълумотларнинг кўрсатишича, кўпинча ҳиссиётлар аффектив шаклда ўтиши тажрибаларда синаб кўрилган. Жумладан 1) театр томошабинларида, 2) тантана нашидасини сураётган оломонларида 3) эҳсушини йўқотган, телбанома севги афсоналарида, 4) илмий каш-фиёт лаҳзасида, 5) тасодифий кизгин учрашувларда жўшқин шодликлар мужассамлашади.

Аффектлар вужудга келишининг дастлабки босқичида ҳар бир шахс ўзини тутушини, ўзини қўлга олишни уйдлаш қурбига эга бўлади. Уларнинг кейинги босқичларида иродавий назорат йўқотилади, иродасиз ҳаракатлар амалга оширилади, йўланмасдан хатти-ҳаракат қилинади. Аффектив ҳолатлар масъулиятсизлик, ах-локсизлик, мастлик аломатида содир бўлади, лекин шахс ҳар бир хат-ти-ҳаракати учун жавобгардир, чунки у ақл-заковатли инсондир. Аффектлар ўтиб бўлганидан кейин шахснинг руҳиятида осойишта-лик, чарчаш ҳолати ҳукм суради. Баъзи ҳолларда ҳолсизланиш, жами-ки нарсага лоқайд муносабат, ҳаракатсизлик. Фаоллик барҳам топиш хатто уйқуга мойиллик юзага келади. Шу билан бирга аффектив шок (французча сёос зарба деган маъно англатади) ҳолати ҳам содир бўлади, бунинг оқибатида организмнинг ички аъзолари функцияси бузилади, ҳатто юрак хуружи (инфаркт-латинча агсШз «хавф тўлдирғич», миокард юнонча туз томир кагхИа юрак деган маъно билдириб келади) юзага келади. Шунинг ҳам унитмаслик керакки аф-фектив кўзголиш муайян давргача давом этиши баъзан ўқтин-ўқтин кучайиши ёки сусайиши (пасайиши) содир бўлиб туриши мумкин.

Ошесс Стресс инглизча зтгезз сўзидан олинган бўлиб. жиддийлик, кескинлик, зўриқиш деган маъно англатади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кескин вазият туфайли вужудга келадиган эмоцио-нал ҳолатларни тадқиқ этиш психология, физиология тиббиёт фанларида кенг қўламда амалга оширила бошланди. Стресс-оғир жисмоний ва мураккаб ақлий юкламалар, ишлар меъёридан ошиб кетиб; хавфли вазиятлар туғилганида зарурий чора-тадбирларни зудлик билан топишга интилганда вужудга келадиган ҳиссий зўриқишлар. Мана шундай шароитлар ва вазиятларнинг барчасини бирон бир эмоция тури рўёбга чиқаради. Стресс эмоционал ҳолатининг пайдо бўлиши ҳамда

кечишининг психологик хусусиятларини аниклаш нафакат учувчилап космонавтлар, диспетчерлар (инглизча (315ратс1тег ишлаб чиқаришни мувофиқлаштирувчи маъносини англатади) учун, балки судьялар, корхона раҳбари, таълим тизими ходимлари учун алоҳида ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

Психология фанига стресс тушунчасини олиб кирган олим канадалик физиолог Г. Селье (1936) саналади. У стрессни тадқиқ қилишда мослашув аломати (адаптацион синдром- юнонча зупатоте белги, аломат, кўриниш мослашуви демакдир) масаласига, унинг фаолиятга ижобий ҳамда салбий таъсир этишига апоҳида аҳамият берган. Шунингдек, экстремал (латинча ехгетиз с)авкулоддаги ҳолат, энг охирги вазият маъносини англатади) вазиятлардаги, мураккаб жараёнлардаги стресснинг ўзига хослиги, фаолиятни қайта ташкил қилишгача (дезорганизация латинча с)е оғаш5а(юп французча ташкилот, тузилма маъносини билдиради) олиб бориши, шунга ўхшаш шароитларда шахс хулқини башорат этиш (прогноз юнонча про§по515 башорат маъносини англатади) имкониятлари Г. Селье томонидан ўрганилган.

Тадқиқотчи У. Кенноннинг гомеостазис (юнонча ўхшашлик, 5(а5!5 маъносини билдиради) ҳақидаги таълимотида стресс ҳолати ҳар томонлама ўрганилган. Ушбу терминни у психологияга 1929 йилда олиб кирган. Гомеостазис механизмда мослашиш хусусиятлари яққол ўз ифодасини топади. Унинг мулоҳазасича, фаолият шакллларини амалиётга татбиқ этиш жараёнида нерв системаси ва мия функциясини оқилона таъминлаб туришда ҳамда сақлашда гомеостазис муҳим роль ўйнайди.

Стресс ҳолатида шахснинг хатти-ҳаракатлари ўзига хос тарзда ўзгаради, унда кўзғалишнинг умумий реакцияси пайдо бўлади, унинг ҳаракатлари тартибсиз равишда амалга оширилади. Стресснинг кучайиши эса тесқари реакцияга олиб келади, натижада тормозланиш, сустлик, заифлик, фаолиятсизлик устуворлик қила бошлайди. Лекин стресс ҳолатида физиологик ўзгаришлар ташқи томонидан қарийб кўзга ташланмаслиги мумкин. Бироқ муаммони ечишдаги қийинчилик, диққатни тақсимлашдаги саросималик стресснинг ташқи ифода-си деб таҳмин қилинса бўлади. Шахс стресс ҳолатида телефон нбмерини адаштиради, вақтни чамалашда янглишади, онг фаолияти енгил тБрмозланади, идрок кўлами тораяди ва бошқалар.

Стресс ҳолатида шахснинг психологик хусусиятлари, турмуш тарбияси, шаклланган мапақаси муҳим роль ўйнайди. Кескинликнинг

ьлдини олишда шахснинг олий нерв фаолияти, нерв системасининг сусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Ундаги юксак ҳис-гуйғулар (масъулият, бурч, жавобгарлик, ватанпарварлик, садокат ва соказо) стресс ҳолатида хатти-ҳаракат бузилишининг олдини олишга измат қилади.

Кайфият. Шахснинг хатти-ҳаракатларига ва айрим руҳий жаранларига муайян вақт давомида тус бериб турувчи эмоционал ҳолат сайфият деб аталади. Шахснинг ҳаёти ва фаолияти давомида шодоншк, ҳазилкашлик, умидсизлик, журъатсизлик, зерикишлик, қайғушшлик сингари ҳис-гуйғулар унинг руҳий ҳолатини умумий гизимига анланади. Ушбу вазият баъзи эмоционал таассуротларнинг вужудга келишига қўлай замин хозирлайди, бошқаси учун эса кийин- [илик туғдиради. Инсон хафа, маънос ҳиссий ҳолат ҳукмронлигида >ўлса, у ҳолда тенгдошларининг ҳазилига, кексаларнинг ўгит- [асихатларига, маслаҳатларига қувноқ кайфият чоғдагига нисбатан 1азмун, сифат жиҳатидан бошқачарок тусда муносабат билдиради. Цунинг учун ишлаб чиқариш ва халқ таълими тизими жамоаларида, асмий, реал гуруҳларида ишчанлик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳам- [ардлик, илик руҳий муҳит яратиш, самимий муомала маромини иакллантириш ҳам жисмоний, ҳам аклий меҳнат самарадорлигини Бёширишнинг кафолатидир.

Кайфият ниҳоятда хилма-хил, узоқ ва яқин манбалар негизидан Бужудга келади. Уни барқарорлаштириб турадиган асосий манбалар-; дан бири- шахсларнинг ижтимоий жамиятда ҳукмронлик қилаётган ^мумий нуқтаи назарлари, ҳаётнинг турли жабҳаларида акс этувчи [таъсирлар, чуночи меҳнат муваффақияти ва таълим ютуғи, раҳбар ва ■ходим, ўқитувчи ва сабоқ олувчи ўртасидаги муносабатлари, оилада-| ги шахслараро муомала мароми, ҳар хил вазиятларда пайдо бўлган гтурмушдаги карама-қаршилиқлар, шахснинг эҳтиёжлари, кизиқишла- Ери, майллари ва таъбларининг қондирилишидан қаноат ҳосил килиш- |лик ёки қаноат ҳосил қилмаслик кайфиятнинг манбалари бўлиб [ҳисобланади. Шахснинг маълум муддат руҳи тушиб, нохуш, заиф [кайфиятда юриши унинг турмушида муаммолар юзага келганлигидан ' ҳаловат, тинчлик бузилганлигидан далолат беради. Бундай вазиятлар намоён бўлганида шахсга оқилона мулоҳаза маҳсулидан келиб чиккан ' ҳолда хуштановелик билан ижобий таъсир ўтказиш, руҳини тетик- лаштирувчи воситаларни қўллаш, кайфиятини бузиб турган омиллар-ни батамом бартараф этиш мақсадга мувофиқ.

Инсон кайфиятининг пайдо бўлишига ва ўзгаришига таъсир қилувчи иккита омилни таҳлиллаш мутлақо шарт. Улардан биттаси объектив ва субъектив хусусиятли вазиятдир: а) табиий омилларга тааллуқли бўлган вазият (хавонинг совуқлиги ёки йссиклиги, биоритмика ўзгариши), б) шахслараро муносабатнинг ноқулайлиги ва бошқалар. Иккинчи бир манба сифатидаги талқин қилиш мумкин -бу объектив ва субъектив шарт-шароитлардир. Масалан, меҳнат ва ўқиш фаолиятига керакли воситаларнинг мавжудлиги (иш дасгоҳи, меҳнат курули, ёруғлик, аудитория, парталар ва бошқалар); Иккинчидан, субъектив муносабатлар: илик психологик муҳит, мулоқотмандлик мароми, рағбатлантириш, мулоқот ўрнатиш услуги, шахсиятга тегмаслик, тенг ҳуқуқлилиқ, ҳамкорлик, демократия принципларига риоя қилишлиқ, ўзаро тушуниш, шахснинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш ва ҳоказо.

Психология фанида асосий ҳиссиётлар атамасй кўчма маънода қўлланилиб келмоқда. Тадқиқотлар ичида К. Изартнинг таснифи муайян қизиқиш уйғотади, лекин ҳис-туйғуларнинг барчасини ўзида камраб олмайди. К. Изартнинг талқинича: 1) қизиқиш - малака ва кўникмалар шаклланишига, ўқишга мойиллик уйғотадиган билимларни эгаллашга ёрдам берувчи ижобий ҳиссий ҳолатдир; 2) қувонч - қондирилиши дарғумон бўлган- етакчи (ҳукмрон) эҳтиёжнинг қондирилиши мумкинлиги билан боғлиқ ижобий ҳиссий ҳолатдир; 3) хайратланиш - фавқуллода рўй берган ҳолатлардан ҳиссий жиҳатдан таъсирланишнинг ижобий ёки салбий жиҳатдан ифода этилмаган белгисидир; 4) изтироб чекиш - ҳозиргача қондирилиш эҳтимоли озми ёки кўпми мавжуд тасаввур қилинган, муҳим ҳаётий эҳтиёжларнинг қондирилиши мумкин эмаслиги тўғрисида маълумот олиниши боғлиқ салбий ҳиссий ҳолатдир; 5) газабланиш - объектив тарзида кечадиган, шахс учун гоят муҳим эҳтиёжни қондириш йўлида тўсиқларни енгиб чиқадиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 6) нафратланиш - объектларга яқинлашув субъектнинг маънавий ёки эстетик идеалларга зид келиб қолиши оқибатида рўй берадиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 7) жирканиш - шахслараро муносабатларда рўй берадиган ва шахснинг ҳаётий нуқтаи назарлари, қарашлари ва хулқ-атвориға номутаносиблиги оқибатида ҳосил бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 8) кўрқув - шахс ўзининг хотиржам ҳаёт кечиришига зиён етиши мумкинлиги унга ре-ал таҳдид солаётган ёки таҳдид солиши мавжуд хавф-хатар тўғрисидаги хабарни олиш билан пайдо бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 9) уялиш - ўзининг эзгу мақсадлари, хатти-ҳаракатлари ва ташқи қиёфа-

1и, нафрати катта муҳит кутилмасига мос келмаганлиги билан эмас, ■алки ўзига лойик хулк-атвор ҳамда ташқи сиймоси шахсий тасавкурларга ҳам мос эмаслигини англашда ифодаланадиган салбий ҳисрий ҳолатдир.

6. Юксак ҳислар

Кишилик жамияти билан ҳайвонот олами ўртасида психологик [гафовуллар юксак ҳисларда ўз ифодасини топади. Юксак ҳислар онг- ■и қаракатларни бажаришнинг объектив шароитлари, йўналишлари, иазмуни билан уйғунлашган шахс эмоционал ҳолатининг барқарор, мураккаб таркибида пайдо бўлади ва кечади. Кўплаб кечириладиган Ёмоцияларда, аффектларда, кайфиятларда яккрлашган умумлашма [ҳислар юксак ҳислар деб аталади. Улар ўз таркибига содда тузилган гсисларни камраб олади, лекин оддий ҳислар йигиндисидан иборат эмас, чунки юксак ҳислар мазмуни. сифати, шакли билан алоҳидалик-ка эга

Шахсда топширикни бажариш билан боғлиқ жавобгарлик ҳисси кар хил маънода кечирилади: 1) ташвишланиш эмоцияси (бир томоннан, хурсандлик, иккинчи томондан эса кўрқиш ҳисси) сифатида; 2) ўз кучига, гайратига, ифтихорига ишонч эмоцияси тариқасида; 3) вазифага жиддий қарайдиган тенгдошлардан ғазабланиш эмоцияси сифатида; 4) шарт-шароитларни ҳисобга олишга нисбатан шубҳаланиш сифатида ва ҳоказо.

Тахлилдан кўриниб турибдики, жавобгарлик ҳиссининг моҳияти уларнинг оддий йигиндисидан иборат эмас, балки жамоа аъзоларининг эҳтиёжига айлабтан воқеликни англашдир. Масалан, китоб ўқиб лаззатланиш билан китобни ўқиб тугатиш шодлик ҳиссини фарқламок лозим.

Психология фанида юксак ҳислар куйидаги турларга ажратилди: 1) меҳнат фаолиятини давомида кечириладиган ҳислар-праксик ҳислар (юнонча-ргак15 сўзидан олинган бўлиб, иш, фаолият, юмуш деган маънони англатади); 2) интеллектуал ҳислар (латинча "ptelлес-Шзган сўздан олинган бўлиб, тушуниш, ақл деган маънони билдиради); 3) ахлокий ҳислар (латинча тога115 сўзидан олинган бўлиб, ахлоқийлик деган маънони англатади); 4) эстетик ҳислар (юнонча а1з1е515 деган сўздан олинган бўлиб, ҳиссий идрок, ҳиссий деган маънони акс эттиради).

Практик хислар. Шахнинг амалий ҳаётининг исталган тармоғи. мақсадга мувофиқ онгли фаолияти шахснинг уларга нисбатан муайян муносабатда бўлишнинг муҳим соҳасига айланиб қолади.

Меҳнат фаолиятида шахс: 1) бирор мақсадни англайди; 2) уни эътироф қилади ёки инкор этади; 3) мақсадга эришиш йўллари баҳолайди; 4) унга татбиқ этиш усуллари ва кураш воситаларини маъқуллайди ёки маъқулламайди; 5) уларнинг танланганлигига шубҳаланади; 6) инсон муваффақият ёки муваффақиятсизлик ҳиссини кечиради ва ҳоказо.

Меҳнат шахс ҳаётининг негизи ҳисобланиб, унинг меҳнатга бўлган ижобий эмоционал муносабатлари орасида юксак хислар муҳим мақомага эга. Меҳнат жасорат туйғуси, шодлик макони, жанг-вар кайфият манбаи. муваффақиятнинг тантана ҳиссидан ташкил топгандир. Мамлакатимизда меҳнат зўр қониқиш, кўтаринки ҳис-туйғуни вужудга келтиради, шунингдек, у англашилган эҳтиёж, фаровонлик манбаидир. Халқимиз меҳнат муваффақияти билан келажаги буюк давлатимиз равиоига ҳисса қўшади.

Ахлоқий хислар. Ахлоқий хисларда шахснинг бошқа одамларга, меҳнат ва мактаб жамоасига ҳамда ўзининг ижтимоий бурчига муносабатлари яққол мужассамлашади. Инсон ахлоқий хисларини бутун вужуди билан кечиради экан, албатта у ижтимоий ахлоқ тамойиллари ва меъёрлари мезонларига асосланган ҳолда кишиларнинг хатти-ҳаракатларини, психик хусусиятларини, шахснинг ҳулқ-атворини баҳолайди.

Мамлакатимиз фуқароларининг етакчи ахлоқий хисларидан бири бурч ҳиссидир. Унинг асосини давлатимизнинг ҳаётий манфаати таълаб қиладиган ишларни қилишга қатъий ундайдиган жамиятимиз эҳтиёжларини тушуниш ва уларни онгли ҳис этиш мужассамлаштиради. Шахснинг индивидуал ва ижтимоий бурчлари мавжуд бўлиб, ишлаб чиқариш, мактаб, оила, ёшлар ҳаракати манфаатларини ичдан ҳис этиб яшашдан иборатдир.

Она-Ватанга содиқ хизмат қилишда фаол намоён бўладиган, жоннажон юртга муҳаббат ҳисси ватанпарварлик деб ататади. Бу ҳис ўз халқига, ўз Ватанига, мамлакатимиздаги барча (130 га яқин элат ва миллат) меҳнатқашларига бўлган биродарлигида, дўстлигида акс этади. Ватанпарварлик туйғуси энг муҳим мотив ҳисобланиб, у халқимизнинг жанговар ва қаҳрамонона меҳнатининг манбаидир.

Ахлоқий хислар таркибига масъулият, жавобгарлик, фидоийлик, виждон, адолат, ибодат, ифқат, ор-номус. уялиш, симпатия, эмпатия, ғу-

зур, ўртоқлик, дўстлик, муҳаббат ва бошқалар киради.

Ҳақиқий муҳаббат ҳисси шахснинг аклий ва жисмоний кучлари-4и фаоллаштиради, уни ижодий юксакликка кўтаради, ўз ички кечинилари оламига берилиб кетишдан асрайди, фаолликка ундайди, унга <ам руҳий, ҳам биологик куч-қувватбағишлайди.

Интеллектуал хислар. Мазкур хисларда шахснинг ҳам ҳаққоний рсонли, мантикий мушоҳадалари, ҳам сохта. юзаки, ажабланарли, иубҳали, гоҳ тушунарли, гоҳо тушуниб бўлмайдиган, баъзида ҳайратда қолдирадиган фикрларга нисбатан муносабатлари ифодаланади. Интеллектуал хисларга ҳаяжонланиш, ажабланиш, шубҳаланиш, кизкиш, кизикувчанлик, шодланиш, иштиёқмандлик ва бошқаларни киритиш мумкин. Ҳаяжонланиш ва ажабланиш шахсни билиш фаолиятининг ажралмас жабҳасидир. Ажабланиш ва ҳаяжонланиш эмоциясига берилиб кетган шахс ўзининг билиш эҳтиёжларини қондиришга интилади. Шахснинг ҳақиқатни излаш фаолияти шубҳаланиш ҳисси сифатида кечиши мумкин. Ҳақиқатни топиш эса ишонч ҳисси билан бир даврда амалга ошади.

Эстетик хислар. Маълумки, эстетик хисларга ҳамиша таянган 'ахлокий хислар ўзларининг тараккиётини мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширади. Шахслар табиатнинг ва жамиятнинг турли омилларига ҳамда уларнинг санъатқорона ақс эттирилишига гўзаллик ёки хунуқлик; фожиали ёки қулгили, олижаноб ёки разил, нозик ва дағал, хушбўй ёки нохуш, ёқимли ёки ёқимсиз ҳодисалар, ҳолатлар сифатида муносабатда бўлади. Эстетик хислар муайян мезондаги баҳоларда, нафосат меъёрларида, маълум таъб ва дидда рўёбга чиқади ва ўзига хос бадиий лаззатланиш, гўзалликни ҳис этиш ҳолатида кечади. Ушбу туйғулар ижобий ва салбий сифати билан бир-биридан ажралиб туради. Нафосат туйғулари шахснинг маданий савияси, унинг онги шаклланганлиги даражаси маҳсули саналади.

Эстетик хис-туйғуларнинг ривожланганлиги ва мазмундорлиги кўрсаткичи шахснинг собитқадрамлиги, унинг ижтимоий етуқлигини ҳақиқий мезони ҳисобланади.

Психологияда шахснинг ҳодисалардан ҳиссий таъсирланиб, уларнинг қулгили жиҳатларини пайкаш хусусиятига асосланган ҳа-зил-мутойиба, яъни юмор туйғу ўзига хос эстетик хис-туйғу намунаси сифатида талқин этилмоқда. Лекин ҳазил-мутойиба туйғуси унинг субъектида ижобий намуна мавжуд бўлишини тақозо этади. Инсонда бундай туйғунинг пастлиги унда шахс фазилатларининг ривожланганлигидан далолат беради.

7. Шахс фидойилик гуйғусини психологик бахолош

Умумий психология асосларини пухта эгаллаш оркалигина ҳар бир шахсда юксак ҳис-туйғулар, меҳнатга ижобий муносабат, ижтимоий фаоллик, комфорт ҳисларини шакллантириш мумкин. Ўзини ўзи англаш ва миллий онгни қарор топтириш орқали меҳнатсевар, ватанпарвар, фидоий инсонларни таркиб топтириш лозим. Бозор иқтисодиётининг бирмунча мураккаб механизмлари қай йўсинда ишлашини тушуниб етиш, муваффақиятли фаолият кўрсата олиш учун нималар қилиш заруратини англаш, унга тўғри йўл топа билиш шахсдан муайян юксак туйғу ҳамда ҳислатни такозо этади.

Ҳозирги ижтимоий муҳитда шахслараро муносабатлар силсила-сида «бирдамлик руҳи» ва «муштараклик туйғуси» сингари ҳамкорлик фаолиятини йўлга қўйишнинг самарали усуллари ва услублари психология фанида ишлаб чиқилишига қарамай, бугунги кун талабига жавоб берадиганлари етарли эмас.

Умумий психология фанида халқ хўжалиги тармоқларини ташкил қилиш ва уларни бошқариш жараёнида «инсон-техника» тизим-дан ташқари («инсон-табиат», «инсон-образ» сингари ёндашиш бундан истисно) муносабатлари муҳим аҳамият касб этиш, уларнинг таҳлили кўп жиҳатдан эмпирик, амалий, микдорий, татбиқий маълумотларга асосланиши муайян даражада ёритилганлигига қарамай, ҳо-зирги даврда «инсон-инсон», «инсон-жамоа», «жамоа-инсон», «жамоа-жамоа» муносабатларининг бошқарув имкониятларини текшириш талаб қилинади.

Хўжаликни бошқаришнинг янги қонуниятлари, механизмлари, омиллари ижтимоий манбалари, шахслараро муносабат усуллари, яқ-ка шахснинг ижтимоийлашуви хоссалари, раҳбар ва тобе кишилар ўзаро муомаласининг мароми, низоли вазиятларнинг олдини олиш, мазкур жараёнда илиқ психологик муҳитнинг роли, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг имкониятларига доир эмпирик ва методологик материаллар тўплашнинг қулай шарт-шароити юзага келади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, хўжалик ёки муассаси-ни бошқариш учун раҳбар қуйидагиларга асосланиши керак:

- демократик децентрализм (маҳаллий бошқарув устунворлиги);
- бошқарувда яққаболчилик;
- сиёсий, иқтисодий, маънавий, маърифий маъмуриятда хўжалик юртишнинг бирдаги;
- хўжалик ҳисобининг оқиллиги;

-омманинг бошқарув жараёнида фаол катнашуви:

-ҳамкорлик фаолиятининг иштирокчиларини маънавий ва моддий жиҳатдан рағбатлантириш;

-кадрларни тайёрлаш, танлаш ва жойлаштириш жараёнларида психодиагностикага асосланиш.

Меҳнат ва таълим жараёнлари бошқарув предмети ҳамкорлик с)аолиятида шахснинг ҳулқига ва онгига гуруҳий таъсир ўтказишнинг хусусиятларини, раҳбар билан ижрочи ўртасидаги муомала маромини текшириш, шахслараро муносабатлар босқичлари, шакллари ва руҳий муҳитни таъминлаш механизмлари тадқиқ этишдир. Худди шу сабабдан шахс хислатларини ўлчаш тизимини яратиш долзарб муаммолардан бир ҳисобланиб, уларнинг айрим кўринишларини амалиётга тавсия қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шахснинг фидоийлиги жамият тараққиёти, ватан гуллаб яшнаши учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, альтруизм тушунчасига жуда яқин туради.

Фидойлик хислатини баҳолаш шкаласи

Иўриқнома: Сиз қуйида бериладиган психологик вазиятларни ўқиб чиқинг ва ўзингизни шу дақиқада қандай фикрлайсиз, шунга қараб ўнг томондаги тегишли жавоб ошшияг» ..._...<,,,,--- * _-,,-, ,, ,,>,<? кўйм».

Шкаладаги ҳар бир рақам бир баллни билдиради (Смасалаи, \- \ баизл , ^2X2, балл, 3-3 балл, 4-4 оалл).

№		Асосан ҳеч қачон	Баъзан	Тез-тез	Ҳамма вақт
1	2	1	2	3	4
1.	Иш вақти билан ишдан кейинги вақтнинг фарқи сизга бора-сизми?	1	2	3	4
2.	Иш давомидаги юмушлар самараси сизни қониқтирадими?		2		
3.	Ишхонангизни расмий манзилгоҳ деб ҳисоблайсизми?	1		3	4
4.	Бажарилмай қолаётган ишларни эртанги кунга қолдира-сизми?	1	-т.	1	3 1 4
5.	Мрддий етишмовчиликларни шахсий ҳисобингиздан тўлдиришга ҳаракат қиласизми?		2	3	4
6.	Ишхонада ва ундан ташқарида қўшган улушингизни рас-мийлаштиришни ёқтирасизми?		2	3	4
	Офисни ташқарисидан таъминлашни бошлайсизми?		2	3	4
8.	Бир неча йўналишда иш юритишни истайсизми? Бошқа	~ ~ 1	2	3	4
9.	муассасалар билан низоли вазият юзага келса, хо-зир ҳам тура оласми?	1	. 2 "	3	4
10.	Иш юзасидан Сизни ортқча безовта қилишса, ғашингизга тегадими?	1	" ?	3	4
11.	Телефон орқали хушхабар олсангиз ўзгача ҳолатга гуша-	1	1 2	3	4

12.	! Ходимларингизнинг ёшига, меҳнат стажига аҳамият бера-сизми?	1	2	3	4
13.	Аёллар таъбининг нозиклиги кечинмаларингизга ўз таъси-рини ўтказадими		2	-)	4
14. Шахслараро низолар ечимига эътибор берасизми		2	3	4
15.	Куч-қувватингизни аямасдан сарфлашга ўрганганми?		2	0	4
16.	Бўш вақтингизни мақсадга мувофиқ ўтказишни режалаш-тирасизми?		2	•>	4
	Иш вақтингиз чўзилиб кетишини ёқтирасизми?		2		4
18.	Объектив ва субъектив қийинчиликларга муносабатингиз бир хилдами?	1	" 1 2	0	4
19.	Иш юзасидан расмий ва норасмий ташрифлар Сизда кан-дай таассурот уйғотади?		2	3	4
20.	Муассасанинг бугунги аҳволи Сизни қониқтирадими?		2	3	4
21.	Истикбол режа тузилишга ва уни рўёбга чиқаришга ҳаракат қиласизми?		2	3	4
22.	Заҳиралар ва имкониятлардан узлуксиз фойдаланишга ин-тиласизми?		2	3	4
23.	Ходимларингиз турмуш шароити ватарзи билан кизика-сизми?		2	5	4
24.	Фасллар алмашишига шахсий муносабатингизни билдира-сизми?	1	2	3	4
25.	Келажак авлод баркамол ўсиши учун махсус чора ва тад-бир қўллаш керакми?		2	5	4

26.	Ободончилик ишлари ташкилотининг расмий иши деб ҳисоблайсизми?		2		4
27.	Қишлоқ хўжалиги ва унинг компанияси билан қизикканмисиз?		2	3	4
28.	Юқори ташкилотларга таклиф ёки илтимос билан мурожаат қилганмисиз?		2	3	4
29.	У ёки бу номидаги муваққат компанияни баҳолайсизми?		2	3	4
30.	Сизнинг тасарруфингизда бўлмаган ташкилотлар фаолиятини яхшилаш ҳақида мулоҳаза юритасизми?		2	3	4
31.	Исрофгарчилик арзимаган бўлса-да, лекин Сиз унга жиддий масала сифатида қарайсизми?		2	3	4
[32.	Бўш вақтингиз ва ҳордик чиқаришингизда ишхона муаммолари ҳаёлингизга келадими?		2	3	4
33.	Жамоат иши билан ўта бандлигингиз шахсий армонни келтириб чиқарадими?		2	>	4
34.	Умрингизнинг асосий қисмини ишхонада ўтказишингиз ички норозиликни уйғотганми?		2	3	4
'35.	Шахсий режалаштирилган ишингиз рўёбга чиқишига жамоат талаби халал берса афсусланасизми?	1	2	3	4
36.	Ихтисослик бўйича рақибингизнинг муваффақиятлари Сизни ичдан қувонтирадими?		2	3	4
37.	Маҳаллангиз ҳаёти ва фаолиятида ҳам жонбозлик кўрсата олсизми?		2	3	4
38.	Қайта лавозим эгаллаш имконияти берилса, худди шу амални танлаган бўлармидингиз?	1	2	3	4
39:	Кишиларнинг юриш-туришига, атрофга муносабатига ва маънавиятига разм соласизми? _____				
40.	Фавқулоддаги вазиятда бор бисотингизни ҳаёти килишга тайёрмисиз?				4
417	Вужудингиз билан ишга киришиб кетганингиздан чарчаш, саломатлик ҳаёлингиздан фаромуш бўладими? _____				7

Ушбу баҳолаш шкаласи ёрдамида олинган **микдорий** натижаларни ҳисоблаш, уларнинг ишончлилик даражасини аниқлаш ва изоҳлаш куйидагича амалга оширилади.

Тест, асосан икки қисмга, яъни тўғри (адекват, умумий фидойлик) ва тесқари (контр, индивидуал фидойлик) таркибга ажратилади.

Сиз мазкур саволларнинг санок номерларига зътибор билан йиғиндисини ҳисобланг: 6, 9, 10, 15, 17, 18, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 31, 38. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақамини қўшинг.

Тажриба қатнашчилари томонидан тўпланган максимал кўрсаткичнинг умумий йиғиндиси 164 балл қийматни, минимал 82 баллни, энг паст даража эса 41 баллни ташкил қилиши мумкин. Биз ишлаб чиққан жадвалга, яъни натижаларни ҳисоблаш принципига биноан куйидаги даражаларга ажратилади:

1) 123 баллдан 164 баллгача-юксак даражадаги фидойлик ҳислатига эга бўлган раҳбар;

2) 82 баллдан 123 баллгача-ўрта кўрсаткичдаги фидойлик ҳислати мавжуд раҳбар;

3) 41 баллдан 82 баллгача-фидойлик ҳислати паст даражадан раҳбар тоифаси намоён бўлади.

8. Ватанпарварлик ҳис-туйғусини баҳолаш мезонлари

Инсон ер қуррасининг ҳокими, қудратли табиат томонидан инъом қилинган бетакрор неъмат, ақл-заковати билан мўъжизапар яратувчи, биосфера ва неосфера тўғрисидаги бой билимлар, таассуротлар, тажрибаларнинг эгаси бўлишдан катъи назар — у муайян фазонинг, вақтининг, ҳаракатларнинг ҳукми остида ҳаёт ва фаолият кўрса-тишга мослашган, узок ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида унга одатланган. Инсон органик ва ноорганик дунё ажойиботлари, хоссалари ҳамда хусусиятларини ўзлаштирганлигига қарамасдан, у куч-қувват соҳиби, муқим заминда яшашга, уни авайлашга, сифат жиҳати-дан ўзгартиришга, унга меҳр-муҳаббатини, салоҳиятини бағишлашга қарор қилган онгли зотдир.

Худди ана шу ижтимоий-тарихий тараққиёт патласининг синовларига бардош бериб, табиат офатларини енгиб, унга аждодлар ҳоқи, хотираси олдида қасамёд қилинган, улуғланган муътабар замин Ватан

деб аталади. Нафақат Ватаннинг бир қисм тупроғи, бир томчи суви, заррин нури, мусаффо ҳавоси, балки аجدодларнинг тажрибаси, маънавияти, маданияти, донолар бисоти халқ, элат учун бутун қалб ҳароратини унга бахшида этади. Ўзбекистон ўзбекларнинг ва унда яшовчи бошқа халқларнинг она диёри ҳисобланиб, аҳолининг унга нисбатан илиқ, самимий ҳис-туйғулари вужудга келиши табиийдир.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг халқларида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш ва уни баҳолашга ўргатиш болаларда, ўқувчи ёшларда, вояга етган кишиларда Ватанга муҳаббат, садоқат, ғурур каби юксак ҳислар таркиб топишига хизмат қилади.

Қуйида республикада фуқароларида ватанпарварлик ҳисси-нинг шаклланиши даражасини аниқловчи мезонлар тизимини ҳукмингизга ҳавола қиламиз. Мазкур тест-сўровда ҳис-туйғунинг мотивИ (ҳаракатга келтирувчи туртки), иродавий жабҳаи (қатъиятлик), билишга оид томони (когнитивлик), ҳулқ-атвори бошқариш (регулятивлик) вазифаси қамраб олинган.

Йўриқнома. Диққат билан қуйидаги келтирилган гапларни ўқиб чиқинг ва асосан ҳар доим ўзингизни қандай ҳис қиласиз, сезасиз шунга мос келадиган ўнг томонда берилган жавоблар қаторидаги соН тагига чизиб қўйинг.

Тест-сўров шахснинг руҳий ҳолатларида ватанпарварлик ҳис-туйғусини вужудга келиш даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Тест-сўров ёрдамида олинган миқдорий натижаларни қисқача изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест-сўров варақаси, асосан, икки қисмга бўлинади. Уларнинг биринчиси шахснинг ҳаяжонланиш даражасини кўрсатади, иккинчиси эса ҳиссий ҳолатлари.

p	£	2		•иГ/всшхиэя вхг/ХжХа иниэАхиЛх сгхвф-гпЕ4гохЕд внонтгяо инихвиии-1 сгегтвнвэ иихисшх	1\
p	£	1		•с1иг/ти1гим хг/ви иннвхвд пгантилШШ нвг/ис1 вггЕГ/идо хнинЛ вЯ НВГГид c1b1ГГГПМ ИТГс1одхЧ.е ИХВГ/ИС-ЕКГ/ХГ/Хх ЕИГМИГЛэи/	11
p	£	1		•йкигшихс НЭОРЧВН иниээих хвдвхЛк вхнвхвд твхлви инхихАи хиьи^	01
p	£	1		•иг/вггэя исУХх вхтвх-ши инл" нвфч.вд ва гпихе фосшхче иняигттееХХ иипггехвгл!	6
p	£	1		•с.и_ити_эя вхг/Хжла хниниолхиХх яипч-васгвинвхва хвдвэонХи яигти нвхвдэин вххкогта ва нвгмлх	8
p	£	2		•сТиг/итиив^нэм дниниивгЛм яосп/п ихг/ви хниниоахгь вшгвхвгм имэ < £]	9
p	£	2		•сип/ихвиггтв иЕгмвс! нвхвд хвдвоонАи ииномво вхвнох 'вхи^	
p	£	2		•эвие двжв 'воггХд иэл ил нвхвд ьноаХя иядвгаов^ иг/вс ихггэя	5
p	£	2		вхх/ХжХа инХхиХх нвэясн хвдвоонХи нвхвдоин вямобниид	
p	£	2		иг/вхохиХ иниоох _Хс1Хх вг/в_од шишгайх вхийвютвЕэд хниннитэд	£
p	£	2		•„иг/явг/Хх явх_Хи ихвх/ихэо ьэняитэд 'ходгХН инодэон 'ювс1вхэь иххин хнинХ 'ИХИГТЕИОГХЕГ/ нвхвд	2
p	£	2		'иг/внвшиод нвг/яитэд иэог/ихди хниниовьнХтХх нвхвд	
9	\$	p	£	2	1
вгпиивХ	ЕБНИЛ"}}	нвЕчвд	ОЕИС ИВГ/Н/^		«Г

\ШИС1ВХИЕ_ доявж _инв ва ЕЭХ ЕХС1ВЛГОЯЕЭ

14	Тарихий шахснинг хаёти ва фаоляти хозирги замон кишисининг мактовига лойикдир Ватан бойлиги (фойдали қазилмалар) фахрланиш туйғусини уйгогади. _____	
15	Қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотининг сифати қувонтиради ёки ташвишлантиради.	
16	Ватан фани ва техникаси аҳволи фахр (истироб) туйғусини намоён қилади.	
18	Спорт, маданият ва санъатга бефарқ қарайсизми?	
19	Ватан табиатининг гўзаллига ёки бузилишига лоқайдмисиз? Ватанимиз мадҳияси, байроғи ва гербининг мазмуни ёдимда	4'
20	туради	4
21	Ватан тарихини тўғри баҳолай оласизми?	4
22	Турон ёки Хуросон билан ҳамиша фахрлансизми? Қадимий диёримиз фани, маданияти ва дини тарихи билан қизиқасизми? Ватанимиз тарихида юксалиш ва инқироз сабаблари ҳақида ўйлаганмисиз?	
124	Аждодларимиз эгаллаган мавқесини баҳолай изохдаи	
125	оласизми? парчаланиши	
126	с абаларини	
	Яхлит тизимнинг биласизми? Фан ва адабиётнинг ютуғи билан қувонасизми? Аждодларимиз удуми, анъаналари Сизда илиқ таассурот қолдирадими? _____	

27	XX асрда Ватанамиз тарихида содир бўлган воқеаларга оқайдмисиз?	1	2	3	4
28	Миллий мустақиллик руҳиятингизга таъсир қиладими?	1	2	3	4!
29	Қатағон қилинган зиёлилар ғоясини шархлай оласизми?	Г 1	2	3	4
30	Уруш ва меҳнат қаҳрамонлари тўғрисида таассуротларнингиз. Ўтмиш ижобийми? даврининг гуллаганлиги нисбийми?	1	2	3	4
31	XX асрдаги халқимиз жасорати Сизда қандай туйғу кўзгатади?	1	2	3	4
32	Халқлар дўстлиги Ватан бойлиги. Ватаннинг гўзаллашуви-миллий ифтихордир. Ватанпарварлик барча ютуқларнинг жўшқини.	1	2	1 3	4
33	Демократия учун инсонда ички туғён бўлиши шартми?	1	2	3	П
34	Мустиқиллик туйғуси- ватанпарварлик ҳосиласидир.	1	2	3	~4
35	Тил ва маданият ривожига муносабатингиз оқилонами?	1	2	3	4
36	Виждон эркинлигини қандай баҳолайсиз?	1 1	—	3	4
37	Истиқлол-юксак туйғунинг манбаидир.	3	2	3	4 "1

Сиз ушбу саволларнинг санок номерларига эътибор билан йиғиндини ҳисобланг: 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 27, 28, 30, 34, 35, 37, 38, 39, 42. Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 7, 9, 13, 17, 188, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 40, 41. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақа-мини қўшинг. Таҷрибаларда иштирок этган шахслар томонидан тўп-лаган умумий йиғинди биз ишлаб чиққан жадвалга биноан 75 балл қийматига тенг бўлса, у ҳолда иштирокчиларда ҳавотирланиш, ҳаяжонланиш кучли, юксак ҳис-туйғу эса паст кўрсаткичга эга эканлигини билдиради. Синалувчилар йиққан баллар миқдори 75 дан то 115 гача қийматдани ташкил этса, у тақдирда қатнашчиларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари ўртача кўрсаткичга эга эканлигини англатади. Агарда улар томонидан жамғарилган баллар қиймати йиғиндисини 1)5 дан юқори бўлса, натижалар таҳлилига кўра ундай тонфадаги инсонларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғуси юксак кўрсаткичга эришганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ватанпарварлик ҳис-туйғуси паст даражада шаклланган фуқаро билан алоҳида тарбиявий тадбирларни татбиқ қилиш, индивидуал ёндашишни амалга ошириш зарур бўлиб, уларга ёрдам бериш учун самарали психологик таъсир ўтказувчи, ҳиссиёт динамикасини мақсадга мувофиқ йўналтирувчи, миллий кийёфа хусусиятларини ўзлаштиришга ундовчи кечалар, учрашувлар ташкил қилиш, иштирокчиларни фаоллаштирувчи ижтимоий-психологик вазиятлар юзага келтириш таълим ва тарбия самарадорлигини оширади.

Ушбу тест-сўровдан амалиётда фойдаланиш натижасида ватанпарварлик ҳис-туйғусининг мотивацион, иродавий, когнитив ва регулятив жабҳаларини психологик таҳлил қилиш орқали унинг шаклланганлик даражаси бўйича инсонлар ўртасидаги индивидуал фарқлаш имконияти туғилади.

VIII БОБ

ИРОДА 1. Ирода

тўғрисида тушунча

Борликни акс эттириш, фаолиятни муайян йўналишда ташкил қилиш, муаммолар ечимини эгаллаш юзасидан маълум бир қарорга келиш, уни амалга ошириш жараёнида қийинчиликларни енгиш ҳаракатлар ёрдами билан рўёбга чиқади. Турли эҳтиёжлар (шахсий, жамоавий, табиий, маданий, моддий, маънавий) туфайли вужудга келадиган, мақсадга йўналганлик хусусиятини касб этадиган шахснинг фаоллиги ўзинингтузилиши, шакли ранг-барангбўлган ҳаракатлар, хатти-ҳаракатлар ва саъи-ҳаракатлар ёрдами билан табиат, жамият таркибларини мақсадга мувофиқ келмаганлиги сабабли қайта куради, такомиллаштиради, эзгу ниятга хизмат қилдиришга бўйсундирилади. Эҳтиёж, мотив, қизиқиш, англашилмаган, англашилган майллар негиздан келиб чиқадиган барча кўринишдаги ҳаракатлар ўзларининг юзага келишига биноан ихтиёрсиз ва ихтиёрий туркумларга ажратилади. Одатда психологияда ихтиёрсиз ҳаракатлар англашилган ёки етарли даражада англашилмаган истак, хоҳиш, тилак, майл, установка ва шу қабиларнинг ички туртки таъсирида пайдо бўлиши натижасида рўёбга чиқарилади. Мазкур истак ва унинг бошқа шакллари импульсив (лотинча пприбиз ихтиёрсиз кўзголиш маъносини англатади) хусусиятига эга бўлиб, инсон томонидан англашилмаганлиги учун маълум объектга қаратиш юзасидан режалаштирилмаган, ҳатто кўзда тутилмаган бўлади. Инсоннинг фақуллоддаги вазиятда юзага келадиган саросималик аффекти, даҳшат, ҳаяжонланиш, ажаб-ланиш, шубҳаланиш ва шунга ўхшаш бошқа моҳиятли, ҳар хил шаклдаги хатти-ҳаракатлари ихтиёрсиз туркумдагиларга ёркин мисолдир. Ундаги атамалар маъноси, акс этиш имконияти бундан олдинги ҳиссиёттўғрисидаги маълумотларда кенг кўламда баён қилинган.

Бошқа категорияга тааллуқли ҳаракатлар ихтиёрий ҳаракатлар деб номланиб, улар мақсад кўзлаш, мақсадни англашни ва уни амалга оширишни таъминловчи операциялар, усуллар ва воситаларни шахс ўз миёсида тасаввур қилишни, самарадорлигини тахминан баҳолашни тақозо этади. Узининг моҳияти билан тафовутланиб турувчи ихтиёрий ҳаракатларнинг алоҳида гуруҳини иродавий ҳаракатлар деб ата-лувчи туркум ташкил қилади. Психологик маълумотларга асосланган

ҳолда уларга қуйидагича таъриф бериш мумкин: «Мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қарама-қаршиликларни бартараф қилиш жараёнида зўр бериш билан уйғунлашган, муайян мақсадга йўналтирилган онгли ҳаракатлар иродавий ҳаракатлар дейилади».

Шахснинг иродавий фаолияти ўз олдига қўйган анланган мақсадларни бажаришдан, амалга оширишдан иборат содда шаклдаги ҳаракатларнинг мажмуасидан иборат эмас. Зўр беришни такозо этмайдиган иш-ҳаракати (масалан, шкафдан чойнак олиш, сочиқни козика илиш ва ҳоказолар) билан иродавий фаолият таркиблари ўртасида кескин тафовут мавжуд. Иродавий фаолият ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унинг моҳияти шундан иборатки, бунда шахс ўз олдига қўйган ва унга муҳим аҳамият касб этувчи мақсадларига ўзи учун камроқ қийматга молик хатти-ҳаракат мотивларини бўйсун-диради. Устувор (етақчи) мотивлар қўшимча қўмақчи мотивларни муайян йўналишга сафарбар қилиб, умумий мақсадга хизмат қилди-ради.

Шахс фаоллигининг ҳар хил қўришлари мавжуд бўлиб, улар функционал томондан бир-биридан фаркланади, лекин ирода инсон фаоллигининг алоҳидаўзига хос шаклидан иборатлиги ажралиб туради. Ирода инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини (хулқ-атворини) ўзи бошқаришини, у ёки бу хусусиятли интилиш ва истакларини тормозлашни талаб қилади, бинобарин, у анланган турлича ҳаракатлар тизими мужассам бўлишини назарда тутди. Иродавий фаолият моҳияти шунда кўзга ташланадики, бунда шахс ўзини ўзи бошқаради, ўзини қўлга олади, ўзининг хусусий ихтиёрсиз импульсив томонларини назорат этади, хатто зарурат туғилса, у ҳолда уларни тамоман йўқотади ҳам. Ироданинг пайдо бўлиши бош омили-инсон томонидан фаолиятнинг турли таркибларининг иродавий ҳаракатларнинг тизимли тарзда татбиқ этилиши бундай иш-ҳаракатларда онг билан мужасамлашувчи шахснинг фаоллигидир. Иродавий фаолият шахс томонидан кенг қўламда анланган ва руҳий жараёнларни амалга ошириш хусусияти бўйича иродавий зўр беришни талаб қиладиган акдий амалларни тақрзо этади. Бундай акдий амаллар фавқулоддаги вазиятни баҳолаш, келгусида амалга оширишга мўлжалланган ҳаракатлар учун воситалар ва операциялар танлаш, мақсад кўзлаш ва унга эришишнинг усулларини саралаш, уларни татбиқ этиш учун муайян қарор қабул қилиш қабилар бўлиб ҳисобланади. Ушбу амалларнинг барчаси иродавий фаолиятнинг операционал томони деб баҳоланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, баъзи психологик ҳолатлар-да, вазиятларда иродавий фаолият инсоннинг бутун ҳаёт йўлини аниқлаб берадиган, унинг ижтимоий психологик кифоасини (сиймо-сини) намоён қиладиган ва маънавий-ахлоқий кадриятини рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган қарорга келиш билан уйғунлашади. Шу-нинг учун бундай иродавий ҳаракатларни амалга ошириш жараёнида шахс онгли ҳаракат килувчи субъект тариқасида ҳам уларнинг каш-фиётчиси, ҳам бир даврнинг ўзида ижрочиси (бажарувчи) бўлиб иш-тирок этади. Мазкур ҳолатда шахс ўзида тўқис мужассамланган ка-рашлари тизимига (динамик стереотипига), иймон-этиқодга, ишонч ва дунёкарашига, кадриятига, ҳаётий муносабатлари мажмуасига, ақл-заковатига, маънавиятига асосланган ҳолда онгли йўл тутади. Шахс-нинг умр (ҳаёт) йўлида кадрий хусусият касб этувчи жавобгарлик ҳисси иродавий ҳаракатларни татбиқ қилишда унинг миясига мужас-самлашган, англанилган барча ижтимоий психологик шартланган фа-зилатлар (қараш, этиқод, кадрият, маънавият ва ҳоказолар) соғлом фикр, устувор (юксак туйғу) ҳиссиёт тариқасида фаоллашади, мус-таҳкамланади ҳамда баҳолаш, қарорга келиш, танлаш, ижро этиш (ба-жариш) жараёнларига таъсир қилиб, умумий ҳамкорлик тизимида ўз изини колдиради. Жавобгарлик ҳисси шахс маънавияти, руҳияти, кадрияти намоён бўлиши, кечиши, такомиллашиши босқичларининг бошқарувчиси, онгли турткиси, сифатининг қўтарувчиси функцияси-ни бажаради.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараккиётининг йирик намо-яндалари ижодий фаолиятига тааллуқли маълумотлар, қарорга келиш намуналари уларнинг ижтимоий психологик кифоаларини акс этти-риш имкониятига эгадир. Масалан, буюк саркарда Амир Темур Кўрагонийнинг «Куч адолатдадир» деган ҳикмати, Алишер Иавойй-нинг «Занжирбанд шер-енгаман дер» хитоби, Чўлпоннинг «Халк ден-гиздир, халк тўлкиндир, халк кучдир» чакириғи жавобгарликни юксак ҳис этган ҳолда ^алкининг хоҳиш иродасини ифода қилиб, қатъий иродавий хатти-ҳаракатларни амалга оширганлар, шу билан бирга улар ўзларининг маънавий, кадрий, руҳий кифоаларини чуқур ва кўпёклама очиб беришга мушарраф бўлганлар. Ижтимоий-тарихий саҳиф&таримизда, яқин ўтмишимизда ва истиклол даврида кўплаб ва-тандошларимиз иродавий хатти-ҳаракатларининг намунавий кўри-нишларини намоёиш қилганлар, булар расмий манбаларда ва бадий адабиётларда кенг кўламда ёритилган.

Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари, иродавий фаолиятнинг ўзига хос психологик хусусиятлари ҳам мавжуддир ва улар муайян тавсифларга асосланиб талқин қилинади. Иродавий фаолиятни ёки алоҳида ирода актини (латинча аСШз ҳаракат деган маънони англатади) аматга оширишишнинг хусусиятларидан бири-бу бажарилаётган ҳаракатларнинг эркин эканлигини шахс томонидан англаш (бундай қилса ҳам бўлади ёки ундай қилса ҳам) иборатлигидир. Ушбу жараёнда шахс ҳеч бир нарсани уддасидан чиқмайдиган ёки вазиятга тўла-тўқис тобелик қиладиган, қолаверса юзага келган шароит талабларига сўзсиз, зарурий бўйсунадиган кечинмалар ҳукм сурмайди. Шунинг учун шахс томонидан қарорга келишнинг эркинлиги, мустакиллиги билан уйғунлашган кечинмалар ҳукм суриши мумкин, ҳолос. Мазкур қарорга келишдаги эркинлик ҳисси инсоннинг ўз ниятлари билан ҳа-ракатлари рўёбга чиқишига нисбатан масъулият ёки жавобгарлик туйғусининг кечиши билан изчиллик касб этади.

Юқоридаги мулоҳазаларни дурустроқ англаш учун баъзи бир психология оламидаги ҳодисаларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги даврда психология фанининг намоёндаларини кескин равишда икки қутбга ажратган ҳолда таҳлил ва талқин қилишнинг умри тугади, лекин гоёлар, назариялар ўртасида қарама-қаршиликлар мавжуд эмас деган ибора фан оламидан сиқиб чиқари-лишини билдирмайди, албатта. Ирода эркинлиги тўғрисидаги гоёят баҳсли психологик муаммо саналади, чунончи ушбу назария тарафдорларининг фикрича, инсон томонидан амалга ошириладиган руҳий ҳаракатлар (актлар) бирон бир сабабий боғлиқликка эга эмаслар, улар автономдирлар, лекин булар ўз хоҳишларидан бошқа ҳеч бир нарсага бўйсунмайдилар. Мулоҳазадан кўриниб турибдики, иродавий эркинлик шахсдан ташқари ҳукм суриши, у бошқа руҳий ҳолатлар, ҳодисалар, воқеликлар билан гўёки сабабий боғланишга эга эмасдир. Инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давридаги барча ҳаракатлари тўла англанилган ёки етарли даражада англанилган даражада эканлигидан қатъи назар улар объектив жиҳатдан психиканинг бошқа шакллари билан изчил боғланишда бўлиб келган. Худди шу боисдан шахснинг иродавий ҳаракатлари нима учун айнан шундай амалга оширилганлигини аниқлаш даражаси юқори бўлмаса-да, лекин биз уларни тушунтира бериш имкониятига эгамиз. Илмий маълумотларга қараганда, шахснинг иродавий ҳаракати тамомила детерминизмга (латинча (Меггшпиге сабабий боғлиқлик ёки шартланганлик деган маънони билдиради), бинобарин, сабабий боғланиш қонунига бевоси-

та бўйсунди. Ирода шахснинг психологик кифаси, унинг ижтимоий ҳаёти ва фаолияти шароитида турли ахборотлар натижаси сифатида юзага келган мотивларнинг хусусияти ва мақсади билан уйғунлашгандир. Шунингдек, иродавий фаолиятнинг бевосита мотиви (сабабчиси, турткиси) тариқасида ҳаракатлар тизимини вужудга келтирувчи, уларни тартибга солувчи ранг-баранг вазиятлар шароитлар намён бўлади. Шунинг унутмаслик жоизки, шахснинг иродавий фаолияти объектив жиҳатдан бошқа категориялар билан боғланган-дир, бироқ бундан ирода психологик жиҳатдан рўёбга чиқишига инсон масъулиятига кирмаган, ундан ташқари номалум мажбурий зарурият деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим.

Иродавий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари куйидагилардан ташкил топгандир; 1) иродавий ҳаракатларни шахс хамиша уларнинг субъекти сифатида амалга оширади; 2) иродавий акт, ҳаракат шахс тўла-тўқис масъулликни зиммасига олган иш, амал сифатида ичдан (ички дунёсида) кечирилади; 3) иродавий фаолият туфайли инсон кўп жиҳатдан ўзини ўзи шахс сифатида англайди; 4) иродавий фаолият сабабли шахс ўз ҳаёт йўли ва тақдирини ўзи белгилашни тушуниб етади ва ҳоказо. Шу билан бирга ироданинг фаоллаштирувчи ва жиловлаб турувчи (тормоз қилувчи) функциялари биргаликда (ҳамкорликда) ҳукм сурсагина, фақат шундагина шахснинг ўз мақсадига эришиш йўлидаги тўсиқларни енгишни кафолатлаши мумкин.

Психология фанида ирода нисбатан индетерминистик караш ҳам мавжуд бўлиб, бунда психик фаолият бирор нарса билан белгилаб бўлмайдиган, онгсиз равишда кечадиган дастлабки фаолликка тобе ҳисобланади. АҚШлик психолог У. Жемс фикрича, ҳеч нарсага боғликлиги йўқ иродавий ҳукм етакчи роль ўйнайди. Аслида эса шахснинг иш амаллари, ҳаракатлари ҳаёти ва фаолиятида объектив равишда белгиланади. Уз ичига иродавий ҳаракатларни мужассам-лаштирган мотивлар шахснинг ҳозирги давридан ва ўтмишидан жой эгаллаган ташки таъсирлар натижаси сифатида инсонни психик ри-вожланиш жараёнида, унинг борлиқ ходисаларига нисбатан фаол муносабатиде юзага чиқади, аста-секин таркиб топади. Иродавий ҳаракатларнинг сабабий боғланганлиги омили муайян фаолият усули шахсга мажбуран берилганини, шахсий хулқ-атвори учун жавобгар эмаслигини, тақдири азал деб тушунтириш ҳуқуқига эга эканлигини англамайди.

Иродавий фаолиятни шахс унинг батамом оқибатлари учун субъект сифатида амалга оширади. Фаолият учун объектнинг ўзига

масъул хисобланади. ваҳоланки унинг мақсади доирасидан ташқари чиқади. Субъект мурувват кўрсатаркан, бошқача тарзда ёрдам уюштиради, муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашади.

Шахслар ўзларининг фаолияти учун масъулиятни бошқа биров-га юклашга мойиллигига биноан, улар сезиларли равишда бир-бирларидан тафовутланадилар. Инсоннинг шахсий фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилиш, шунингдек, шахсий куч ва ғайратига, қобилиятига мойилликни аниқлайдиган мезонлар назорат локуси (латинча *locus* ўрнашган жой ва французча *support* - тасқинириш деган маъно англатади) деб аталади. Маълумки, ўз хулқ-атвори ва ўз фаолияти сабабларини ташқи омиллардан деб тушунишга мойил одамлар мавжуд.

Психология фанида назоратни локаллаштириш деганда шахснинг индивидуал фаолият натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилишни, шунингдек, уларнинг куч-ғайратига, қобилиятига мойиллигини белгилайдиган сифатлар мажмуаси тушунилади. Назоратни локаллаштириш ташқи (экстернал) ҳамда ички интернал турларига ажратилади. Назоратни ташқи локаллаштиришга баъзи мисолларни келтирамиз: Ходим ишга талаба дарсга кеч қолса, бу ҳодисани турлича баҳоналар билан изоҳлашга ҳаракат қилади. 1) автобус ўз вақтида келмади, 2) йўловчилар кўп бўлганлиги учун автобусга чиқа олмадим, 3) автобус жуда секин ҳаракат қилади, 4) транспорт бузилиб қолади, 5) кўчада йўл ҳаракати қўзғалиши юз бергани туфайли ушланиб қолдик ва ҳоказо. Психологик тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича, назоратнинг экстернал локаллик турининг намоён бўлиши шахснинг муайян нуқсонлари ва иллатлари-га бевосита боғлиқдир, чунинчи инсоннинг масъулиятсизлиги, ўз им-қониятига ишонмаслиги, ҳадиксираши, хавфсираши, шахсий ниятини рўёбга чиқаришни пайсалга солиши ва бошқалар. Мабодо шахс ўз хулқ-атвори оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олса, ўз қил-мишқидирмишларини шахсий ҳусусиятидан деб тушунса, бундай психологик воқелик назоратнинг интернал (ички) локаллашуви мавжуд эканлигини билдиради. Назоратнинг ички локаллаштиришига ҳосил бўлган мақсадга эришиш йўлида масъулият ёки жавобгарлик ҳис этадилар, ўзини ўзи таҳдирлаш имкониятига эътибор қилишади. Ижтимоий тарбия жараёнида шахсда локаллаштиришнинг ҳар иккала (экстернал, интернал) турини шакллантириш туфайли унинг мустаҳкам шахсий фаолиятига айлантириш мумкин.

Ироданинг ўзига хос кўринишлари шахснинг таваккалчилик вазиятидаги хатти-ҳаракатида рўёбга чиқади. Узига махлиё килувчи мақсадга эришиш йўлида ҳавф-хатар, йўқотиш дахшати, муваффақиятсизлик унсури билан ҳам ҳамоҳанг, огоҳ дадил ҳаракат таваккалчилик дейилади. Таваккалчилик жараёндаги нохушлик қутилмаси муваффақиятсизлик эҳтимоли билан ноқулай оқибатлар даражаси уйғунлашуви мезони орқали ўлчанади. Таваккалчиликда муваффақи-ят билан муваф(л)ақиятсизлик қутилмаси эҳтимоли ётади, ютуққа эришиш шахсда хуш кайфиятни вужудга келтирса, мағлублик эса но-хушлик ҳолатининг бош омили ҳисобланади. Уз- ўзидан маълумки, ютук (голиблик) қувонч нашидасини уйғотса, омадсизлик жазо, мод-дий ва маънавий йўқотишни рўёбга чиқаради. Лекин шунга қарамас-дан, инсонлар таваккал қилиш ҳаракатидан ҳеч маҳал воз кечмаган ҳоҳ у кундалик ҳаёт муаммосига алоқадор воқелик, ҳоҳ мураккаб меҳнат, ҳоҳ ҳарбий юришлар бўлишига қарамай, шунинг учун таваккалчилик инсоният дунёсининг ижтимоий-тарихий тараққиёти даври-нинг қарор қабул қилиш намунаси, маҳсули сифатида шахснинг ҳаёти ва фаолиятидато ҳозиргача иштирок этиб келмоқда.

Психологик манбаларда кўрсатилпшича, таваккалчилик ҳаракатини амалга оширишнинг ўзаро уйғунлашган иккита сабаби мавжудлиги қайд қилиб ўтилади. Қарорга қилишнинг биринчи сабаби-бу ютуққа умидворлик муваффақиятга эришилганда қутилиши эҳтимол қийматнинг мағлубга оқибати кўрсатгичидан юксакроқ бўлишига ишончдир. Ушбу воқелик вазиятни таваккалчилик деб аталиб, муваффақият мотивациясининг муваффақиятсизликдан қутилиш мотивациясидан яққолроқ намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Шу боисдан таваккалчилик инсон учун қарор қабул қилишда муҳим аҳамият касб этадиган руҳий ҳодиса ҳисобланиб, у ёки бу тарздаги ҳаракатни амалга ошириб, ўз хулқ-атворини намоёйиш қилади. Дехкон кечикиб ерга уруғ қадашга таваккал қилган бўлса, ҳосил пишиб етилиши ҳавфи тугилади, лекин агротехника воситаларидан жадал суръатда фойдаланса, асосий маблағни сарф қилиб кўйиш ташвиши уйғонади. Иродавий қарор қабул қилиб таваккалчиликдаги унинг мардлиги, ташаббускорлиги, қатъиятлиги меҳнатда ютуққа эришиш-ни таъминлайди. Аммо бундай қарорга қилиш гоҳ ўзини оқлайди. гоҳ мутлақо оқламаслиги ҳам мумкин. Бу борада ҳаракатнинг ҳав-фли ёки ҳавфсиз йўлини татбиқ этиш, таваккалчиликнинг ғоявий. маънавий юксаклиги, қарорнинг оқилоналиги бахтли тасодиф сари

етақлаши мумкин. Баъзан таваккатчининг қобилияти, қатъийлиги, малакалиги, ҳисоб-китобнинг тўғри қилганлиги унга омад келтиради. Таваккатчиликнинг иккинчи сабаби хатти-ҳаракатнинг хавфли йўлини афзап билган хулқ-атворда кўзга ташланади. Бу воқелик шахснинг вазияти фаоллиги деб номланиб, инсоннинг вазият та-лабларидан устуворликка эришишида, ундан (вазиятдан) юксакроқ мақсад қўя олишида намоён бўлади. Таваккалчиликнинг бу тури «ва-зиятусти» ёки «халисоналик» деб аталиб, таваккалчилик учун таваккалчиликка йўл қўйишни англатади ҳамда таваккатчиликнинг таваккалчилиги атамасини келтириб чиқаради. Шахсдаги таваккалчи-ликни рискметр деб аталувчи махсус асбобда ўлчаб кўриш мумкин. Бу асбоб ёрдамида психологик тажрибада инсонларда муваффақ бўлиш эҳтимоли мавжуд халисоналик таваккалчиликка мойиллик, уларнинг ҳақиқий хавф остида иродавий ҳаракатларини олдидан ай-тиб бериш (башорат қилиш) имконияти вужудга келади.

2. Ирода актининг тузилиши

Ирода муаммосига бағишланган бундан олдинги сачифатарда таъкидлаб ўтилганидек, шахснинг иродавий ҳаракатлари мураккаб психологик машун, моҳият, маъно касб этиши билан тавсифланади. Шуни ҳам эшлаш ўринлики, шахсда мотивлар қурашининг пайдо бўлиши учун унга масъулият, жавобгарлик ҳиссининг юклатилиши, иродавий ҳаракатни амалга ошириш зарурияти тутилиши, мазкур вазиятда шубҳаланиш, иккиланиш уйғониши фавқулодда унда иродавий зўр беришлар вужудга келиши лозим. Бу воқеликни тушунтириш ёки изохлаш учун психологик нуқтаи назардан ирода актининг таркибларидан иборат эканлиги аниқланиш учун унинг унсурлари, бўлинмазари, тузилиши тўғрисида мулоҳаза юритиш жоиз.

Инсоннинг миясида тутиладиган мақсадга эришиш туфайлигина иродавий ҳаракат амалиётга татбиқ этилади. Ушбу фикр бошқачароқ ифодаланганда, шахс у ёки бу ҳаракат ёрдами билан қўйилган мақсадга эришиш йўллариини англаб етади, яъни ҳаракат билан мақсад, ўртасидаги уйғунлик инсонга тобора яққоллашади, англашинилади. Ҳолбуки шундай экан, шахс ўзининг руҳий ҳолатини ўзгартиришга қарор қилади, қондирилиши лозим бўлган эҳтиёжларини муайян тартибга келтиради, уларни бирламчи ва иккиламчи даражада ажратишни лозим топади. Худди шу йўсинда иродавий ҳаракатни амалга оширишнинг тарқоқ ва йиғиқ таркиблари (унсурлари) мақсадга

йўналтирилади. Ушбу жараёнга инсон шахсини ундаётган, ҳам англанилган, ҳам англанилмаган руҳий тайёргарлик мотивдан иборат бўлиб, мақсадга интилиш ва унга эришиш мажбуриятини тушунти-ришга хизмат килади.

Инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида унинг борликдаги нарсаларга нисбатан ўзини тортадиган ҳар хил хусусиятли мақсадлари вужудга кела бошлайди. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, шахс олдида пайдо бўлган мақсадларни у танлаши, моҳият жиҳатидан маъқуллиги (номаъқуллиги) юзасидан қарор қабул қилиши, уларнинг ҳозирги давр учун аҳамият касб этишини, истикбол имкониятлари сингари хусусиятларини ҳисобга олиши лозим. Шахс фаоллигининг механизми сифатида унда аниқ, яққол, объектга йўналган мақсадни амалга ошириш (қарор топтириш) эзгу нияти рўёбга чикати. Масалан, кундалик моддий эҳтиёжини кондириш, саёхатга чиқиш, иш жойини алмаштириш, тил Марказига ўқишга кириш, қариндошлари ҳолидан хабар олиш, телевизор томоша қилиш истаклари туғилиши мумкин. Бу аснода ирода актининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, нафақат хоҳиш-истакдаги мақсадни танлай олиш, балки уни амалга ошириш имконияти аниқроқ эканлигини тушуниш ҳамда англашдир. Худди шу тарика иродавий ҳаракатнинг муҳим таркиби, бинобарин, ажратиб олинган мақсадга эришишнинг йўл-йўриқлари шакли ва моҳияти тўғрисида мулоҳаза юритиш, унинг устида бош қотириш даври бошланади. Мазкур жараёнда фикр юритилаётган воситаларнинг мақсадга эришиш йўлига мувофиқлиги таҳлил қилинади, аклан чамалаб қўрилади, уни рўёбга чиқаришга мутлақо мос ёрдамчи услублар, ҳа-ракатлар танланади. Юқорида мулоҳаза юритилган аклий хатти-ҳаракатларнинг барчаси ўзининг моҳияти билан ирода актининг тар-кибига кирувчи аклий жараёнлар, аклий лаҳзапар, акли вазиятлар сифатида мужассамлашади.

Иродавий актнинг бошланиши мақсадга эришиш йўл-йўриқлари ҳақиқатдан ҳам аниқ истакларнинг ушалишига хизмат қилиши тўғрисида оқилона қарорга келишда ўз ифодасини топади. Психоло-гик маълумотларнинг кўрсатишича, танланган ҳаракатлар оқилона, омилкор, одилона эканлиги тўғрисида қарорга келинганида, мақсадга мувофиқлиги ишончли далиллар устига қурилганида ушбу жараён қийинчиликларсиз содир бўлади. Бироқ аксарият ҳолларда қарорга келиш мураккаб жараёнга айланади, бунинг натижасида мотивлар қураши юзага келади, бинобарин, танлаш, яқдилликка келиш муддати бирмунча чўзилади. Масалан, шахсда иш жойини алмаштириш

хошиш-истаги тутилди деб айтилик, бироқ унда бошқа хусусиятга эга бўлган интилишлари ҳукм суриши мумкин, ўз навбатида улар ишхонани ўзгартиришга тўскинлик ҳам килади. Жумладан, иш жойини ўзгартириш маошнинг янги ишхонада бироз юкорилиги билан боғлиқ бўлса-да, лекин янги муҳитга ва жамоага, нотаниш шарт-шароитга, бошқача талабга мослашиш (кўникиш) зарурлигини такозо этади. Ана шу тарздаги муносабатлар билан мотивлар кураши юзага келади, унинг негизида: а) янги иш жойидан, б) ички каноатланиш туйғусидан воз кечиш керакми; ёки в) кимматли имконият туғилиши, г) унинг истикболи эвазига ўзининг бошқа эҳтиёжларидан юз ўгириши лозимми деган мотивлар кураши боради. Мотивлар курашида у ёки бу тарзда қарорга келишни маъқуллаш (этироф қилиш) ёки маъқулламаслик (этироф этмаслик) тўғрисидаги мулоҳазаларни таҳлил қилиш (уларни чамалаш) билан чекланиб қолмасдан, балки ўзаро зиддиятли, бир-бирини инкор этувчи ҳаракатларни татбиқ этишга ундовчи қабилдаги мотивлар кураши ҳам тутилиши мумкин. Ўзаро қарама-қарши мотивларнинг салмоғи қамровли бўлса, шахсни фаолиятга ундовчи эҳтиёжларнинг объекти ўзининг қиймати (аҳамиятлилиги) билан ўзаро бараварлашса, у ҳолда бундай мотивлар кураши уларга ҳамоҳанг тарзда қучли кечади. Мабодо шахсда телевидениеда кино кўриш хошиши билан дўстинингтаваллуд топганлигини табриклаш учун бориш истаги ўртасида рухий кураш юзага келса, мотивлар кураши содир бўлмайди, чунки бундай маҳалда шахсда кинони томоша қилиш тилаги (интилиш) ўзидан ўзи йўқолади. Лекин мотивлар кураши ҳамиша ҳам шундай енгил кечади деб ҳулоса чиқармаслик керак, бунда муносабат, хошиш шахс учун қанчалик муҳим аҳамият қасб этишига қўп жиҳатдан боғлиқ. Жумладан, шахсни (сафарга отланиш (тайёргарли-ги) ҳамда қариндошдаги тўйга табриклаш учун бориш истақлари (за-рурати) ўртасидаги мотивлар кураши ўзаро бир-бирига зид эканлиги туфайли фақат улардан битгасини танлаш такозо этилганлиги сабабли муросасиз кураш тарикасида кескин тус олиши мумкин. Шунга ўхшаш мотивлар кураши натижасида муайян қарорга келиши ёки қарор қабул қилиш вужудга келади, бунда шубҳаланиш, сустлик, лоқайдлик, иккиланиш сингари сифатлар (гоҳо иллатлар) фаолият доирасидан сиқиб чиқарилиб, бутун диққат-этибор қарорни амалга оширишга йўналтирилади. Мабодо қарорга келинганидан кейин ҳам журъатсизлик шахсни иккиланиш сари етаклашда давом этаверса, у ҳолда иродавий ҳаракат туб маънодаги гайратдан, шижоатдан, со-битқадамликдан, белгиланган мақсад сари интилишдан маҳрум экан-

лпгнни акс эттиради. Мақсадга эришиш учун шахс ўзини тайёрлайди психологик ва статистик кутилмалар ўзаро тафовутланиши юзасидан маълумотларни умумлаштиради.

Шуни эслатиб ўтиш ўринлики, қарорга келиш, уни амалга оширишда кийинчиликларни бартараф этишда иродавий зўр бериш муҳим аҳамият касб этади. Аксарият психологик ҳолатларда инсон томонидан қарорга келиш ўз эҳтиёжларининг устуворлиги даражаси таъсирини зарурий чора тариқасида енгил билан уйғунлашган, жид-днийлик, зўриқиш хусусиятли ички зўр бериш жараёни билан узвин боғлиқликка эга. Шахс ўзидаги қарама-қаршиликларни енгилга нис-батан бундай муносабат (зарурият) биринчидан, субъектнинг айрим истаклари, мустаҳкамланган салбий одатлари; иккинчидан, турмуш ҳодисаларига нисбатан кўникиш ҳисси; учинчидан, маъқулланилма-ган ахлоқ-одоб принциплари, анъаналар билан қурашининг кечиши иродавий актнинг ўзига хос хусусиятга эга бўлган хислати (сифати) ҳисобланиш иродавий зўр бериш томонидан идора қилинади.

Иисонда вужудга келган кучли, шижоатли интилишларни йўқолишига ҳаракат қилинади Бирок қабул қилинган қарор (ёки қарорга келиш)нинг ахлоқ-одоб принципларига жавоб бера олишини (мутаносиблигини), ижтимоий аҳамият касб этиш имкониятини англашнинг ўзи шахс учун мураккаб ишни «ўлик» нуқтасидан силжитишга, кўзгатишга етарли даражадаги омил бўлиб хизмат қила олмайди.

Мазкур ҳолатни шахс томонидан тушуниш (англаш) бурч, масъулият, жавобгарлик, қатъиятчилик туйғулари билан қатъий ишонч, зарурият барқарор ички кечинмалар (регулятор ҳислар) мустаҳкамланса, бундай даврда ушбу нарса кўпгина интилишларни йўқотишга имкон берадиган ҳақиқий иродавий зўр беришни вужудга келтиради. Юксак ҳислар (бурч, масъулият, жавобгарлик, ватанпарварлик, фидоийлик қабилар) ахлоқий талаблар интериоризацияга айланганлигини, яъни шахснинг маънавий мулкига ўтаётганлигини, эгоистик (худбинларча) интилишлар билан альтруистик (ижтимоий фидоийлик) истаклари (хохишлари) ўртасида қарама-қаршилик юзага келадиган фавқулоддаги вазиятда амалга ошириладиган хулқ-атворнинг ички механизмларга айланганини акс эттиради. Юксак ҳислар мотивлар қурашида интилиш ўнг ёки сўл томонга оғишини аниқлайди, мақсад-ни амалга ошишини таъминлашда регулятор функциясини бажаради.

Психологияда иродавий акт тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарса таъкидланадики, иродавий зўр беришнинг ички кечиши

фақат қарорга келишда пайдо бўлмайди, бшжи уни ижро этиш жараёнида жадал суръатга эришишда ҳам амалга ошади. Бунинг психоло-гик маъноси шуки, қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш) аксарият ҳолларда субъектив ва объектив хусусиятли бир талай қара-ма-қаршилиқларга дуч келади, уларни енгиб ўтиш эса иродавий зўр беришни, зўриқишни талаб қилади. Чунончи, бозор иқтисодиётига мақсад ва вазифасиз, тасодифий ёндашув сифатида мослаётган шахс ўз турмуш тарзини ўзгартирмас. узокни кўзлаб йш юритмас (бугун-ги куни ўтганига шуқур қилиб яшаса), фаоллик кўрсатмас, имкония-тидан фойдаланмас, бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Инсоннинг ўзлиги билан ички қураши, характер хислатларини ўзгартаришга интилиши иродавий зўр бериши туфайли амалга ошади, холос. Шунингдек, инсон санитарияга, гигиенага риоя қилиб яшаши (сайр қилиш, хона ҳавосини алмаштириш, овқат ҳазм бўлишини ку-тиш, озодаликка эътибор қилиши янги кўникмаларни эгаллаш каби) иродавий зўр беришни тақозо этади. Бу психологик воқеликнинг не-гизида инсонни олдин ҳаяжонга солмаган, ташвишлантормаган нар-саларга эътибор қилиш механизми ётганлиги туфайли фавқулоддаги қаршилиқ салбий хис туйғуларни (стресс, аффект, фрустрация каби-ларни) вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, шахснинг ўзини ўзи билан ички руҳий қураши натижасида муваффақиятга эришилса, у ҳолда ижобий хусусиятли хиссий кечинмалар юзага келади, ўзининг устидан ўзи ҳукмронлик туйғулари, ўз қуч ва қудратига ишонч, уни англаб етиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини олдига қўйган энг муҳим мақсадларга эришиш имкониятини тушуниш рўёбга чиқади. Ушбу руҳий жараёнлар муаммо ечимида иштирок этишидан қатъи назар, иродавий зўр бериш ва унинг ички кечиши қучли зўриқишлар туфайли амалга ошади. Бу ўринда шахс-нинг характери, индивидуал хусусиятлари, ижтимоий шартланган хислатлари, ҳар бир нарсага жиддий муносабати етакчи ва устувор аҳамият касб этади. Айниқса, ўзини ўзи бошқариш, гуманистик пси-хология таркибидаги категориялар ҳамда уларнинг ҳаёт ва фаолиятда намоён бўлиши муҳим роль ўйнайди. Маълумки, шахсий майллар, ус-тановкалардан ташқари, унга ижтимоий установка&парнинг таъсири, ўз роли, стагуси юзасидан баҳолаш тизимининг тўғри шаклланганлиги бунда алоҳида аҳамиятга эга.

Шахс маълум бир фаолиятни амапга оширгунга қадар ўз руҳий оламида юзага келган айрим субъектив («Мен» билан «Мен» эмас қа-билдаги) қаршилиқларни енгишдан ташқари, унга муайян ташқи,

(объектив тарздаги) зиддиятларни ҳам барҳам топтиришга тўғри келади. Айтайлик, инсон учун рўёбга чиқариш зарур ҳисобланган мак-сад аниқ (яккол), уни аматга ошириш юзасидан ҳеч қандай шак-шубҳа бўлмаса-да, шунингдек, қарорга келишда кучсиз мотивлар ку-раши давом этса-да, лекин қарорни ижро қилишда баъзи бир қийин-чиликлар туғилиши мумкин. Мазкур жараёнда вужудга келган қаршилик ва қийинчиликларни енгиш инсондан чидам, қатъийлик, ғавқулддаги, сира қутилмаган ҳолатни инобатга олишни тақозо эта-ди. Баъзида эса узлуксиз равишда улар билан курашиш, иродавий зўр бериш, уларни енгиш учун эса руҳан тайёргарлик майли билан қурол-лантиришни талаб этади. Бундай вазиятлар зўриқиш, танглик, зўр бе-риш, жиддийлик маълум давр давомида шахсда сакланиб туриш мажбуриятини юклайди.

Психологик маълумотларга қараганда, иродавий саъи-ҳаракат учун ўзига хос хусусиятга эга бўлган иродавий зўрберниш аксарият ҳолларда мотивлар курашидаги қарама-қаршилик юзага келганлиги билан эмас. балки шахс томонидан қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш. адо этиш) жараёнида объектив хусусиятга молик қийинчиликларни енгиш туфайлигина намоён бўлади. Худди шу боис ирода акти тузилиши таҳлилининг кўрсатишича, ушбу ҳолат ирода фаолиятининг бир талай хусусиятларини ҳаспўшланишга имкон ярата-ди. Шунинг билан бирга, иродавий фаолиятнинг шахс хатти-ҳаракатларида муайян устувор вазифалар (функциялар). ижро этиши-ни (бажаришини) таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Мазкур функциялар: биринчидан, шахснинг хатти-ҳаракатларини амалиётга татбиқ қилиш сифати даражасини юксалтиради. Иккинчидан, инсон ҳаёти ва фаолияти учун муҳим аҳамият касб этувчи муаммолар ечи-мини топишга шароит яратади. Учинчидан, инсон шахсига муаммо моҳиятига киришини таъминлайди, шунингдек, ҳаракатни мақсадга мувофиқлаштиришга хизмат қилади.

Иродавий фаолият инсоннинг хатти-ҳаракатларини унинг бор-лиққа (атроф-муҳитга) нисбатан онгли шахс сифатида ўз олдига қўйган устувор мақсадлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда бошқара-ди. Шахс, бу аснода, ўзининг танлаган идеалларига, уни йўналти-рувчи ғояларига, ишонч эътиқодларига. қарашларига, ўзга кишилар берадиган баҳоларига, ўзига ўзи баҳо бериш мезонларига номутано-сиб истаклар, хоҳишлар, тилаклар вужудга келтирмасликка, уларни тўхтатишга ёки батамом бартараф этишга интилади. Бу ҳолат таҳлили шундан далолат берадики. ирода бу ўринда шахснинг хатти-

ҳаракатларини жиловлаш (тўхтатиш), назорат қилиш, бошқариш, чет-га оғишдан саклаш (чеклаш) функцияларини акс эттиради. Ироданинг хатти-қаракатларни бошқариш функцияси шахс учун ноҳуш, ноқулай, ёқимсиз хоҳиш-истак, ҳаракат ва интилишни чеклаш, тўхтатиш, тийиш қабилардан иборат бўлибгина қолмай, балки инсон шахсий фаоллигини муайян жабҳага, соҳага йўналтириш, ўз ҳаракатлари қувватини ошириш, барча нарсатарни умумий мақсадга мўвофиқлаш-тиришдан иборатдир. Иродавий жараён ҳамisha шахсни фаолликка қорлайди, уни қатъий йўл белгилаш сари етаклайди. Барқарор ҳаракат қилишга йўналтирилади, иккиланиш, шубҳаланишнинг олдини олади. Шунинг учун ҳам мақсадга йўналтирилган ҳаракатлар, амалга оширилган интилиш, рўёбга чиқарилган эзгу ният шахсда ўзига ишонч туйғусини уйғотади, дадил амаллар қилишга йўналтирилади, орзу-ларни ушатишга нисбатан фаол майлини шакллантиради. Инсоннинг эришган ютуғи, муваффақияти ҳар бир иродавий ҳаракат барқарорлигини таъминлайди, амаллар танлаш, қарор қабул қилиш, шахсий ус-лубни таркиб топтиришни жадаллаштиради, янги иродавий ҳаракатларни амалга оширишни енгиллаштиради, ўзидаги иродавий сифатларнинг такомиллашувига пухта негиз қозиради, иродавий зўр беришни такозо этувчи ҳаракатларни татбиқ қилиш қўникмаларини шакллантиради. Мазкур жараён ҳам англанилган, ҳам англанилмаган тарзда, мотивлар қураши орқали (қучсиз), иродавий зўр бериш, кийинчиликларни енгиллаш туфайли намоён бўлади.

Ирода учун иродавий хатти-ҳаракат мотивацияси муҳим аҳамият касб этади. Худди шу боис ироданинг негизини шахснинг хатти-ҳаракатлари ва ишларининг кенг қўламли, ранг-баранг хусусиятли мотивлаштирилишига омил(туртки) тариқасидаги эҳтиёжларни вужудга келтиради. Психологияда мотивлаштиришнинг уч тури мавжудлиги таъкидланади (психологик ҳодисаларнинг бир-бири билан жипс боғланган. лекин ўзаро тўла мутаносиб бўлмаган, нисбий мустақил кўринишлари мотивлаштириш дейилади).

1. Шахснинг эҳтиёжларини қондириш билан шартланган, уни фаолиятга ундовчи (туртки) тарзда вужудга келувчи мотив сифатидаги мотивлаштиришдир. Мазкур ҳолатда мотивлаштириш фаоллик нима сабабдан вужудга келишини, шахсни фаолиятни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар моҳиятини таҳлиллашга хизмат қилади.

2. Мотивлаштириш фаоллик нималарга йўналтирилганлигини, нега айнан шундай ҳулқ-атвор танланганлигини, нима учун бошқасига эътибор берилмаганлигини асослашга қаратилади. Бу ўринда мо-

тивлар шахснинг хулқ-атвор йўналишини танлашни акс эттирувчи сабаблар функциясини бажаради. Буларнинг барчаси яхлит ҳолда келтирганида инсон шахсининг йўналишини вужудга келтиради.

3. Мотивлаштириш - бу инсон ахлоқи ва фаолиятини ўзи бошқарувчи восита тарикасида намоён бўлишидир. Ушбу воситалар таркибига эмоциялар, хоҳишлар, тилаклар, кизиқишлар, майллар ва бошқалар киради. Масалан, эмоцияда инсоний феъл-атворнинг шах-сий акс эттириш моҳияти баҳоланади, бинобарин, унинг туб мақсади фаолият тузилишига мос тушмай колса, у тақдирда ҳис-туйғулар унинг йўналишини ўзгартиради. Бунинг натижасида феъл-атвор қайта курилади, олдинги ҳаракатларни жадаллаштирувчи ёрдамчи кечинмалар ва бошқалар.

Шундай қилиб, иродавий ҳаракатда уни мотивлаштиришнинг учта жабҳаси (соҳаси), яъни фаоллик манбаи эканлиги, инсон шахс-нинг йўналганлиги, ўзини ўзи бошқариш воситасилиги акс этади.

Юкоридаги мулоҳазалардан кўришиб турибдики, ироданинг асоси мотивлаштиришга сабаб бўлувчи эҳтиёжлардан иборат эканлиги далиллаб ўтилади. Эҳтиёжлар эса иродавий ҳаракатлар бажарилиши-ни таъминлайдиган ёки уларга тўскилик киладиган мотивларга ай-лана боради. Иродавий ҳаракатларнинг мотивлари (сабаблари) муайян даражада англанилган хусусият касб этади ва шахсни уларни амалга оширишга йўналтириб туради.

Психологияда эҳтиёжнинг англанилганлиги даражасига асосланган ҳолда интилиш, истак кабиларни психологик жиҳатдан тафо-вут килиш мумкин. Агарда уларнинг моҳиятини таъриф оркали ёритишга ҳаракат килсак, у ҳолда ўзаро фаркини тезда аниқлаб олиш имкониятига эга бўламиз. Интилиш-етарли даражада англанилмаган, фарқланиш, табақалашиш имконияти султ эҳтиёждан ташкил топган фаолият мотивидан иборатдир. Масалан, шахс ёзган мақоласини бо-сиб чиқаришга интилишни хаёлдан ўтказиш чогида нашриётни кўз ўнгига келтиради, муҳаррир билан учрашганда, суҳбатлашганда мам-нуният туйғусини ҳис этади. Худди шу боис интилиш объекти бидаи тақрор-тақрор учрашувга рози бўлади ва ўз интилишини давом этти-ришга қарор қилади. Бироқ инсон баъзи ҳолларда унга хузур-ҳаловат бағш этаётган мотив (сабаб) моҳиятини англамайди ҳам, чунки у кан-дай натижага эришиш мумкинлиги тўғрисидаги маълумотга эга эмас. Бундан кўришиб турибдики, интилиш психологик жиҳатдан етарли даражада аниқликни ўзида мужассамлаштирмайди, айрим шубҳалар

хукм суриш эҳтимоли мавжуд, ҳаракат унсурлари юзасидан тахмин етишмайди.

Истак-шахс томонидан эҳтиёжнинг етарли даражада англанганлиги билан тавсифланувчи фаолият мотивидир. Интилишдан фаркли ўларок истакда нафақат эҳтиёж объекти, балки уни қондиришнинг йўл-йўриқлари, воситалари ҳам инсон томонидан тушуниладн. Масалан, олий мактаб ўқитувчиси ўқитиш самарадорлигини ошириш истагини билдириб, бу ҳолатни ижтимоий эҳтиёж сифатида тасаввур этиб, таълимнинг фаол методларини қўллаш ҳақида ўйлай-ди, ўз фаолиятини янгича ташкил қилади, иқтидорли, бўш ўзлашти-рувчи талабалар билан индивидуал ишлаш графигини ишлаб чиқади, қўлланмалар яратиш режасини тузади ва ҳоказо.

Инсон фаолиятининг мотивлари (мотивацияси) унинг яшаш шарт-шароитларини акс эттиради, шунингдек, шахс томонидан намоён этирилган эҳтёжларини фаҳмлаш имкониятини вужудга келти-ради. Эҳтиёжлар аҳамиятининг ўзгариши туфайли муайян психологик ҳолатларда мотивлар кураши пайдо бўлади, бунда бир истак бошқа истакка нисбан қарама- қарши қўйилади, бу ҳақида олдинги саҳифаларида муқаммал мулоҳазалар юритилган.

Қаршиликлар, кийинчиликлар, низоли вазиятларни енгнш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Иродавий зўр бериш тўғрисида мулоҳаза юритилган бўлса-да, лекин унга таъриф берилмаганлиги сабабли айрим аниқликлар киритиш жоиз деб ҳисоблаймиз. Иродавий зўр бериш-ҳис-туйғулар (ҳиссиёт) шакли ҳисобланган шахснинг иро-давий ҳаракатга (актга) қўшимча мотивларни вужудга келтирувчи, баъзида уларни барбод қилувчи, билиш жараёнларини сафарбар этув-чи, муайян зўриқиш ҳолати сингари кечирилувчи мотивлар мажмуа-сидир.

Ироданинг индивидуал хусусиятлари ва феноменлари мавжуд бўлиб, инсон фаолиятининг мақсадга мувофик равишда амалга оширишни таъминлайди. Ирода шахс фаолиятининг ички кийинчиликларини енгншга қаратилган онгли тузилмадан иборат бўлиб, у ўзини ўзи бошқариш сифатида даставвал ўзига, ўз ҳиссиётига ва хатти-ҳаракатларига ҳукмронлик қилишда акс этувчи психологик ҳодиса-дир. Ироданинг кучи ёки кучсизлигини акс эттирувчи ҳолатлар унинг индивидуал хусусиятларини намоён қилади. Ана шу атамалардан келиб чиққан холда иродаси кучли ва иродаси суст (кучсиз) одамлар ҳамда уларнинг ижобий ва салбий фазилатлари, сифатлари, ҳислатлари, иллатлари тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Иродаси сустликнинг патологияси мавжуд бўлиб, улар абулия (юнонча аБиПа-катъиятсизлик деган маънони англатади) ва апраксия (юнонча аргах1а-харакатсизлик маъносини билдиради) атамалари билан ифодатанади. Абулия- бу мия патологияси негизида вужудга келадиган фаолиятга интилишнинг мавжуд эмаслиги, ҳаракат қилиш, уни амалга ошириш учун қарор қабул қилиш зарурлигини англаган тарзда шундай кила олмасликдан иборат инсон ожизлигидир. Маса-лан, шифокор кўрсатмаларига риоя қилиш зарурлигини тўғри фаҳм-лаган абулия касали билан шикастланган бемор бирор нарсани бажаришга ўзини мутлақо йўллай олмайди. Апраксия-мия тузилиши-нинг шикастланиши туфайли юзага келадиган ҳаракатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидан иборат психопатологик ҳолатдир. Нерв тўқималарининг бузилиши миянинг пешона қисмларида юз берса, у ҳолда хатти-ҳаракатларни эркин тўғрилашда бузилиш намоён бўлади, натижада ирода акти бажарилиши кийинлашади. Абу-лия ва апраксия-психикаси оғир касалланган инсонларга хос. нисбатан ноёб, феноменал психопатологик қодисалардир. Лекин пе-дагогик фаолиятда учрайдиган ироданинг сустлиги мия патологияси билан эмас, балки нотўғри тарбия маҳсули билан тавсифланади.

Ирода сустлигининг яқкол (типик) кўринишларидан бири-бу ялқовлик ҳисобланиб, шахснинг кийинчиликларини енгилдан бош тортишга интилиши, иродавий куч-гайрат кўрсатишни қатъий равиш-да истамаслигида ўзини акс эттирувчи иллатдир. Ялқовлик-шахс ожизлиги ва иродавий сустлигининг, унинг ҳаётга лаёқатсизлигининг, шахсий ва ижтимоий фаолиятга (ҳамкорликка) лоқайдлигининг ифо-дасидир. Ялқовлик-шахснинг руҳий киёфаси бўлиб, узлуксиз тарбия-вий таъсир ва ўзини ўзи тарбиялаш орқали баргараф этиш имконияти мавжуд руҳий нуқсондир.

3. Ирода назарияси ва тадқиқоти тўғрисида тушунча

Ироданинг тадқиқоти узок тарихга эга бўлиб, инсон онгининг моҳиятини кашф қилиш жараёнидан бошлаб, муайян билимлар тўпланиши туфайли шахснинг иродаси табиатини тушунишга илмий ёндашув вужудга келган. XVII асрдаёқ Гоббс ва Спинозалар таъкидлаб ўтганларидек, фаоллик манбаи бемаҳсул соҳанинг пайдо бўлиши деб тушуниш мумкин эмас, чунки уни шахсий куч-қувватининг хиссий интилиши билан узвийликда қарамоқлик лозим. Спинозанинг фикрича, ирода билан ақл айнан бир нарсадир. Унга бундай тасдиқий муно-

сабатнинг тугилиши иродани илмин нуктаи наза,л
шақллантирпш бўлса, иккинчн бир томондан ν м[^] ТуЛ^ииШНИ
сифатида тан олинди ҳам. В. Вундтни „м»сТ[™] " [^]
гизиди апперцепция актининг субъектн томоннда!. ^{иРоданинг не,}
ки эканлигини хнс этиш ётади. Унинг бу ГнцГц Г" ^{^*}™ > ""
аффе́ктив ном бнлан психология фаниг р[^] келдТ[™] ГГ ""
тан олншича, иродавий ҳаракатлар бошқа рСй жаг[^] ДжемСНИН1,
тириб бўлмайдиган бирламчи хусусиятга эг[^]ирлаГХ " [^]
Дастлаб динамик тенденцияга эга бўлганлиги тГСбЯй[^] X P *?*?*? ГоЯ
нинг вазифасн диккат ёрдами билан бир гош[^]гбош " ИРодЕШИИ [^]
туворлигини таъминлашдан иборатдир ^{КСИУСИДАН ус,}

Психологияда етарли даражада катъий сьикп [^] ирода-бу
инсоннингқуйилган максадларига р!Гшг КУ ^{ТОПЦ,НП,М,} онгли
фаоллигидир. Ирода тушунчаси мох[™] Иунаг[™]РИлган максад қўя олнш
кобилияти, ўз эмоциясиГ[™]бонхари[™] ""^"" сини ва хулкини пдора ки.пиш
киритилади В И ТГ ^{ШВСИИ} ""*""* тадкиқ этиш негизидан кслиб чпккан
холда айрим^улоТ⁰⁸ ""*""* а) ирода - бу шахснинг ўз фаолиятинГ а
ташки Р " ^"" узи бошкарплиш шақлларини ангоашнмнг[™] ^Ц[^]Г[^] УШН[™]

о) ирода - „нсоннинг яхлит онгининг бнр томони . Г к
онгнинг барча шакл ва боскичларига тааллуқлГдГ ^{ХИСОбланиО_ у}

в) ирода - бу амалий онг, ўзгарувчи ва кайтя ,,
и.ахснингўзинионглиидоракилишлиқдир- «-УРилувчи олам.

г) ирода - бу шахснинг хнссиёти ва ақл-заковят, к ^{аИДНсоФЛИК}
булган хусусиятидир, аммо кайсидир чапак^иГ^Р ха^Ракатнинг мотиви (турткиси)
хмсобланмайди.

В. И. Селиванов ироданинг психологик жабчалап, •■ •■ с
У шундай гояни илгари суради, инсонинг о[^]Гш.Т ^{Срттб <}
лар, хислатларни ўзида мужассамлаштирувчи яхлит т* 2[™]*
тасаввур қилиш мумкин. Шахснинг у ёки бу онгП ^{С.,фатида}
тузилишига кўра, у бир даврннг ўзида ҳам акдий хГГ[™] *?*""*
иродавий ҳисобланади. [^]хам *иссии, ҳам

Тадкиқотчи В. А. Иванников эса иродани мотивя,, рин шакли
сифатида тушунади, шунингдек х[™] ат ^{ЦИВИГ ИХИЪ} узгариши ҳисобига уни
тормозловчи ёки «^Д[^]М[^]И,ШНГ имконият, янги реал мотивларни ҳаракат
билан бГрлаш[™] ^™ вазиятнинг тасаввур мотиви тарикасида т[^]ГТ[™]
бошқарилув эса ҳаракатни «ихтиёрий бошқдри^в'& " ' [^]
\<рш|ув курунишларининг

биттаси сифатида» тушунилади, бунда бошқарилув мотивациянинг ихтиёрий ўзгариш орқаи амалга оширилиши таъкидланилади.

Юкоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, психология фаннда иродани тушуниш, таърифлаш бўйича бир хил муносабат яратилмаганидай, иродавий сифатларнинг маъновий асосини таҳлил қилиш юзасидан ҳам умумийлик, умумий қарашлар мажмуаси мавжуд эмас. Жумладан, В. А Крутецкий ўз асариди иродавий сифатлар таркибига собитқадамлик, мустақиллик, катъиятлилик, сабр-тоқатлилик, интизомлилик, дадиллик, жасоратлилик ва тиришқокликни киритади.

П. М. Яковсон бўлса, ироданинг муҳим сифатларини мустақиллик, катъиятлилик, тиришқоклик, ўзини удралашга ажратади. Инсон-да намоен бўладиган иродавий сифатлар сарасига А. И. Шчербаков мана буларни киритади: собитқадамлик ва ташаббускорлик, ташкил-лашганлик ва интизомлилик, уринчоклик ва тиришқоклик, дадиллик ва катъиятлилик, чидамлилик ва ўзини удралашлик, ботирилик ва жасоратлик.

Лекин аксарият илмий психологик адабиётларда иродавий сифатлар каторида «пшонч» атамаси санаб ўтилмайди. Шунга қарамадан, ишонч ирода сифати тарикасида тадқиқ этилишига ҳақлидир. Бунинг учун А. И. Шчербаков тадқиқотидан намуна келтирилганининг ўзи етарлидир. Тадқиқотчининг таъкидлашича, бир талабага инсти-тутни киска вақт (фурсат) ичиди тугатиш тақлиф қилинган, лекин си-налувчи бу ишни удрасидан чиқа олмасликни ошқора билдирган. Шундан сўнг экспериментатор талабада ўз кучига ишонч уйғотишга мақсад қилиб қўйган ва унда иродавий зўр бериш, кийинчиликларни енгиш воситаларини шакллантирган. Бунинг натижасида талаба ўз мақсадига эришишга мушарраф бўлган. Бунга ўхшаш тажрибалар бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам ўтказилганлиги илмий адабиёт-ларда учрайди. Шунинг учун ҳам ўз кучига ишонч психологик ҳодиса (сис)атида ўрганилиши кўпчиликини кизиқтиради, чунки кучли иродавий зўр бериш қандай омиллар билан шартланганлигини кашф қилиш муҳим илмий муаммо ҳисобланади. Худди шу боис ҳозирги замон психологиясининг иродага оид назарияси заифлиги туфайли иродавий сифатларни таснифлашнинг асосий тамойили (принципи) ишлаб чиқилмагандир.

Ушбу психологик муаммони ҳал қилиш мақсадида В. К. Калинин иродавий сифатларни таснифлашга (классификациялашга) қарор қилади. Унинг нуқтаи назарича, базал иродавий сифатлар иродавий жарёнлар асосида вужудга келади, аммо бунда унинг интеллектуал ва

ахлокий жабҳалари иштирок этмайди. У базат сифатларни аниклаш учун онгнинг куйидагича намоён бўлишини танлайди:

- А) фаоллик даражасининг ортиши;
- Б) зарур бўлган фаоллик даражасини қувватлаш;
- В) фаоллик даражасининг пасайиши.

Ана шулардан келиб чиккан ҳолда тадқиқотчи куйидаги сифатларни мулоҳаза учун тавсия қилади; ғайратлилик, чидамлилик, вазминлик. Агарда бу жараёнда интеллектуал негиз иштирок этмаса, шу нарсани тушуниб бўлмайди, кайси ҳал килувчи қуролма ҳисобига вазият баҳоланади ва ҳаракатни кучайтириш, қувватлаш, пасайтириш тўғрисидаги команда берилади.

В. К. Калинин базали тизимга кирмаган иродавий сифатларни иккиламчи деб номлайди, чунки уларда билимлар, кўникмалар, эмоция ва интеллектнинг пайдо бўлиши мужассалашади. Муаллиф катъият-ликни иккиламчилар қаторига киритади, ваҳоланки унинг фикрича, у ўзига маҳлиё қиладиган ҳис-туйғуларни енгишдан, шунингдек, рад этилган вариантлардан, ишончсизликни тўсишдан ташкил топади. У тиришқокликни ҳам иккиламчи сифатлар таркибига киритади,

Чунки уларда объектнинг тўпланганлиги ифодаси ўз аксини топган, равшан ҳаётий кадр-қиймат мужассамлашган.

Чидамлилик тавсифида «қўшимча импульслар», «қўшимча иродавий зўр бериш», «ирода кучи», «сабр-тоқат» жабҳалари ифодасининг ўрни мавжуд. Чидамликка турткининг хусусиятлари тиришқоклик иродавий сифатга мос тушиш ҳоллари учрайди. Е. П. Ильиннинг ранг жадвалида тиришқоклик сифати чидамликдан кейин жойлашган бўлиб, куйидаги таърифга эга: «Тиришқоклик-қийинчиликка ва муваффақиятсизликка қарамасдан, мақсадга эришиш йўлида узлуксиз равишда интилишнинг пайдо бўлишидир». Тадқиқотчи Д. Н. Ушаковнинг мулоҳазасича, «чидам» тушунчаси куйидаги маъно англатиб келади:

1) аксил ҳаракат қилмасдан, шикоятсиз, ҳасратсиз ҳалокатли, мушкул, нохуш ҳолатларни дилдан кечиради;

2) аксил ҳаракат қилмасдан, ўзгаришларни кутган тарзда тақдир ҳазилига рози бўлиш;

3) бирор ҳолатга мубталолик;

4) нима биландир келишиш, бирор ортиқча кечинмага парво қилмасдан, оғирчиликни муруватқорона ўтказиш;

5) имкон даражада амал қилишга кўникиш;

6) шошқалокликка йўл қўймаслик;

7) пайсалга солишга, кутишга имконият яратиш;

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, тиришқоқлик, катъиятлик сифатлари билан бир каторда чидамлилиқни иродавий хислатларнинг етакчиси тариқасида тан олиш, қийинчиликларга қарамасдан, ҳаракатни давом эттиришга интилиш тарзида тушуниш муҳим аҳами-ят касб этиши шак-шубҳасиз. Лекин оғриққа чидаш, бардошлиққа мойиллик нуқтаи назардан ёндашилганда эса ироданинг эркинлиги таъбири, иродавий соҳанинг пайдо бўлиши ва амалга ошиши моҳияти юзасидан методологик нуқсоний талқин юзага келиши мумкин.

Тиббиёт психологиясида маълумки, инсон томонидан оғриққа бардош бериш чидамлилиқ сифатининг вужудга келиши, кечиши жараёнининг ёркин ифодасидир. Ҳаёт ва фаолият тажрибалари кўрсатишича, шахс оғриққа қўника олмайди, чунки бунинг негизида бошқа механизмлар ётиши турган гап. Физиологик меъёрларга биноан шахс оғриқни сезиш, идрок ва тасаввур қилишнинг мураккаб жисмоний қурилмасига эга. Шунга қарамасдан, оғриқни инсон ҳар хил ҳис қилиши, унга бардош бериши, сабр-тоқат билан бошидан кечириши мумкин, бунда индивидуал тафовут аниқ намоён бўлади. Диккатнинг оғриқ сезиларига тўпланиши туфайли оғриқ зарби қучаяди-бу психофизиологик қонуниятдир. Худди шу боисдан одам оғриқ сезилари-га тобе бўлиб қолмаслиги лозим, ақс ҳолда у бу ноҳуш кечинма, руҳий ҳолат таъсирида узок муддат қолиб кетиши қузатилади. Оғриқ-ни бошдан кечириш жараёнида нафакат чидамлилиқ зарур, балки мушкул шароитларда фаоллик кўрсатиш қўникмаси, қийинчиликни енгиш одати муҳим аҳамият касб этади. Бундай хусусиятга эга бўлган инсонларда ўз хиссий аъзоларини, уларнинг ҳаракатларини идора қилиш уқуви мавжуддир, аксинча нозик табиатли, ички интизомсиз, сабр-тоқати заиф, мўрт руҳий кечинмали итхслар чидамсизлигини намоёиш қиладилар.

Юқорида билдирилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, то ҳозиргача психология фанида асосий, муҳим иродавий сифатларни таснифлашнинг умумбирлик тамойили мавжуд эмаслиги туфайли аксарият ҳрлларда бир иродавий хислат қўшалок атама билан белгилашни давом этиб келмоқда (масалан, мустақиллик ва ташаббускорлик, журъат ва дадиллик, тиришқоқлик ва катъиятлик, вазминлик ва ўзини урдалаш қабилар)..

Психологияда иродани экспериментал ўрганишга оид катор илмий тадқиқотлар ўтказилган бўлиб, уларнинг айримларидан намуна-лар келтириб ўтамиз. Қўпчилик тадқиқотчилар Е.И.Игнатъев қўллан-

ган методикаси ва унинг натижаларига хайрихрлик билдирадilar. Лекин муаллифнинг ўзи уни баҳолашда жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади. Унинг мулоҳаза билдиришича, ушбу методика етарли даражада ишончли, ироданинг тормозлаши пайдо бўлишини тадқиқот қилишда қониқарли натижалар бериши мумкин, лекин ундан «тест» еифатида ()ойдаланнш кўнгилдагидек кўрсаткичларга олиб келмаслиги эҳтимолдан холи эмас. Ушбу методиканинг моҳияти шундан иборатки, мускулнинг кучли қисқаришидан кейин ўзининг тинч ҳолатига қайтишдаги қаршиликларини енгил хусусиятини тажрибада текширишдир. Худди шу вазиятда иродавий зўриқишни бартараф этиш намоён бўлади. Муаллифнинг таъкидлашича, зўриқишдаги мускулларнинг қисқаришини бир лаҳза тўхтатиб қолиш ироданинг шартли кўрсаткичи тарикасида қабул қилиш мумкин, чунки мазкур жараёнда инсон ўз тана аъзолари мускулини онгли бошқариш ўқуви акс этади. Е/И. Игнатъев тадқиқотида максимал қисилишдан кейин иродавий зўриқишни (зўр беришни) 5 кг ортиқ бўлмаган оғирликда пасайтиришга йўл берилади, унингтаҳминича, бу қағалик (оғирлик) зўриқиш кучини қамайтирмайди ва зўр беришни вақтинча тўхтатиб қолишга таъсирини ўтказмайди. Тадқиқотчи материалларини таҳлил қилишнинг кўрсатишича, мускул зўр бериши 9-17 ёшдаги синалувчиларда 14 кгдан 40 кггача оғирликни ташқил қилади, зўр беришнинг 5 кг қамайиш доираси максимал ҳолатга нисбатан 35,7 процентдан то 12,5 процент миқдорларда мужасса млашади. /

Ирода сифатларини тадқиқот қилишга ййтилган В. И. Макарова тест ўрнида гимнастик столдан матга (голландча, т/ғлизча «та1»-полга ёзмладиган матога) сакрашни танлаган, чунончи; олдинги 180° айланиш билан олд томонга, орқага. Тажриба давомида томир уриши, тайёргарлик вақти. мимика, гавда ҳолат, бармоқларни буқиш қайд қилиб берилган.

Шундай қилиб, иродавий сифатларни аниқлаш ва баҳолаш методлари ўзларининг ранг-баранглиги билан тавсифланади. Тадқиқотчилар ўз фаолиятларида ҳаракатларнинг одатий ва қийинлаштирилган шароитлардаги хусусиятлари, уларнинг маҳсулдорлиги каби ҳодисаларни қайд қилиш имкониятига эга бўлганлар Тўпланган маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, ирода мотивларда, мақсадларда. ўзини ўзи баҳолашда, ҳаракатларда, фаолиятда ўз ифодасини топар экан. Худди шу боис ирода- бу ташқи' ва ички қийинчиликларни енгилни та,заб қиладиган қилиқларни ва ҳаракатларни инсон томонидан онгли бошқаришдир.

4. Шах иродасини ўрганиш гестн

Ижтимоий-рухий эҳтиёжга асосланган ҳолда мамлакатимиз ёшларини комил инсон қилиб камол топтириш учун уларни ўзини ўзи уддалашга ўргатишда иш бошламок зарур. Шахнинг ўз фаолиятини ва хулқ-атворини шахсий хоҳиш иродасига бўйсундириш, рўёбга чиқариш мустақил фикрлашни барқарорлаштиради, кўзланган мақсадни амалга оширишга пухта замин ҳозирлайди, ҳар хил хусусиятли кийинчиликлар олдида матонат, сабр-тоқат туйғуларини намоёништиришга чорлайди. Бунинг натижасида мустаҳкам иродали, принципал, қатъиятли, узокни кўзловчи, теран фикрловчи, ақл-заковатли, ватан туйғуси билан ёнувчи ҳақиқий миллий ватанпарвар ёшларни ижтимоий ҳаётида, таълим-тарбия жараёнида шакллантиради. Инсонга туғилишдан бериладиган табиий майллардан, ақлий ва ахлоқий имкониятлардан унумли фойдаланмасдан туриб, юксак маънавиятли, фаросатли, ижодий изланувчан шахсларни вояга етказиб бўлмайди. Худди шу боисдан, инсоннинг болалигидан тортиб то ижтимоийлашувига қадар давр оралиғида ўзини ўзи бошқариш усуллари, воситалари билан таништириш қатъиятлилини вужудга келтиради.

Одатда ирода инсон томонидан ўз хулқи ва фаолиятини онгли равишда бошқариш сифатида баҳоланади, мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракат ва хулқ-атворнинг амалга оширишида ташқи, ички қийинчиликларни енгиб ўтиш тариқасида таърифланади.

Ёшларнинг иродаси, энг аввало шахснинг ижтимоий фаоллигида, меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибасида ва таълим жараёнида намоён бўлади.

Мазкур фаолликдан унинг мазмунини ва шаклан тузилишини фарқлаш мутлақо зарур. Шахс фаоллигининг мазмундор томони-унинг ижтимоий ҳислатларида ўз ифодасини топади, чунки бунда ижтимоий кўрсатма (аттитюд), эътиқодлар, маънавий ҳис-туйғулар, қи-зиқишлар доминантлик хусусиятини касб этади. Шахс фаоллигининг шакли фаолиятни амалга оширишда иштирок этувчи рухий жараёнлар, ички, ташқи ва англашилган иродавий хатти-ҳаракат, интилиш намоён бўлиши орқали аниқланади. Шахс учун қийин шароитларда ўзини ўзи онгли равишда бошқара олиш имконияти иродавий зўр бе-ришнинг ёрдами билан юзага келади ва белгиланган муайян аниқ мақсад, режа ҳамда уни рўёбга чиқарувчи хатти-ҳаракатлар уларнинг ижросига йўналтирилади.

Баркамол авлод шахсининг психологик хусусиятлари марказий ролининг мотивация доираси бажаради ва у эҳтифслар, кизиқишлар, эътиқодлар ва маънавий ҳис-ғуйғуларда ўз аксини топади. Шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятида, шунингдек, ижтимоий тарбиясига аста-секин устувор ва барқарор мотивлар вужудга кела бошлайди, улар инсон ижтимоий шартланган йўналганлиги ва ҳаётининг позициясини катъий белгилаш учун хизмат қилади.

Аксарият ҳолларда инсон шахсининг ижтимоий шартланган хусусиятлари унинг иродавий фаоллиги йўналишини гавдалантиради. Ижтимоий йўналганлик шахсининг мотивацион-иродавий ҳислати ҳисобланмиш собиткадамликда ўз ифодасини топади. Инсон шахсининг иродавий жараёнлари, ҳолатлари, ҳислатлари фаолиятнинг мотивлари ва мақсадини амалга оширишнинг ўзига хос усули сифатида юзага келади.

Ақлий фаолиятда иродавий жараёнлар иродавий хатти-ҳаракатлар кечишининг айнан ичида, яъни мақсад белгилашдан тортиб то унинг бажарилишигача оралиқда кўзга ташланади. Онгли ҳуқуқатворда, ихтиёрий диктатда, эслаб қолишда, эсга туширишда, тафаккурда, ҳаёлда ифодаланади, мураккаб муаммоларни ечиш, иродавий зўр беришни сафарбар этиш учун мутлақо зарур, чунки бусиз меҳнат ва ўқув фаолиятида ҳеч қандай натижага эришиш мумкин эмас. Уларнинг ўзaro уйғунлашуви самарапар келтириш мажмуаси сифатида иккиёқдама хусусият касб этади.

Меҳнат фаолиятидаги ва таълим жараёнидаги иродавий ҳолатлар-бу вужудга келган қийинчиликларни муваффақиятли бартараф этишнинг усуллари, инсон шахсининг омилкор, оқил ички шароитларининг муваққат руҳий ҳодисасидир. Уларнинг қаторига бир талай ҳаётининг шарт-шароитлар таъсири остида вужудга келувчи оптимизм ва умумий фаоллик, қизиқувчанлик, мотивацион, мобилизацион тайёргарлик, қатъиятлилиқ хусусиятлари қиради.

Меҳнат ва стресс-эмоционал зўриқишнинг кескин ҳолати кўриниши, шакли ҳисобланиб, ташқи ва ички муҳитнинг ноҳуш омилларини шахсга фавқуллодда таъсир этиш натижасида вужудга келади. Таълимий ҳамкорлик (ўқитувчи билан талаба ҳамда талабаларнинг ўзaro) фаолиятидаги фрустрация-билиш фаолиятини ташкил-лаштиришнинг тубдан тескари томонга йўналтирувчи руҳий ҳолатдир. Шахс узлуксиз пайдо бўлувчи ва бартараф қилиш қийин тўсиқларнинг таъсири остида руҳан тушқунлик, ўзини йўқотиб

қўйиш, кўпинча экспериментга, вазиятга нисбатан агрессив (тажовус) реакциялар (жавоб хатти-ҳаракатлари) юзага келиши кузатилади.

Инсон шахсининг иродавий хислатлари- бу, меҳнат фаолиятидаги, таълим жараёнидаги муваққат руҳий ҳолат эмас, бапки аксинча мазкур вазиятга ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган одам турғун, барқарор руҳий тузилмасидир. Унинг иродавий сифатларига собиткадамлик, ташаббускорлик, катъиятлилик, мустакиллик, ташкиллашганлик, ишбилармонлик, ўзини қўлга олиш, жасурлик, чидамлилиқ ва бошқалар киради. Шахс иродасининг бўшлиғи, заифлиги кайсарлик, саботсизлик, ялқовлик, кўрқоклик, принципсизлик, беташаббуслик, эринчоқлик, лоқайдлик сингари тушунчалар орқапи тавсифланади.

Билимларни ва меҳнат кўникмаларини эгаллашдаги собиткадамлик-бош иродавий сифат ҳисобланиб, у' иродавий бошка кўринишларнинг тараққиёт даражасини ва йўналишини аниқловчи асосий омил бўлиб саналади. Мустақил ва келажаги буюк давлат идеалларига содиклик, Ватан олдидаги бурчининг юксак даражада англаши, жамоатчилик ҳисси, юрт равнақиға ўз ҳиссасини кўшиш истаги ва буларнинг барчаси ўзбек халқиға хос бўлган собиткадамлилиқ намунасиدير.

Таълим-тарбия жараёнидаги ва меҳнат фаолиятидаги ташаббускорлик-шахс ўз хоҳиш иродасиға биноан зарур хатти-ҳаракатларни амалға ошириш укувидир. Мустақил билим олиш ва фикрлашдаги меҳнат фаолиятидаги катъиятлилик- шахс томонидан жиддий ва пух-та мулоҳаза юритиб қарсго қабул қилиш, уни изчил равишда ҳаётға татбиқ этиш хислатидир. Тиришқоклик шахс кийинчилиқларни енгиш учун курашишда куч-қувратини асло пасайтирмасдан, узлуксиз ва узок муддат мақсадға эришиш учун интилиш кўникмасидир.

Муаммоларни ечиш ҳоғида чидамлилиқ-шахс томонидан қабул қилинган қарорни амалға оширишға ҳалал берувчи фикрни, ҳиссиёт ва хатти-ҳаракатни тизгинловчи (тормозловчи) инсон укувчанлиғи-дир. Ташкилланганлик - ўз ҳаракати ва хулқини режалаштириш, ху-сусан уни ижро этишда шахсни режаға асосланиш малакасиدير. Матонатлилиқ - қўйилган мақсадни муқаддас ҳис этган ҳолда ўзини оққайдиган хавф-хатарға қўл уриш, кўрқинчға нисбатан юзма-юз тура олиш фазилатиدير.

Ишбилармонлик - ҳар қандай ўйланилган ишни кийинчилиқлар ва қаршилиқлардан қатъи назар омилқор йўллар қўллаш туфайли охириға етқизиш хислатидир. Мустакиллик - ўз эътиқодиға қатъий ишонч, шахсий куч-қувватиға ишониш, бошқаларнинг ёрдамиға муҳ-

тожлик сезмаслик малакасидир. Шахснинг хулк-атворида, меҳнат ва ўқув фаолиятида, агарда ишлаб чиқариш ва таълимий машғулотлар оқилона, ҳаққоний равишда, тўғри уюштирилса, унчали муҳим бўлмаган иродавий сифатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин, чунончи интизомлилик, ўзини қўлга олишлик ва ҳоказо.

Ушбу руҳий ҳолатни аниқлаш учун махсус ишлаб чиқилган тестдан фойдаланиш мумкин. Тавсия қилинаётган фикрларга шахс «Ҳа» ёки «Йўқ» деган жавоб кайтариш керак.

1. Ҳаётдаги муваффақият тасодифларига кўра олдиндан қилинган ҳисоб-китобларга кўпроқ боғлиқ бўлади деб ўйлайман.

2. Агар ўзимнинг сеvimли машғулотларимдан айрилсам, унда мен учун ҳаётнинг мазмуни йўқолади.

3. Мен учун ҳар қандай ишнинг оқибати, натижасидан кўра, унингбажарилиш жараёни муҳим.

4. Мен одамларнинг ўз яқинлари билан бўлган муносабатларининг яхши эмаслигидан кўра, ишдаги муваффақиятсизликдан кўпроқ кайғурадилар деб ҳисоблайман.

5. Менинг фикримча, кўпчилик одамлар яқин келажакка мўлжалланган мақсад билан эмас, балки узокка мўлжалланган мақсад билан яшайдилар.

6. Агар имконият бўлса-да, лекин ҳеч ким сезмаслигига ишончим комил бўлса ҳам ножўя ҳаракат қила олмайман.

7. Менинг ҳаётимда муваффақиятсизликлардан кўра муваффақиятли кунлар кўп бўлган.

8. Менга амалий, ишчан, ишбилармон одамлардан кўра ҳистуйғули, кўнгилчан инсон кўпроқ ёқади.

9. Ҳатто оддий ишда ҳам мен унинг баъзи элементларини такомиллаштиришга ҳаракат қиламан.

10. Муваффақиятга эришиш ҳақидаги фикрларга берилиб кетган вақтларимда эҳтиёткорлик чораларини унутиб қўйишим мумкин.

! 1. Ешлигимда ота-онам мени дангаса деб ҳисоблар эди. 12. Мен ўзимнинг муваффақиятсизликларимга шароит эмас, балки кўпроқ ўзимни айбдор деб ҳисоблайман.

13. Ота-онам мени каттиқ назорат қилишган.

14. Менда қобилиятга нисбатан сабр-тоқат кучли.

15. Уз мақсадларимдан қайтишга муваффақиятга эриша олмаслигим ҳақидаги фикр эмас, балки дангасиштик сабаб бўлади.

16. Мен ўзимни ўзимга ишонган одамман деб ҳисоблайман.

17. Муваффақиятга эришиш учун гарчи имкониятлар менинг фойдамга бўлмаса ҳам таваккал қилишим мумкин. ! 8. Мен тиришчок одам эмасман.

19. Ҳамма ишлар текис (меъёрида) кетаётган бўлса, унда менинг гайратим янадаошади.

20. Агар мен газетада ишлаганимда эди, унда турли воқеаар ҳақида ёзишдан кўра, кўпроқ одамлар яратган янгиликларни ёзган бўлар эдим.

21. Менинг яқинларим одатда шахсий режаларим билан ҳамфикр бўлмайдилар.

22. Мендаги ҳаётга нисбатан бўлган талабларимнинг даражаси ўртоқларимнинг шундай талабларидан пастроқ.

23. Мен ўз мақсадларимга эришиш йўлида қатъийман.

Тест калити. «Ҳа»-1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20, 22, 23. «Йўқ»- 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21.

Натижаларнинг миқдорий таҳлили. Баллар йиғиндиси 0-9 дан паст бўлганда-Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж яққол кўринмайди. 10-13 баллгача; Сизда муваффақиятга интилиш^бор, лекин ҳаётда фаолиятингизни ташкил қилишда ҳар доим ҳам муваффақиятга эҳтиёж сезавермайсиз. 14-23 баллгача: Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж юқори даражада, ҳар доим муваффақият бўлишига ишонасиз, қатъийсиз у ёки бу даражада мураккаб, лекин бажарилиши мумкин ишлар^{нд} қилишни ёктирасиз. 0-9 паст,^н 10-13 ўртача, 14-23 юқори.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	3
БИРИНЧИ ҚИСМ. ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ	4
I	
БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ	4
1. Психология ҳақида тушунча	^
2. Психология фанининг вужудга келиши.....	15
3. Психиканинг физиологик механизмлари.....	19
4. Психология ва унинг моддий асослари.....	23
5. Психика ва ақс эггириш.....	25
II БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҲАЛАРИ ВА УНИНГ	
ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ	29
1. Психология фанининг соҳалари ва уларнинг ўзига хос	
хусусиятлари	29
2. Психологиянинг методологияси ва принциплари.....	41
3. Инсон психикасининг илмий-тадқиқот методлари.....	48 /-
III БОБ. ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ	54 £-
1. Онгнинг найдо бўлиши ва унинг ижтимоий-тарихий моҳияти	54
2. Онг моҳияти	
IV БОБ. ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ	62
!.. Фаолият тўғрисида умумий тушунча.....	62
2. Фаолиятнинг тузилиши	64
2.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги	68
3. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстериоризациялаш	69
4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш	70
5. Реориентация психологик муаммо сифатида.....	79
ИККИНЧИ БЎЛИМ. ШАХС	82
V БОБ. ШАХС ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА	82
1. Умумий тушунча	82
2. "Эндопсихика" ва «Экзопсихика» ҳақида тўғрисида	85
3. Чет эл психологиясида шахс назариялари	90
4. Собик Совет психологиясида шахс ривожланиши назариялари	
шарқлари.....	98
5. Собик совет психологиясида шахс таърифи	
6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили	105
7. XXI аср одамлари	114
8. Ўзини ўзи англаш	126

УЧИНЧИ БУЛИМ. ШАХСНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ	137
VI БОБ. ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯ ТАРКИБЛАРИ	137
1. Эҳтиёж тўғрисида тушунча	
1.1. Эҳтиёжлар фаолликнинг манбаи сифатида..... ,..... '.....	137
1.2. Эҳтиёжларнинг турлари	139
1.3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланishi	143
2. Қизиқишнинг психологик тавсифи.....	146
3. Шахснинг установаки ёки англанилмаган майллари	152
4. Шахснинг эътиқоди ва дунёқараши	156
5. Мотивация. 5.1 .Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари.....	156
5.2. Мотив муаммоси ва унинггечимига доир мулоҳазалар	164
5.3. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг роли. 	165
5.4. Укув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар	167
5.5. Мотив классификацияси	170
ТўРТИНЧИ БўЛИМ ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ ЖАБҲАЛАРИ	173
VII БОБ. ҲИССИЁТ	173
1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча	173
2. Ҳиссиётнинг ўзига хослиги.....	175
3. Ҳиссиёт ва эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари ...	182
4. Одам ва ҳайвон эмоциялари	186
5. Ҳиссий кечинмаларнинг шакллари	187
6. Юксак ҳислар	195
7. Шахс фидойилик туйғусини психологик баҳолаш	198
8. Ватанпарварлик ҳис-туйғусини баҳолаш мезонлари.....	204
VIII БОБ. ИРОДА	214
1. Ирода тўғрисида тушунча	214
2. Ирода актининг тузилиши	221
3. Ирода назарияси ватадқикоти тўғрисида тушунча.. ..	230
4. Шахс иродасини ўрганиш тести	235

